

ШЕВЧЕНКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЗАПОВІДНИК
ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ТА МИСТЕЦТВА
ІМЕНІ М.О. АУЕЗОВА
КН МОН РЕСПУБЛІКИ КАЗАХСТАН

**«ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ТА
СУЧАСНИЙ СТАН ВИВЧЕННЯ
ЖУРНАЛУ (ЩОДЕННИКА)
ТАРАСА ШЕВЧЕНКА»**

Канів, 2019

УКРАЇНСЬКИЙ ЦЕНТР НАУКИ І КУЛЬТУРИ
ПРИ РОУО «РАДА УКРАЇНЦІВ КАЗАХСТАНУ»
ГРОМАДСЬКИЙ НАУКОВО-ПРОСВІТНИЦЬКИЙ
«ІНСТИТУТ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА»

МАТЕРІАЛИ **Шостих Міжнародних** **Шевченківських читань,**

*присвячених 160-річчю написання
автобіографічного документа*

13 вересня 2018 року

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Брижицька С. А. заступник генерального директора Шевченківського національного заповідника з наукової роботи, кандидат історичних наук (Канів, Україна); **Чернієнко Д. А.**, координатор Громадського науково-просвітницького «Інституту Тараса Шевченка», кандидат історичних наук (Уфа, Республіка Башкортостан, РФ).

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Вербіцька О. І., вчений секретар науково-методичної ради Інституту архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, кандидат філософських наук (Київ, Україна).

Токар П. В., почесний професор Євразійського національного університету імені Л. М. Гумільова, Голова Науково-методичної ради при РОУО «Рада українців Казахстану», кандидат соціологічних наук (Астана, Республіка Казахстан).

Друкується згідно ухвали читань.

Коштом авторів статей, Брижицької С. А., Чернієнка Д. А.

І 89 **Історичний досвід та сучасний стан вивчення Журналу (Щоденника) Тараса Шевченка**: Матеріали Шостих Міжнародних Шевченківських читань, присвячених 160-річчю написання автобіографічного документа. 13 вересня 2018. Канів / Упорядники Брижицька С. А., Чернієнко Д. А. – Черкаси: Видавець Олександр Третьяков, 2019. – 256 с.: іл. – Текст укр., рос.

ISBN 978-617-7318-85-8

У збірнику вміщено матеріали Шостих Міжнародних Шевченківських читань «Історичний досвід та сучасний стан вивчення Журналу (Щоденника) Тараса Шевченка», присвячених 160-річчю написання автобіографічного документа, які відбулися 13 вересня 2018 р. у м. Канів.

Учасники читань окреслили історіографічні засади вивчення Шевченкового Журналу (Щоденника). Звернули увагу на події та оточення Тараса Шевченка у 1857–1858 роках, що висвітлені письменником на сторінках Журналу (Щоденника). Проаналізували видання Журналу (Щоденника) в музейних колекціях і бібліотечних фондах за різні роки, роль і місце цього видання в сучасній гуманітаристиці та українознавстві. Приділили увагу щоденникам інших письменників та митців як літературним пам'ятникам.

Книга адресована, науковцям, шевченкознавцям, краєзнавцям, освітянам.

ББК 83.3 (4 УКР) 8 Шевченко

«Мимо, пройдем мимо, минувшее моё, моя коварная память! Не возмутим сердца любящего друга недостойным воспоминанием, забудем и простим тёмных мучителей наших, как простил Милосердный Человеколюбец своих жестоких распинателей. Обратимся к светлому и тихому, как наш украинский осенний вечер, и запишем всё виденное и слышанное и всё, что сердце продиктует».

*Тарас Шевченко
[Журнал] 13 июня 1857 року*

З М І С Т

ВІТАЛЬНІ ЗВЕРНЕННЯ

Каліжанов Уаліхан Каліжанович,
директор Інституту літератури і мистецтва імені
М.О. Ауезова КН МОН РК, член-кореспондент НАН РК,
доктор філологічних наук (Алмати, Республіка Казахстан).
НОВЫЙ ВЗГЛЯД НА НАСЛЕДИЕ ВЕЛИКОГО КОБЗАРЯ..... 9

Тимощенко Юрій Євгенович,
депутат Мажилісу Парламенту Республіки Казахстан,
Голова РОЮО «Рада українців Казахстану»
(Астана, Республіка Казахстан)..... 12

СТАТТІ ТА ПОВІДОМЛЕННЯ

ІСТОРИОГРАФІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ЖУРНАЛУ
(ЩОДЕННИКА)

Мельниченко Володимир
Нове прочитання Шевченкового Щоденника.
Авторський коментар..... 13

Большакова Татьяна
«Этой своей работой я вправе гордиться...»
(Л. Н. Большаков)..... 29

Третьяков Олександр
«Щоденні записки» (журнал) Тараса Шевченка»
(видавець Олександр Третьяков, 2018) – репринтне
видання «Щоденні записки» (журнал) Тараса Шевченка»
під редакцією Сергія Єфремова (1927) 39

Поліщук Володимир
Павло Филипович як коментатор Шевченкового
Журналу..... 41

ІДЕЇ, ЛЮДИ І ПОДІЇ: СВІТОГЛЯДНІ ЗАСАДИ В ЖУРНАЛІ (ЩОДЕННИКУ)

Кислий Олександр

Ісход. «Із казарми смердячої чистою, святою вилетіла,
як пташечка, ... мій херувим...»..... 54

Шупта-В'язовська Оксана

Початок Журналу Тараса Шевченка: особливості
творчого труда митця..... 61

Нестеренко Валентина

Архітектурні візії Тараса Шевченка в Щоденнику..... 72

Соколюк Юлія

Брати Лазаревські у щоденникових записах
Тараса Шевченка..... 82

МІСЦЕ ЖУРНАЛУ (ЩОДЕННИКА) ТАРАСА ШЕВЧЕНКА В СУЧАСНОМУ НАУКОВО-КУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ

Брижицька Світлана, Батеровська Ірина

Журнал (Щоденник) Тараса Шевченка у фондах
Шевченківського національного заповідника..... 91

Моїсеєнко Світлана

Щоденник Тараса Шевченка в контексті українознавства..... 139

Артеменко Раїса

Журнал (Щоденник) Т. Шевченка – важливе свідчення
суспільно-політичних та ідейно-естетичних
поглядів поета, джерело його біографії..... 150

ЩОДЕННИКИ ПИСЬМЕННИКІВ ТА МИТЦІВ ЯК ЛІТЕРАТУРНІ ПАМ'ЯТНИКИ

Камскова Татьяна

Дневник как исторический источник в контексте
новой локальной истории..... 160

Ромашенко Людмила	
Тарас Шевченко в житті і творчості	
Костянтина Паустовського.....	165
Апальков Олександр	
«Щоденник» Нестора Кукольника в публікації	
журналу «Склянка Часу*Zeitglas».....	180
Хамраєв Алимжан	
Дневник М. Ауэзова «Главпочтамт» как бинарная	
форма восприятия мира.....	189
Лебідь-Гребенюк Євгенія	
Щоденники двох поетів: до проблеми жанрової	
своєрідності «Дневника» В. Кюхельбекера і	
«Журналу» Т. Шевченка.....	196
Орда Гулжахан	
Дневник как структурно-образующая основа	
повести Толена Абдикова «Разума пылающая война».....	208
Ананьева Светлана	
Дневник писателя как важный документ ушедшей эпохи...	216
Калиева Альмира	
Тенденции развития современной Казахской	
прозы.....	228
Шарипова Диляра	
Дневники художников Казахстана 1940–1950-х годов	
как форма противостояния официальной культуре.	
Регина Великанова.....	239
Фотонарис	247
Ухвала Шостих Міжнародних Шевченківських читань	
«Історичний досвід та сучасний стан вивчення Журналу	
(Щоденника) Тараса Шевченка»	249
Відомості про авторів	253

ВИТАЛЬНІ ЗВЕРНЕННЯ

Калижанов Уалихан Калижанович

*директор Института литературы и искусства имени М. О. Ауэзова Комитета науки Министерства образования и науки РК,
член-корреспондент НАН Республики Казахстан, доктор
филологических наук (Алматы, Республика Казахстан)*

НОВЫЙ ВЗГЛЯД НА НАСЛЕДИЕ ВЕЛИКОГО КОБЗАРЯ

Уважаемые участники Международных Шевченковских чтений!

Разрешите от имени ученых, литературоведов Казахстана и многочисленных поклонников творчества Тараса Григорьевича Шевченко пожелать Вам новых открытий в изучении биографии и мировоззренческого наследия великого Кобзаря.

Сегодняшнее обсуждение современного состояния и изучения «Дневника» Т. Г. Шевченко 1857–1858 гг. как одного из выдающихся памятников литературы и общественной мысли XIX в. обогащает нас новым проникновением в личность и творчество гениального украинского поэта и дает понимание той эпохи, в которой он жил и творил.

Велик вклад Тараса Григорьевича Шевченко в мировую литературу. Его пронизанные пламенной любовью к своей Отчизне стихи восхищали и находили отклик в сердцах людей разных национальностей. Поэзия Шевченко была воистину пророческой и неповторимой, поэтому ее признавали все народы мира. Стихотворения Великого Кобзаря издавались на многих национальных языках. Памятники ему установлены в Петербурге, Москве, Вашингтоне, Нью-Йорке, Париже, Буэнос-Айресе, Тулузе, Палермо, Братиславе, Варшаве, Алматы, Ашхабаде и других городах мира. 128 памятников выдающемуся сыну украинского народа воздвигнуты в 35 странах мира.

Не угасает интерес к творчеству и наследию выдающегося сына украинского народа на постсоветском пространстве. Особенно почитается он в Казахстане, с которым связаны хоть и самые тяжелые, но вместе с тем самые плодотворные годы. Творческое наследие Т. Г. Шевченко оставило неизгладимый след на казахской земле и в казахском народе.

Не по доброй воле оказался Тарас Григорьевич Шевченко в Казахстане – десять долгих лет он провел в ссылке на Мангышлаке. Но эти трудные годы относятся к периоду расцвета творчества поэта. Наблюдая за жизнью казахского народа, Тарас Григорьевич в письмах к друзьям выражает свое страстное, неодолимое желание воспроизвести ее в рисунках. В творчестве поэта и художника почти с первых месяцев ссылки находят отражение окружающая действительность – природа края и быт казахов. Из всего изобразительного наследия Тараса Шевченко периода ссылки, насчитывающего около 450 работ, почти 350 посвящены природе Казахстана, жизни и быту казахского народа. И это дает основание говорить о том, что Тарас Григорьевич Шевченко оставил заметный след в живописи Казахстана.

Немногим людям дано стать связующим звеном между двумя народами и культурами. И именно выдающемуся сыну украинского народа Тарасу Григорьевичу Шевченко было суждено внести огромный вклад в культурное наследие не только украинского, русского, но и казахского народа. Поэтому его память особо почитается в Казахстане и бережно хранится его творческое наследие.

Его поэтические произведения переводили на казахский язык выдающиеся писатели и поэты Казахстана – Сакен Сейфуллин, Мухтар Ауэзов, Габит Мусрепов, Сабит Муканов, Абдильда Тажибаев, Таир Жароков, Аскар Токмагамбетов, Жумекен Нажмиденов, Касым Аманжолов, Туманбай Молдагалиев, Сырбай Мауленов, Гафу Каирбеков и другие. За прошедшие годы в Казахстане создана библиография трудов, посвященных пребыванию в нашей стране великого Кобзаря. Творческое наследие Тараса Шевченко продолжает и сегодня оставаться в сфере внимания наших филологов и писателей.

Выдающийся казахский поэт Жамбыл Жабаев посвятил Великому Кобзарю такие слова:

*Песни твои, мой любимый Тарас,
Вместе с народом я слушал не раз.
Горы склонялись и степи внимали
Голосу гнева, страданий, печали.*

Классик казахской литературы Мухтар Ауэзов, назвавший Шевченко «братом нашим, другом нашим», писал о том, что «Тарас Шевченко, прислушиваясь к скорбным голосам целых поколений

кобзарей, зачарованный их думами и впитавший в себя их мелодии многовековых струн, вобрал в свое щедрое и мятежное сердце все самое сокровенное, чем был силен свободолюбивый дух украинцев».

Его имя стало символом дружбы народа Казахстана и Украины. Сведения о Шевченко включены в региональные энциклопедии. В городах республики названы улицы его именем. Памятники поэту возведены в селе Карабутак Актюбинской области, в городах Алматы, Актау, Аральске и Форт-Шевченко. Даже название этого города связано с памятью о великом Кобзаре. В Форт-Шевченко имеется единственный музей Тараса Шевченко за пределами его родины, где полно представлена память об украинском поэте и художнике.

Многочисленная украинская диаспора Казахстана ежегодно отмечает день рождения Т. Г. Шевченко. В 2014 г., когда праздновали 200-летие со дня рождения Великого Кобзаря, во всех городах республики прошли юбилейные мероприятия, посвященные этой знаменательной дате. Национальный банк Казахстана выпустил в обращение памятные монеты. В апреле 2018 г. Управление архитектуры и градостроительства города Астаны утвердило проект памятника украинскому поэту, художнику и прозаику Тарасу Шевченко.

Образ выдающегося сына украинского народа Тараса Григорьевича Шевченко давно стал символом казахско-украинского братства, которое продолжает наполняться новым содержанием.

Исх. № 36
от 4 сентября 2018 г.

Заступнику генерального
директора з наукової роботи
Шевченківського національного
заповідника
Брижницький С.А.

Шановна Світлана Анатоліївна!

Від імені Республіканського об'єднання юридичних осіб «Рада українців Казахстану» дозволяє привітати організаторів та учасників Шостих Міжнародних Шевченківських читань.

Ми знову торкаємося до оригінальної і самобутньої творчості Т. Г. Шевченка, який, як поет і художник, правдиво і яскраво малює побут і вдачі свого часу. Він бачив трагічне протиріччя між величчю людської культури і важкими умовами існування народу, тому його твори пройняті духом критики сучасного йому суспільства, сповнені постійною тривогою за долю народу. Він закликав людей до боротьби за справедливість, за свободу і незалежність, а також за соціальне рівноправ'я багатих і бідних, відстоюючи права бідних.

Т. Г. Шевченко є сакральною спадщиною не тільки українського, але і казахського народів. Видатний український поет, прозаїк, художник і етнограф Тарас Григорович Шевченко, який провів 10 років у казахстанських степах на засланні, вніс цінний художній, літературний, пізнавальний і науковий внесок в історію і культуру казахів. У творах, створених письменником у Казахстані, відображені його думки, почуття, переживання, гуманізм і людяність, прояви співчуття і симпатії до простого казахського народу. Його творчу спадщину вивчають не тільки в школах України, але і в школах Казахстану. У підручнику «Історія Казахстану» за восьмий клас поряд з відомими особистостями казахського народу вивчається великий український поет Тарас Шевченко.

Сьогодні він відомий людям в усьому світі і є надбанням всього людства. Його образ привертає увагу багатьох відомих письменників, художників і поетів. Його твори перекладені на багато мов. У Казахстані його поетичні твори перекладали на казахську мову видатні літератори Казахстану: Сакен Сейфуллін, Мухтар Ауєзов, Габит Мусрепов та інші.

В історії завжди мають місце імена, шановані людством. До них належить і ім'я великого Кобзаря, борця за народні інтереси Тараса Григоровича Шевченка. Осмислення його спадщини продовжується. Його творіння ніколи не втратять своєї сили, вони актуальні і в нашу епоху, тому що Шевченко навіки з народом.

Зичимо всім вдалих виступів, щирого спілкування, духовного єднання.

З найкращими побажаннями,

Депутат Мажилису Парламента
Республіки Казахстан,
Голова Республіканського
ОЮО «Рада українців Казахстану»

Ю. Тимощенко

СТАТТІ ТА ПОВІДОМЛЕННЯ

ІСТОРІОГРАФІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ЖУРНАЛУ (ЩОДЕННИКА)

УДК: 82-94:82.09

Володимир Мельниченко

НОВЕ ПРОЧИТАННЯ ШЕВЧЕНКОВОГО ЩОДЕННИКА. АВТОРСЬКИЙ КОМЕНТАР

Проаналізовано видання Щоденника Тараса Шевченка з авторськими коментарями та примітками, що надруковані з 1919 р. по 2018 р. Визначено новизну нового сучасного видання Щоденника Тараса Шевченка з коментарями автора статті, що готується до друку в 2019 р.

Ключові слова: Тарас Шевченко, Щоденник, Журнал, Москва, коментарі, Чигрин, Заповіт.

Нове прочитання Шевченкового Щоденника¹ найперше передбачає всебічне врахування та зведення воедино результатів роботи всіх авторів коментарів і приміток, починаючи з «Пояснень» Б. С. Лепкого до перекладеного ним українською мовою Щоденника [18, 555-587; 46, 433-467], а зати́м опублікованих у радянські часи в кількох Зібраннях творів Тараса Шевченка [19; 20; 23; 24; 25; 26; 27; 36; 37; 38; 39; 40; 41; 42; 43; 44; 45] й окремих виданнях його Щоденника [29; 30; 31; 32; 33; 34; 35; 48]. (Йдеться лише про видання, споряджені коментарями чи примітками). Коментатори здійснили велику шевченкознавчу роботу, кажучи словами Кобзаря, «на славу нашої преславної України»². На даний час найповнішими можна вважати коментарі до публікації в 2001 р. поетового Щоденника у п'ятому томі Повного зібрання творів

1 Автограф зберігається у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України (ф. 1, од. зб. 104). Це – окремий саморобний зошит-альбом, виготовлений із дев'яти пронумерованих менших зшитків, оправлений у коричневий сап'ян, із витисненими золотом на лицевому боці словами: «Дневник Шевченка с 12 июня 1857 до 13 июля 1858 года», а внизу посередині – «12 июля 1858 года». На звороті останнього, 104-го аркуша напис рукою М.М. Лазаревського: «Этот дневник подарен Т.Г. Шевченком М. М. Лазаревскому 12 июля 1858 года, в день именин Лазаревского».

2 Тут і далі в авторському тексті курсивом виділено слова Т.Г. Шевченка.

Тараса Шевченка у дванадцяти томах (далі – ПЗТ. Т. 5). Вони написані (за участю Н. О. Вишневської) відомим шевченкознавцем Л. Н. Большаковим, який аргументував їх монографічними працями [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7]. Науково точні коментарі зробив С. А. Гальченко, котрий уперше видав «Кобзар» та Щоденник в одній книзі [22], а також здійснив унікальне факсимільне видання рукопису Щоденника, надруковане за оригіналом, з лапідарними цікавими коментарями [49]. Нарешті до новітнього видання Щоденника дав стислі й влучні примітки літературознавець Л. В. Ушкалов [28]. Обов'язково треба виокремити видання Щоденника в перекладі О. Я. Кониського спеціально для дітей середнього та старшого шкільного віку в серії «Шкільна хрестоматія» з передмовою В. О. Шевчука та коментарями й примітками А. О. Шевчука [47].

Про новизну здійсненого мною дослідження особливо вагомо свідчить суттєве розширення кількості коментарів. Нагадаю, що в славнозвісному четвертому томі Повного зібрання творів Тараса Шевченка – Щоденні записки (Журнал), – який вийшов у 1927 р. під редакцією С. О. Єфремова, сам він опублікував понад 400 коментарів, а ще близько 250 коментарів написані залученими ним фахівцями з різних галузей науки (А. М. Лобода, В. В. Міяковський, М. М. Новицький, О. П. Новицький, Д. М. Ревуцький, П. І. Рулін, П. П. Филипович). Через чотири роки більше півтисячі коментарів С. П. Шестерикова було вміщено в московському виданні «Дневника» 1931 р. Але їх не можна порівняти з глибоко науковими розробками С. О. Єфремова. Сотні коментарів у наступних радянських і закордонних виданнях зробили відомі шевченкознавці І. Я. Айзеншток, В. С. Бородін, П. І. Зайцев, Ю. О. Івакін, А. І. Костенко, М. А. Плевако, Л. І. Сукачов, С. М. Шаховський. Утім, як зазначав Л. Н. Большаков, «того “єфремівського”, рівня досягти не вдалося».

У згаданому академічному виданні початку ХХІ ст. нараховується близько 930 коментарів, а в авторському – понад 2,5 тис., отже, створено 1,5 тис. абсолютно нових коментарів. Разом із тим, критично переосмислено й значно доповнено важливою інформацією більшість уже відомих тлумачень Шевченкового тексту. Наново написано всі коментарі до найменше досліджених у минулому столітті щоденникових записів у Москві, зокрема, спростовано твердження С. О. Єфремова про те, що Шевченко нібито Москву «знав мало». Новими є коментарі,

пов'язані з близькими друзями поета: О. М. Бодянським, М. О. Максимовичем, В. М. Репніною, М. С. Щепкіним, С. Т. Аксаковим, а також М. В. Гоголем і О. С. Пушкіним. Грунтовність сучасних коментарів забезпечена науковими монографіями автора [8; 9; 10; 11; 12; 13; 14; 15]. Так само після спеціального дослідження [16] до коментування вперше залучено М. С. Грушевського, який у статті «На порозі нового століття» (1901) наголосив, що серед Шевченкових творів, особливо інтересний його «Щоденник». Також уперше в емоційному, душевному зануренні у Шевченкові записи допомагають авторові поезії великих українців – І. Ф. Драча, Л. В. Костенко, П. М. Мовчана, Б. І. Олійника, Д. В. Павличка, В. А. Симоненка, В. С. Стуса.

Наприклад, у випадку з поетовим записом від 17 червня 1857 р. про «улюблену вербу», посаджену Шевченком власноручно на комендантському городі в Новопетровському укріпленні, доречно згадати про те, що у великого поета Д. В. Павличка є вірш «Шевченкова верба». Або 25 квітня 1858 р. Тарас Григорович занотував, як зайшов у майстерню до скульптора П. К. Клодта і «*полюбувався монументом*» Миколі І. Поет-філософ П. М. Мовчан у вірші «Т. Г. Шевченко перед пам'ятником Миколі І» знайшов слова, які розкривають цю гірку іронію:

*Розвій з-перед очей те кам'яне чоло,
Де віддзеркалились і муштра, й каземати...*

Дивовижно щирі, цікаві й глибокі роздуми Тараса Шевченка про творче «всемогутнє покликання», що містяться в записі від 1 липня 1857 р., стають ближчими й дорожчими, коли звертаєшся до поезії «Кобзареві», в якій обрана Богом українська поетеса Л. В. Костенко вагомо мовила від імені Кобзаря:

*Бо пам'ятайте, що на цій планеті,
відколи сотворив її пан Бог,
ще не було епохи для поетів,
але були поети для епох!*

Значне розширення духовного і комунікативного простору коментування вдвічі збільшило Іменний покажчик до книги, він налічує тепер близько 2 тис. прізвищ, які відображають інтелектуальний Космос поета в реальному і віртуальному спілкуванні-перетинанні з його сучасниками та нащадками, в тому числі Шевченковими біографами й оспівувачами.

Ключ до розуміння й осмислення поетового Щоденника дають досі вповні не розкодовані Шевченкові слова, зафіксовані ним на самому його початку – 13 червня 1857 р.: «... *Запишем всё виденное и слышанное и всё, что сердце продиктует*». Це суголосно з поетовою максимою, сформульованою ще в Передмові до видання поеми «Гайдамаки» (1841): «*Серце болить, а розказувать треба...*». В історично важливому вірші «Чигрине, Чигрине...» (19 лютого 1844 р.), написаному під час першого відвідання Москви, Шевченко відкрився чого плаче-прагне його серце в імперській Першопрестольній: «Нехай же серце плаче, просить / Святої правди на землі». Якось у Щоденнику він зізнався, що є почуття, «*яким переповнено моє серце і яке я можу вилити лише сльозами при особистому моєму побаченні...*», проте насправді навіть такі сильні й задушевні поетові почуття навечно збережено, дякуючи саме його записам. А ще вкрай важливо: Щоденник створено мужнім і нескореним українцем, який безстрашно став на прою з царизмом і в роки каторжного заслання, за його словами, «*не зачерствив серце, що сприймає прекрасне*». Шевченків Щоденник є воістину осердеченим і, читаючи його, ми чуємо стукіт зболеного й чистого Шевченкового серця, цей твір є вербальним зображенням його кардіограми.

Дослідження та коментування Щоденника переконливо свідчить, що видатний автобіографічний документ особливо блискуче виявив український ментальний кордоцентризм, який, як відомо, пронизує всю творчість Шевченка. У Кобзаря, говорячи його словами, «*серце по волі з Богом розмовля...*». В цьому – сила і велич генія, котрий поклав душу й серце, щоб українці не проспали Україну. Пам'ятає в огненному «Чигрині, Чигрині...»?

Помолившись, і я б заснув...

Так думи прокляті

Рвуться душу запалити,

Серце розірвати.

Тепер особливо важливо, щоб наші душі світилися Шевченковим огнем, а наші серця билися в одному ритмі з поетовим, і ми щиро й чистосердечно сприймали не лише його «Кобзар», а й Щоденник, як основоположні твори неперервного самоусвідомлення українців і їх ідейного позиціонування в сучасному та майбутньому світі. Б. Рубчак справедливо зазначив, що текст Щоденника – «високовартісний літе-

ратурний твір, який складає своєрідну пару з максимально розкутою структурою “Кобзаря”. Більше того, вони поєднані як душа й серце в Шевченковому естві. Хай душа кожного з нас дослухається до поетових слів, *«а серце б'ється – ожива, як їх почує!..»*. Бо від милосердного Бога і національного Пророка і голос той, і ті слова...

Важко уявити собі вичерпну розповідь про Кобзареві твори, в тому числі Щоденник. Але шевченкознавство повинно прагнути до його всебічного, полівимірного, повного вивчення та тлумачення. Саме такий підхід лежить в основі моєї майбутньої книги.

Особливо наголошую, що здійснив **авторський** коментар до Шевченкового Щоденника. Спираючись на світові нормативи подібних видань, свідчення самого Тараса Григоровича, розповіді та спогади сучасників поета, кращі шевченкознавчі дослідження, зокрема Ю. Я. Барабаша, І. М. Дзюби, М. Г. Жулинського, багатьох авторів «Шевченківської енциклопедії» в 6 томах (Т. 1-6. К., 2012-2015), знайдені мною архівні документи тощо, я побудував цю наукову книгу за власним баченням і наповнив її своєю любов'ю до Шевченка, власною присутністю, в тому числі емоційною, власною манерою викладу пояснень і тлумачень поетового тексту, власним, а не позиченим, життєвим, почуттєвим і науковим досвідом.

Найперша Шевченкова назва твору, який коментую, містилася вже в його початковому реченні: *«мои записки»*. Далі в тексті були й інші найменування: *«пестрая книга»*, *«памятная книга»*, *«тетрадь... чтобы записывать»*, *«записная тетрадь»*, *«моя неизменная хроника»*, *«моя верная хроника»*, *«прозаическая хроника»*. Проте найчастіше Шевченко вживав назву *«журнал»*: *«мой журнал»*, *«в моем журнале»*, *«прозаический журнал мой»*, *«свой журнал»*, *«путевой журнал»*, *«монотонный журнал»*, *«для сего журнала»*, *«записывая в журнал»*... Традицію такої офіційної назви було закладено вже на згаданій обкладинці Шевченкового автографа, подарованого М. М. Лазаревському, та першими публікаторами Щоденника (неповного, з численними купюрами та частковими переробками тексту) в «Основі» (1861-1862).

На відміну від академічного, традиційно-звичного розташування приміток і коментарів після публікації всього тексту Щоденника, у мене вони вміщені відразу після кожного щоденного запису, що значно зручніше й доступніше для читача. Період ведення Щоденника (з

12 червня 1857 р. до 20 травня 1858 р.) складає 343 дні, з яких 34 дні Шевченко пропустив, а ще 10 днів записи було зроблено його приятелями та знайомими. Таким чином, Тарас Шевченко залишив у Щоденнику 299 днів безцінних власноручних нотаток, які відкоментовано день за днем, думка за думкою, речення за реченням, слово за словом.

З осмисленням Щоденника впливають чимало наукових завдань і творчих проєктів, а також Шевченкових пророцтв і засторог. Я заторкну лише найболючішу для України тему Москви.

Нагадаю, що всі Шевченкові інвективи на її адресу містяться в поетичних творах, написаних у 1844-1845 рр., тобто після першого відвідання міста й написання вже згаданого вірша «Чигринне, Чигринне...», в якому поставлені грізні запитання, на які ми й досі не відповіли вповні:

За що ж боролись ми з ляхами?

За що ж ми різались з ордами?

За що скородили списками

Московські ребра??..

Саме після цього в поетичній творчості Тараса Шевченка Москва стає символом російського гноблення українців, уособленням наруги над українською історією та духовністю. В комедії «Сон» (липень 1844 р.) поет уперше покладає безпосередньо на неї відповідальність за нищення України:

«Може, Москва випалила

І Дніпро спустила

В синє море, розкопала

Високі могили –

Нашу славу».

Після другого проїзду навесні 1845 р. через Москву в Україну там були створені містерія «Великий льох» (21 жовтня 1845 р.), поема «Кавказ» (18 листопада 1845 р.), твір «І мертвим, і живим, і ненарожденим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє» (14 грудня 1845 р.).

Перелічені поетичні шедеври антимосковського спрямування стали осердними у творчості Кобзаря і внесені ним до рукописної збірки «Три літа», яку відкриває «Чигринне, Чигринне...», а завершує «Заповіт» (25 грудня 1845 р.).

Це може здатися містичним, але «Заповіт» Шевченко написав одразу після того, як сказав своєму народові про ворожу Москву все найголовніше на віки наперед, аж до ненароджених українців. Надалі Шевченко ніколи не зачіпав її так нещадно-болюче й обвинувачувально-вбивчо.

Тож, очевидно, вважав, що його кінцеву волю вже висловлено та сподівався, що її буде виконано: «Кайдани порвіте...»

Які кайдани заповідав порвати національний Пророк? Багато хто визнає це питання риторичним. Адже, мовляв, усе давно і всім відомо! І все-таки, все-таки... Певно, що йшлося про кайдани царизму і кріпосництва, соціально-класового поневолення. Безперечно! Втім, якраз все це й пов'язано з Москвою. Поглянемо на «Заповіт», опираючись на підказки, які сам Тарас Григорович залишив. У поемі «Кавказ» названо тих, які навчали «Кайдани кувати, / Як і носить!...». За десять днів до «Заповіту» Тарас Шевченко в посланні «І мертвим, і живим...» абсолютно конкретно вказав, від кого його землякам історично передані кайдани:

*Так от як кров свою лили
Батьки за **Мою** скву і Варшаву,
І вам, синам, передали
Свої кайдани, свою славу!*

В поемі «Чернець» (1847), переписаній Тарасом Григоровичем у Москві зі значними переробками в березні 1858 р. з «Малої книжки» до «Більшої книжки», все це зосереджено в одному рядку: «Кайдани брязкають... Москва...».

Отже, йшлося про московські кайдани!

Завжди дуже добре пам'ятав про це М. С. Грушевський. А точніше – беріг у своєму національному генотипі. Це його слова – «генетичне преемство...». Сто років тому в історично нових умовах саме М. С. Грушевський сформулював імператив Нової України: «Перше, що я вважаю пережитим і віджитим... се наша орієнтація на Московщину, на Росію...». Він різко заявив, що вважає визволення від «песього обов'язку» перед Москвою надзвичайно важливим і цінним. Але насправді тоді цього не сталося...

У другій половині ХХ ст. по-шевченківськи сильно й переконливо сказав про це В. С. Стус:

Боже, не літості – лютості,
Боже, не ласки, а мсти,
дай розірвати нам пута ці,
ретязі ці рознести.

(Ретязі – кайдани. В цьому розумінні Тарас Григорович і живив це слово в поезії «Колись-то ще, во время оно...» (1860). «Літость – жалощі, співчуття» – так у «Словнику застарілих та маловживаних слів»).

Слово «Москва» Шевченко живив у поезіях усього п'ять разів, а ще сім – «Москви», «Москві», «Москву», п'ять разів зустрічаємо слова «московські», «московської», «московському». Небагато, але досить для того, щоб, як ми переконалися, залишити українцям справді віщі знаки щодо Москви. Важливо, що їх доповнює Щоденник, в якому Москва зустрічається близько сорока разів, у Москві зроблено шістнадцять щоденникових записів.

Особливу увагу привертає запис від 7 липня 1857 р.: *«Видел во сне Москву, не встретил никого знакомых и храма Спаса не видал»*. Ішлося про храм Христа Спасителя, будівництво якого, за проектом архітектора К. А. Тона, вже кілька років велося на час перших Шевченкових відвідин Москви у 1844 і 1845 рр. Уже тоді поет і художник інтуїтивно відчув, очевидно, за формами, розмірами, композицією фундаменту й цегляних стін, що храм задумано як знакову московську споруду. Відсутність храму, навіть недобудованого, навіть уві сні, здалася йому дивною, навіть неможливою. Втім, на початку 2009 р. незабутній Б. І. Олійник в нашій розмові біля храму трактував поетів запис абсолютно несподівано: сон його був пророчим, Тарас Григорович побачив уві сні Москву, яка... вже втратила у грудні 1931 р. Христа Спасителя, зірваного більшовиками.

У березні 1858 р.³, оглянувши будівництво храму, що продовжувалося вже майже двадцять років, Тарас Шевченко записав у Щоденнику: *«Храм Спаса вообще, а главный купол в особенности безобразен»*.

3 Дорогою з заслання в Петербург, Тарас Шевченко проживав у Москві найдовше – з 10 до 26 березня 1858 р., поселившись у свого друга М. С. Щепкіна. У знайденому мною в архіві «Репорті» виконуючого обов'язки московського обер-поліцеймейстера князя О. І. Кропоткіна воєнному генерал-губернаторові Москви А. А. Закревському доповідалося: «... Отставной рядовой Тарас Шевченко прибыл из Нижегородской губернии проездом в С.-Петербург... За Шевченко до отъезда его отсюда в С.-Петербург строгий полицейский надзор учреждён» (Центральний історичний архів Москви, ф. 16, оп. 47, спр. 130, арк. 11).

Крайне неудачное громадное произведение. Точно толстая купчиха в золотом повойнике остановилась напоказ среди белокаменной».

Саме повойник спав йому на думку – пов'язка, яку здавна одягали жінки під хустку. Тараса Шевченка відштовхувала відверта показушність, імперська претензійність споруди, що не поєднувалася в його сприйнятті з Божим храмом. Ох, якби Тарас Григорович знав, що храм побудовано буквально на кістках набожних мешканців колишнього Алексеевського монастиря...

Характерно, що влучні, точні й гострі Шевченкові оцінки до цього часу не дають спокою в Москві. Скажімо, переполошився найстарший москвознавець Л. Ю. Колодний: «Порівнювати храм треба не з купчихою, а зі строєм богатирів у золочених шоломах, або з фортецею з п'яти веж». Смішно, але Тараса Шевченка й досі намагаються повчати, як треба було йому думати про московські штуки...

Втім, інший відомий москвознавець О. Г. Митрофанов поділяє Шевченкову точку зору і навіть назвав розділ своєї книги про храм Христа Спасителя поетовими словами: «Купчиха в повойнике». В цій книзі читаємо: «Якщо не брати до уваги розміри та інші кількісні характеристики храму Христа Спасителя, виходить, що він нічим особливим не примітний. Більше того, не надто вдалий. Велика фігура – та дура» [17, 78].

Найголовніше полягає в тому, що Тарас Шевченко відчув і рішуче засудив уособлені в храмі російські державно-імперські релігійні заміри! Тим паче, що їхній гострий стрижень насамперед боляче ранив і нині ранив Україну. Недарма й сучасні москвознавці наголошують, що «для Кремля храм виконує... південно-західну тему (тобто, українську. – В. М.), маніфестує візантинізм, таємно заздлячи ще й римському собору Святого Петра» [21, 126-127]. Між іншим, у червні 2005 р. саме під покровом храму Христа Спасителя було відкрито пам'ятник Олександрю II, за царювання якого видано сумнозвісні Валуєвський циркуляр (1863) та Емський указ (1876), спрямовані проти української мови та культури.

У Щоденнику Тарас Григорович залишив нам історичну пересторогу, занотовану ніби мимохідь. Пропливаючи 11 вересня 1857 р. повз Чебоксари, він записав: «Ничтожный, но картинный городок. Если не больше, так по крайней мере на половину будет в нем домов

и церквей. И все старинномосковской архитектуры. Для кого и для чего они построены? Для чувашей? Нет, для православия. Главный узел московской старой внутренней политики – православие».

Тарас Шевченко, звичайно, мав на увазі насильницьке хрещення чувашів, їх русифікацію, що проводилися Росією у 1740-1750-х рр.

*До нас в науку! ми навчим,
Почому хліб і сіль почім!
Ми християне; храми, школи,
Усе добро, сам Бог у нас!*

Але наголосити хочу інше – поет однозначно писав саме про «московську внутрішню політику». Хоча столиця вже давно була в Петербурзі, Тарас Шевченко добре знав справжнє місце й реальну силу Москви.

Щоб якнайглибше зрозуміти це, нагадаю рядки з «Кавказу»:

*І тебе загнали, мій друже єдиний,
Мій Якове добрий! Не за Україну,
А за її ката довелося проліть
Кров добру, не чорну. Довелось запить
З московської чаші московську отруту!*

Найнещадніші, вбивчі слова про царя Миколу І, що сидів на престолі в Петербурзі. Але отрута московська!

У Великодню ніч з 22 на 23 березня 1858 р. Тарас Григорович відвідав пасхальну службу в Кремлі. Цікаво, що водночас із ним в одному з кремлівських храмів побував тоді Л. М. Толстой, який записав у своєму щоденнику: «Пошел... на площадь в Кремль. Глазеющий народ. Зашел в церковь. Хорошо! Христос Воскресе!». Шевченків запис у Щоденнику зовсім інший:

«Если бы я ничего не слышал прежде об этом византийско-староверском торжестве, то, может быть, оно бы на меня и произвело какое-нибудь впечатление, теперь же ровно никакого. Свету мало, звону много, крестный ход, точно вяземский пряник, движется в толпе. Отсутствие малейшей гармонии и ни тени изящного. И до которых пор продлится эта японская комедия?».

Маємо справу з емоційною реакцією глибоко віруючої людини, роздратованої фарисейством релігійного обряду. Враження таке, що поет сприйняв великодню відправу не як релігійне торжество, а, ско-

ріше, як ритуально-соціальний фарс. Недавній царський засланець не побачив і не відчув у пишній «візантійсько-старовірській» службі справжнього Бога, того Бога, в якого вірив.

*Пошлем думу аж до Бога,
Його розпитати,
Чи довго ще на сім світі
Катам панувати??*

Це Шевченкове питання здається мені по духу подібним до поставленого в Щоденнику. Кобзар застерігав, що Москва не те місце, де можна зустріти чи навіть відчути Бога...

Отже, від імені цілого народу Тарас Шевченко в гнівних тонах, огненними словами навічно звинуватив Москву в історичному злі, заподіяному рідній Україні. Нині мусимо визнати, що історія Тарасових зустрічей з Москвою – реальних і віртуальних – нас майже нічого не навчила. Бо ж інакше в українських відносинах із нею у післярадянський період було б набагато більше Шевченкової духовної сили та історичної прозорливості, здорового глузду й безкомпромісної віри, державницької мудрості й політичної рішучості.

Втім, у Щоденнику Тарас Григорович промовляючи від власного «я», відобразив іпостась і «гостинної Москви», а тепла привітність «освічених москвичів», щира прихильність до його поезії також були збережені Шевченковим серцем і виплеснуті на папір: *«В Москве более всего радовало меня то, что я встретил в просвещённых москвичах самое тёплое радушие лично ко мне и непритворное сочувствие к моей поэзии».*

Пам'ятаймо, що це одна й та ж людина! Один і той же геній! Це також – єство наше...

Далеко не всі, з ким Тарас Шевченко спілкувався в Москві, поділяли його погляди, і великий українець добре розумів, що не з усіма йому по дорозі, що часто-густо симпатії та інтерес до малоросійської теми висловлювалися людьми, які вважали Україну невід'ємною частиною Росії, а українців – російського народу.

Поет єдиний обігнав час, заявивши, що у росіян *«народ і слово, і у нас народ і слово».*

Очевидно, треба чітко розмежовувати і чесно зважувати «про» і «contra», добрі Шевченкові стосунки з конкретними людьми й у

конкретний час і неминуче розставання з ними, коли йшлося про життєві святині, принципи і цінності. Розмежовувати і зважувати, але не розбазарювати, не жертвувати першим заради рафінованого чи більшовицького розуміння другого. До того ж, оцінка поведінки і вчинків поета в конкретному історичному та побутовому контексті середини XIX ст. має здійснюватися в рамках побуту і моралі саме цього конкретного історичного часу. Інакше ми скотимося в ідеологічне смакування, свідому упередженість, міфотворчість.

Якщо Кобзар однаково дорогий нам у своїх людських і творчих виявах, то ми не маємо права на власний розсуд препарувати його зі скальпелем в руках. Тим більше, що нам бракує розуміння всеосяжної цілісності національного Кобзаря та недопустимості висмикування його, здавалося, суперечливих провіщень.

Історія переконливо засвідчила, що бездумне розпинання Шевченка на хресті протилежних ідеологій, шкодить Україні. Довіримося, нарешті, йому, як він довірився нам у своєму Щоденнику.

На завершення скажу, що насправді поетів Щоденник терпляче чекає на ґрунтовне і повне використання в нових шевченкознавчих працях, і це стосується не лише досліджень з періоду його ведення, а будь-якої теми про творчість, світогляд і духовне єство Шевченка чи його буденне, побутове життя. У кожному разі необхідно збирати докупи щоденникові золотинки Шевченкових описів, зізнань, роздумів, провіщень і створювати повноцінну картину його дивосвіту.

Треба буде повною мірою зінтегрувати величезні потенції Щоденника з епічним полотном нової Біографії Тараса Шевченка, створення якої в кількатомному академічному форматі колективом найвидатніших авторів уже назріло. Ніколи ще в шевченкознавстві не було накопичено стільки біографічного матеріалу, в тому числі нового, закумульованого в шеститомній «Шевченківській енциклопедії», документальних збірниках і фундаментальних працях, зокрема, І. Ф. Дзюби. З усього цього неминуче виросте нова біографія, звичайно під верховодством Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, яка нарешті реалізує Шевченкове відчуження, бачення, відтворення його життя: *«... Історія мого життя складає частину історії моєї батьківщини».*

Новий життєпис Тараса Шевченка, на мій погляд, має побачити світ у першій чверті, в крайньому разі – першій третині цього століття.

Пропоную присвятити цій історично перспективній науковій проблемі спеціальні Шевченківські читання, скажімо, в 2021 році – до 160-річчя з часу смерті нашого Кобзаря, – з тим, щоб наголосити її загальнонаціональну значущість цієї роботи та сформулювати концептуальні підходи до її здійснення. За умови підтримки шановним товариством шевченкознавців, цю пропозицію можна включити до підсумкового документу сьогоденних Міжнародних Шевченківських читань.

Джерела та література:

1. Большаков Л. Н. Быль о Тарасе. Книга первая. Яман-Кала. – М.-Оренбург : Кора, 1993. – 450 с.
2. Большаков Л. Н. Быль о Тарасе. Книга вторая. На Арале. – М.-Оренбург : Кора, 1993. – 452 с.
3. Большаков Л. Н. Быль о Тарасе. Книга третья. Оренбург. – М.-Оренбург : Кора, 1993. – 300 с.
4. Большаков Л. Н. «Все он изведal...»: Тарас Шевченко: поиски и находки. – Киев : Днипро, 1988. – 543 с.
5. Большаков Л. Н. Дневник Тараса Шевченко с комментариями Л. Н. Большакова. Оренбург : Изд-во «Оренбургская губерния», 2001. – 311 с.
6. Большаков Л. Н. Їхав поет із заслання... Пошуки. Роздуми. Дослідження / Л. Н. Большаков. – К. : Видавництво художньої літератури «Дніпро», 1977 – 328 с.
7. Большаков Л. Н. Оренбургская шевченковская энциклопедия. Тюрьма. Солдатчина. Ссылка. (1847—1858) / Л. Н. Большаков. – Оренбург : Печатный дом «ДИМУР», 1997. – 512 с.
8. Мельниченко В. Ю. Тарас Шевченко і Михайло Грушевський на Старому Арбаті / Володимир Мельниченко – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2006. – 653 с.
9. Мельниченко В. Ю. Тарас Шевченко: «Моє перебування в Москві». – М.: ОЛМА Медіа Групп, 2007. – 512 с.
10. Мельниченко В. Ю. «На славу нашої преславної України» (Тарас Шевченко і Осип Бодянський) / В. Мельниченко. – М.: ОЛМА Медіа Групп, 2008. – 560 с.
11. Мельниченко В. Ю. Тарас Шевченко: «Мій великий друг Щепкін». – М.: ОЛМА Медіа Групп, 2009. – 480 с.

12. Мельниченко В. Ю. Шевченківська Москва. Авторська енциклопедія-хроноскоп. – М. : ОЛМА Медіа Групп, 2009. – 487 с.
13. Мельниченко В. Ю. Тарас Шевченко в Москві / В. Ю. Мельниченко. – К. : Либідь, 2009. – 740 с.
14. Мельниченко В. Ю. Тарас Шевченко: «Друзі мої єдині» (десять постатей у поетовому житті). – М. : Домашня бібліотека, 2013. – 704 с.
15. Мельниченко В. Ю. Москва у творчій долі Тараса Шевченка / В. Ю. Мельниченко. – М. : Домашня бібліотека, 2015. – 496 с.
16. Мельниченко В. Ю. Михайло Грушевський: «Шевченко – святий національний прапор»: 100 історій і розповідей про двох українських геніїв / В. Ю. Мельниченко. – К.: Либідь, 2017. – 440 с.
17. Митрофанов А. Г. Прогулки по старой Москве. Пречистенка. – М.: Ключ-С. 2008. – 200 с.
18. Повне видання творів Тараса Шевченка. Т. IV. Київ-Ляйпціг : Українська накладня; Коломия : Галицька накладня, 1920. – 312 с.
19. Повне зібрання творів Тараса Шевченка. Щоденні записки (Журнал). Текст. Первістні варіанти. Коментарій / Під заг. ред. акад. С. Єфремова. – К. : Державне видавництво України, 1927. – Т. IV. – XL+786 с.
20. Повне видання творів Тараса Шевченка. Журнал (Щоденні записки). Друге доповнене видання. – Чикаго : Видавництво Миколи Денисюка, 1960. – Т. IX. – 374 с.
21. Рахматуллин Р. Две Москвы, или Метафизика столицы. – М. : АСТ; Олимп, 2008. – 704 с.
22. Тарас Григорович Шевченко. Кобзар. Вперше зі щоденником автора. – Харків : Видавництво «Клуб сімейного дозвілля», 2012. – 957 с.
23. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів у 10 т. Т. 5 : Щоденник. Автобіографія. – К. : Вид-во Академії наук УРСР, 1951. – 260 с.
24. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів у 6 т. Т. 5 : Щоденник. Автобіографія. – К. : Вид-во Академії наук УРСР, 1963. – 364 с.
25. Тарас Шевченко. Собрание сочинений в пяти томах. – М. : Государственное издательство художественной литературы, 1949. – Т. 5. – 337 с.
26. Тарас Шевченко. Собрание сочинений в четырех томах. – М. : Издательство «Правда», 1977. – Т. 4. – 430 с.
27. Тарас Шевченко. Твори в п'яти томах. – К. : Видавництво художньої літератури «Дніпро», 1979. – Т. 5. – 556 с.

28. Тарас Шевченко. Щоденник / Упорядник, автор передмови та приміток Л. Ушкалов. – Харків : видавець Олександр Савчук, 2018. – 448 с.

29. Шевченко Т. Г. Автобіографія. Дневник / Т. Г. Шевченко; вступ. ст. В. Русановського; прим. В. Бородин. – К. : Дніпро, 1988. – 343 с.

30. Шевченко Т. Г. Дневник. – М. : Гос. изд-во «Художественная литература», 1939. – 358 с.

31. Шевченко Т. Г. Дневник. – М.-Л. : Академия, 1931. – 437 с.

32. Шевченко Т. Г. Дневник. 1857–1858. – К. : Изд-во ЦК ЛКСМУ «Молодь», 1963. – 280 с.

33. Шевченко Т. Дневник. – М.: Гос. изд-во художественной литературы, 1954. – 340 с.

34. Шевченко Т. Дневник / Т. Шевченко, ред., вступ. ст. и примеч. И. Я Айзенштока. – Харьков : Пролетарий, 1925. – XXXI, 289 с.

35. Шевченко Т. Г. Журнал. – К. : Гос. изд-во художественной литературы, 1954. – 252 с.

36. Шевченко Т. Повне видання творів. Журнал (Щоденні записки). Варшава-Львів : Друкарня Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, 1936. – Т. X. – 364 с.

37. Шевченко Т. Повна збірка творів в п'яти томах. Щоденник. – К. : Держлітвидав, 1939. – Т. V. – XXXVI, 320 с.

38. Шевченко Т. Повна збірка творів в трьох томах. – К. : Державне видавництво художньої літератури, 1949. – Т. I. – 650 с. – Т. II. – 644 с. – Т. III. – 520 с.

39. Шевченко Т. Повне зібрання творів в шести томах. – К., 1964. Т. 5. – 363 с.

40. Шевченко Т. Собрание сочинений в пяти томах. – М. : Гослитиздат, 1956. – Т. 5. – 646 с.

41. Шевченко Т. Собрание сочинений в пяти томах. – М. : Художественная литература, 1965. – Т. 5. – 629 с.

42. Шевченко Т. Г. Твори у двох томах. – К. : Дніпро, 1966. – Т. 2. – 748 с.

43. Шевченко Т. Г. Твори в трьох томах. – К. : Держлітвидав України, 1955. – Т. 3. – 644 с.

44. Шевченко Т. Твори в трьох томах. – К. : Держлітвидав України, 1961. – Т. 3. – 559 с.

45. Шевченко Т. Твори в трьох томах. – К. : Держлітвидав України, 1963. – Т. 3. – 490 с.

46. Шевченко Т. Твори. Т. III. – Київ-Ляйпціг: Українська накладня; Коломия : Галицька накладня, 1919. – 467 с.

47. Шевченко Т. Щоденник: для серед. та ст. шк. віку / Тарас Шевченко. – К. : Видавництво «Школа», 2003. – 272 с.

48. Шевченко Т. Г. Журнал (Щоденник). – Київ-Харків : Держлітвидав, 1936. – 310 с.

49. Шевченко Т. Щоденник. – Львів: Видавництво «Світ», 2014. – 278 с.

Владимир Мельниченко

НОВОЕ ПРОЧТЕНИЕ ДНЕВНИКА ШЕВЧЕНКО. АВТОРСКИЙ КОММЕНТАРИЙ

Проанализированы издания Дневника Тараса Шевченко с авторскими комментариями и примечаниями, опубликованные с 1919 г. по 2018 г. Определена новизна нового современного издания Дневника Тараса Шевченко с комментариями автора статьи, которое готовится к печати в 2019 г.

Ключевые слова: Тарас Шевченко, Дневник, Журнал, Москва, комментарии, Чигрин, Завещание.

Volodymir Melnichenko

NEW READ OF SHEVCHENKO'S DIARY. AUTHORS NARATION

This article gives the analysis of the Taras Shevchenko's diary with author's narration and notes, which where published from 1919, up to 2018. The novelty of the new modern edition of Taras Shevchenko's diary with narration of the author of the article, which will be ready for publishing in 2019.

Key words: Taras Shevchenko, Diary, Journal, Moscow, comments, Chyhyryn, Testament.

«ЭТОЙ СВОЕЙ РАБОТОЙ Я ВПРАВЕ ГОРДИТЬСЯ...» (Л. Н. БОЛЬШАКОВ)

В научный оборот впервые вводятся записи из личного дневника известного шевченковеда, лауреата Государственной премии Украины им. Т. Г. Шевченко, заслуженного работника культуры Украины Л. Н. Большакова, показывающие его работу по комментированию дневника Тараса Шевченко, который невольник вел на протяжении 13 месяцев в 1857–1858 гг. в «незамкнутой тюрьме» на Мангышлаке и позже. Записи рассказывают о появлении замысла книги-комментария, начальном этапе работы и о его реализации в Оренбургском Институте Тараса Шевченко.

Ключевые слова: Т. Г. Шевченко, Л. Н. Большаков, Оренбург, Институт Тараса Шевченко, источниковедение, дневник.

Строки, вынесенные в заголовок статьи, Леонид Наумович Большаков записал в свой дневник 1 февраля 1987 г. Относились они к сделанному им комментарию к «Дневнику» Тараса Шевченко – работе, которая была дорога ученому-шевченковеду по-особому, так как шел он к ней четыре десятилетия. О первых шагах на этом пути в его дневнике вскользь упоминается 5 апреля 1995 г: «Открывать старые, 60-х годов, письма очень интересно. Письмецо от Е. С. Шаблювского¹ от 3.XI.1969 с согласием на мое предложение сделать комментарий к факсимильному «Дневнику» в виде именного и географического словаря. Сделал, но не пошло. Однако тут начало многих и многих моих замыслов-свершений: «Ехал поэт из ссылки», энциклопедии... Четверть века тому назад я был легче на подъем, поездки, архивные поиски и проч., и проч. Тогда все еще было впереди и вокруг были вдохновляющие люди». Подробнее о том периоде Л. Н. Большаков рассказывает в «Заметках писателя-шевченковеда» [5]. Размышляя о том, каким должен быть комментарий, исследователь писал: «Нужен такой комментарий,

¹ Шаблювский Евгений Степанович (1906–1983) – украинский литературовед, член-корреспондент АН УССР, лауреат Ленинской и Государственной премий, автор монографий о творчестве Т. Г. Шевченко.

который в любой своей статье содержал бы достаточно полные историко-литературные, исторические, социологические, биографические и другие сведения по поводу каждой записи, каждого события и лица, каждого шевченковского высказывания. Содержал всестороннюю характеристику глубинного смысла дневниковых строк и страниц – пусть даже потребовался бы для этого полный пересмотр иных укоренившихся толкований, понадобилось выдвижение спорных гипотез и дискуссионных проблем. Они могут быть, на первый взгляд, неожиданными, но главное – пусть побуждают к поискам и приводят к решениям» [5, 309-310].

В нашей статье «Дневник о «Дневнике», опубликованной в сборнике Пятых Шевченковских чтений [3], в научный оборот впервые введены записи из дневника Л. Н. Большакова, хроникально отражающие процесс комментирования «Дневника» Тараса Шевченко. Однако, напряженно работая над каждой записью, автор писал: «...Мне и комментарий хочется сделать максимально читабельным, литературно интересным» (18 января 1985 г.), а на страницах дневника находим много записей-размышлений о форме будущего издания, создании необычной книги-комментария:

– ...Буду еще активнее думать над комментарием-книгой, которая может стать действительно новым словом в шевченковедении. Но если говорить «не новое слово», то к чему открывать рот? Слишком уж многие открывали его для пустомельства. (2 февраля 1985 г.).

– ...Не дает покоя идея книги... Сегодня подумалось о диптихе издательства «Дніпро», может, даже триптихе, если вынести вступительный очерк. Все это «пропустить» через редакцию улучшенных и сувенирных изданий, коей заведует Д. А. Ткаченко². Одной книгой дать сам Дневник с иллюстрированием факсимильными страницами одного, второй – заметки читателя-исследователя, те же комментарии, но обозначенные иначе; тут иллюстрации-комментарии, работающие на прояснение неясного в тексте. Тут же именной указатель: указание на «Дневник» и указание на комментарий. «Дневник» – 11,5 листа, лист на иллюстративный материал, лист на вступление (в общем

² Ткаченко Д.А. – заведующий редакцией улучшенных и сувенирных изданий издательства «Дніпро».

13-13,5 листа). Вторая книга – столько же. Повод к изданию – если таковой нужен – а у нас он всегда требуется – 130 лет «Дневника» и приближение к 175-летию Тараса Шевченко. Прозондирую в Киеве (16 февраля 1985 г.).

– ...Думаю над книгой. А что, если построить ее так: вступительный очерк, а далее – записи перемежаются с моими заметками (внизу, прямо, подряд), а частично и на полях, с иллюстрациями по ходу. Так-то и будет настоящая книга для чтения серьезным читателем и – издание нового типа. Мысли об этом не отпускают. В Киеве надо будет их выдать. (18 февраля 1985 г.).

– ...Сейчас все чаще думаю над оригинальной книгой «Дневник» и – о «Дневнике». Ее надо делать в содружестве с самым умным и смелым художником-книжником. С предварительным макетом каждой тетради, каждой страницы. Только при этом условии может она стать явлением и в шевченковедении, и в книгоиздании. Поддержат ли меня издатели в «Днипри»? (19 марта 1985 г.).

– ...Думал о книжке, ее названии. Ничего шибко путного не надумал. На одной стороне титула: Шевченко. «Журнал» – с использованием факсимиле фамилии, на другой – рядом – Большаков «Прочитано нами». Книга прояснений или толкований, или Опыт полного комментария. Опять то к двухтомнику, то к однотомнику тянет. В основе своей работа не разочаровывает: но очарует ли издателей? Поймут? Возьмутся реализовать идею? (24 февраля 1985 г.).

– ...Хорошо бы сделать книгу под названием: «Дневник» Тараса Шевченко. Комментарий. Пособие для учителя». Подготовил даже соответствующую заявку. Целесообразность издания – полная, но поймут ли это те, от кого зависит решение судьбы книги... За три месяца четырнадцать листов – это рекорд даже для меня. Тем более, что в листах этих нет и грана «воды», все в дело. Все 1200 с лишним примечаний-сюжетов. (6 марта 1985 г.).

Идея Л. Н. Большакова нашла поддержку в киевском издательстве «Радянський письменник»: «Главное прояснилось: Дневник с комментариями издательство считает одним из лакомых своих блюд к следующему Шевченковскому юбилею и жаждет сделать книгу и по первому разряду, и большетиражно (говорят, о 65 тысяч!), а по срокам в 1988 (но не исключено, что переползет на 89-й – трудное

оформление)... (21 апреля 1986 г.) А на итоговой странице в том же апреле читаем: «Решен вопрос об издании Комментария к «Дневнику» в «Радянськом письменнике»: передал туда рукописи, поговорили о принципах оформления, сроках (1988-й?).

Однако путь от рукописи до книги оказался намного длиннее. Записи о встречах со взявшимися за дело издателями встречаются в дневниках-ежедневниках вплоть до 1993 г.:

– Состоялась встреча с Мясковской³ (редактор книги. – Т. Б.); у нее мы были с Яцюком⁴. Переговорили о художественном оформлении «Дневника», она этим живет, но опасаясь, что нашу идею комментирования каждой записи не пропустят. Есть запасной вариант подачи дневникового текста через иллюстрации, разделяющие «разделы» (он, конечно, хуже). Решать им, я свое слово сказал. (19 января 1987 г.).

– В «РП» смог только забрать рецензию Вишневской⁵ и экземпляр «Дневника» для доработки. Редакция (а точнее, начальство сверху) настаивает на украинском языке комментария, что нелепо: произведение-то на русском. И тут мутит воду треклятый Бородин, возражающий против принципа комментирования записи сразу за нею... (20 января 1987 г.).

– Дали бы в том самом виде, в каком все и задумано. Так нет же, непременно какие-то препоны. Против нового всегда косность! (1 февраля 1987 г.).

– Звонок из Киева, от Наталки Дзюбенко⁶... Она, Наталья, переводит мой комментарий. «Зачем переводить?!» Задает этот вопрос и себе, и начальству. Но процесс, кажется, необратим (17 февраля 1987 г.).

– Позвонил Наталье Дзюбенко... Комментарии к «Дневнику» переведены и перепечатаны. Есть какие-то заминки с оформлением, надо позвонить в музей Шевченко. (15 апреля 1987 г.).

3 Мясковская Нелли Владимировна – главный художник издательства «Радянський письменник».

4 Яцюк Владимир Макарович (1946–2012) – искусствовед, заслуженный деятель искусств Украины, научный сотрудник Киевского Государственного музея Т. Г. Шевченко

5 Вишневская Надежда Александровна (1925–2007) – украинский литературовед, сотрудник Института литературы им. Т. Г. Шевченко АН УССР.

6 Дзюбенко Н.Я. – редактор-составитель ряда шевченковедческих научных трудов в издательстве «Радянський письменник».

– Киев: Отправился в центр – в район «Радянського письменника»... Биленко⁷ завел разговор о выпуске комментированного «Дневника» в самом начале 89-го – хотя бы так. (23 сентября 1987 г.).

– Вторичный поход в «РП» был вызван необходимостью прояснить судьбу комментированного Дневника Шевченко. Теперь **все** удивляются, **зачем, по какой логике** (здесь и далее подчеркнуто Л. Н. Большаковым. – Т. Б.) переводили комментарий на украинский, если шевченковский текст – русский. Издавать Дневник с комментариями на русском? Издавать только комментарий, как я и намеревался поначалу? Это около пятнадцати листов... Договорились, что в течение недели – в бытность мою здесь – вопросы будут решаться, причем не без моего участия. Оптимистических прогнозов не строю, но надежды не теряю. (11 апреля 1988 г.).

– В «РП» решен вопрос о комментированном «Дневнике». **Вся книга** будет на украинском языке, причем к переводу самого Дневника намерены привлечь Олейника⁸ или Павлычко⁹. **Эту идею в таком** виде я принял (14 апреля 1988 г.).

– Днем позвонили киевские музейщики... По «Дневнику» все дело в переводе на украинский. Новая загвоздка? (7 июня 1988 г.).

– «Щоденник» к юбилею будет, хотя вопрос о переводе еще окончательно не решен, т.к. не дал ответа Б. Олейник (не отказался, но и не сделал). (30 августа 1988 г.).

– Издание в плане 1990-го. (13 октября 1988 г.).

– «Щоденник» в графике осенней сдачи, но перевода Б. Олейника еще нет (обещан летом, что изд-во устраивает)». (9 апреля 1989 г.).

– «Щоденник» выйдет разве что в 1993-м! «Олейник не дал перевод». Это во многом отговорка, но перевода нет действительно. Меня попросили «воздействовать». Как? Пока попросил... растолковать Борису, что... в общем пусть откажется, или согласится на соучастие. Хорошо бы увидеть Б. И. в Полтаве и поговорить с ним самому. (16 мая 1990 г.).

7 Биленко Владимир Васильевич (1934) – журналист, публицист, на рубеже 1980–1990-х гг. один из руководителей издательства «Радянський письменник».

8 Олейник Борис Ильич (1935–2017) – украинский поэт и политический деятель, действительный член НАН Украины, Председатель Украинского фонда культуры.

9 Павлычко Дмитрий Васильевич (1929) – украинский поэт, переводчик, литературный критик, политический деятель, дипломат.

– «РП» в двух бандеролях вернул мне «Дневник» Шевченко с комментарием Большакова... В письме в переводе с украинского сказано, что «в условиях тяжелой финансово-экономической ситуации не можем. В общем работа над «Дневником» прекращается (будто я сам этого не знал). То, что вернули почтой, – это хорошо. Такую тяжесть не довез бы. Попытаюсь издать малотиражно, как труд Института. (17 мая 1993 г.).

О несостоявшемся издании Л. Н. Большаков пишет в предисловии ко второй научной тетради Оренбургского общественного Института Тараса Шевченко, в которой был опубликован Комментарий к «Дневнику» Тараса Шевченко: «Новое, действительно новое издание требует нового прочтения автографа, освобождения современной публикации от неправомерных вторжений в авторский текст. А они, эти вторжения, подчас серьезные, имеются едва ли не в каждой записи.

Такое, принципиально новое, всеобъемлющее издание уже было в планах выпуска издательства «Радянський письменник», но, по не зависящим от издательства, а тем более от автора, обстоятельствам, не состоялось. Ждать, когда возможность появится, значит, терять время и лишать исследователей, да и пытливых читателей, важных для них материалов.

Издание нового типа, в полном объеме замысла, впереди. Но главное – сам комментарий – сейчас перед вами» [1, 3].

На заключительных страницах вымечтанного издания Л. Н. Большаков, обращаясь к будущим поколениям исследователей-шевченковедов и просто читателей, писал: «Скажу от души: Читая Шевченко, не обойдите, не проглядите его дневник. Он даст вам возможность глубже проникнуть в мировоззрение, творческий метод, психологию творчества Кобзаря, в его жизнь, девизом которой стали гордые слова: «Страдаю, мучусь, но не каюсь» [5, 310].

Комментарию, вышедшему в Оренбурге, предпослано посвящение: «Долгой, благодарной памяти академика С. А. Ефремова¹⁰ и

¹⁰ Ефремов Сергей Александрович (1876–1939) – украинский общественно-политический деятель, учёный, академик, публицист, литературный критик и историк литературы, первый комментатор «Дневника» Т. Г. Шевченко.

незабвенного Ю. А. Ивакина¹¹ – выдающихся исследователей-комментаторов творчества Тараса Шевченко», а на его страницах читаем: «Поистине замечательной вехой... стал комментарий, осуществленный академиком С. А. Ефремовым и его коллегами в издании 1929 г. О, если бы они могли свою работу продолжить! Но дорога к истине оборвалась не по их вине... Годы спустя она возобновилась, за нее взялись другие исследователи, однако того, «ефремовского», уровня достигнуть не удалось» [5, 295].

Многие дневниковые записи свидетельствуют, как важно было для Л. Н. Большакова вернуть в шевченковедение имя Сергея Ефремова, сказать о его заслугах и как упорно искал он сведения о несправедливо забытом шевченковеде. Приведем строки из дневника 1987 г., сделанные в доме творчества писателей в Пицунде (Абхазия):

– ...Вдруг кольнул в сердце вопрос: был в науке о Шевченко С. Ефремов. Был и... исчез. Даже упоминания о нем непозволительны. Перечеркнут напрочь. ...Но почему? На каком основании? А может, пришло время и этого возвращения из небытия?! (13 августа).

– Навожу справки о... Ефремове (раз уж задумался). Б. Буряк¹², хоть профессор, доктор, да и человек старый, ничего толком сказать не мог: «репрессирован..., реабилитирован...». Когда? Что дальше? Умнейший Г. Полянкер¹³ ответил много определеннее: проходил как руководитель «СВУ» (наверное, «Спілка Визволення України»), было громкое дело (1929–1930?), «ефремовщина» заклеяна, он расстрелян, никто не реабилитирован. Но значит ли это, что вершившие суд были справедливы, что академик не оказался жертвой? Свое «расследование» я непременно продолжу. Ради справедливости и – Шевченко. (14 августа).

– ...Ефремовым я непременно займусь. Хотя бы для того, чтобы иметь право считать себя не конъюнктурщиком, но порядочным человеком. (16 августа).

11 Ивакин Юрий Алексеевич (1917–1983) – советский литературовед, писатель, исследователь творчества Т. Г. Шевченко, доктор филологических наук.

12 Буряк Борис Спиридонович (1913–1993) – доктор филологических наук, писатель, литературовед, член союза кинематографистов Украины.

13 Полянкер Григорий Исаакович (1911–1997) – еврейский писатель, писал на идише.

– ...Хорошее письмо от Дейч¹⁴. ... больше всего о С. Ефремове. О нем – «это настоящая наука». О нем же: «Соппротивление по реабилитации его имени будет огромное, т. к. многие, беззастенчиво списав его работы, защитили и кандидатские, и докторские». Оказывается, расстрел ему заменили (в 1929-м?) десятью годами, дальнейшая же судьба его неизвестна. С ним работал И. Айзеншток¹⁵, но... его уже не расспросишь. Найду ли книги его и о нем. В современной шевченковедческой науке даже клеймят его безымянно. (29 августа).

– ...Сегодня в первом издании «Литэнциклопедии» прочел обширную статью о С. Ефремове. Писалась тогда, когда он сидел на скамье подсудимых, в ней сплошной негативизм, безоговорочное отрицание. Никаких заслуг! (31 августа).

Идея соединения в едином комплексе текста дневника Шевченко с комментариями к нему получила одобрение многих, о чем свидетельствовали письма-отклики [4, 115]. Приведем только один. В дневнике Л. Н. Большакова читаем: «30 мая 2001 г.: Первый вразумительный отклик на «Дневник». К тому же квалифицированный и даже восторженный. Прислал его Ротач¹⁶. Мне это дорого...».

Сохранился и текст отзыва: «Бесконечно благодарен Вам за чудесный подарок. Издание прекрасное. И формат, и шрифт, и хорошая бумага – все нравится. Я похвально отношусь к целесообразности соединения Дневника и комментария в нераздельный комплекс, в оправданное единство. Подобную систему вижу впервые, так как у нас все издания печатают примечания (комментарий) после текста, а это создает определенную трудность при пользовании Дневником. Ваш комментарий, безусловно, шире, основательнее, так как в нем Вы использовали свои архивные находки. П. П. Ротач, литературовед, писатель. Полтава».

14 Дейч Евгения Кузьминична (1919–2014) – профессор-литературовед, историк литературы, исследователь творчества Б. А. Зайцева, вдова А. И. Дейча, многолетний корреспондент Л. Н. Большакова.

15 Айзеншток Иеремия Яковлевич (1900–1980) – украинский и русский литературовед, участвовал в текстологической подготовке академических изданий украинских и русских классиков.

16 Ротач Петр Петрович (1925–2008) – писатель, литературовед (Полтава), историк литературы, поэт, публицист, культуролог, автор книг о связях Шевченко с Полтавиной, Полтавской энциклопедии.

И даже символично, что и Дневник Тараса Шевченко, и комментарий к нему Леонида Большакова впервые появились в местах шевченковской неволи и на языке оригинала.

Как видим, конец истории все же счастливый – и ученые-шевченковеды, и любознательные читатели «Комментарий к «Дневнику» Т. Шевченко» получили и могут к нему обратиться, есть он и в интернете [2].

«Мой комментарий – труд серьезнейший, первое полное прочтение «Дневника» и истолкование его с позиций и содержания, и языка, и многого-многого другого», – читаем в дневнике Л. Большакова 22 февраля 1985 г. И в самом деле мы можем с полным правом сказать, что он заново прочел дневник Шевченко и справедливо гордился этой работой.

Источники и литература:

1. Большаков Л. Н. Комментарий к дневнику Т. Шевченко / Оренб. ин-т Т. Шевченко. Научные записки. 2-я тетрадь; худ. Ф. М. Абленин / Л. Н. Большаков. – Оренбург : Институт Тараса Шевченко, 1993. – 108 с.

2. Большаков Л. Н. Комментарий к дневнику Т. Шевченко. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://artlib.osu.ru/web/books/bolshakov/book0006.pdf> <http://docplayer.ru/29450301-Kommentariy-k-dnevniku-t-shevchenko.html>

3. Большакова Т. Л. Дневник о «Дневнике» (к истории создания «Комментария к Дневнику Тараса Шевченко» Л. Н. Большакова) // Тарас Шевченко: незламна постать на шляху до Волі: Матеріали П'ятих Міжнародних Шевченківських читань, 12 верес. 2017 р. Канів / Упор. Брижицька С. А. та ін. – Черкаси : Видавець Олександр Третяков, 2018. – С. 173–184.

4. Институту Тараса Шевченко – 10 лет. – Оренбург : Изд-во Оренбургского университета. – 2003. – 177 с.

5. Шевченко Т. Г. Дневник Тараса Шевченко / коммент. Л. Н. Большакова; НИИ «Ин-т Т. Шевченко». – Оренбург : Оренбургская губерния, 2001. – С. 293–310.

Тетяна Большакова

**«ЦІЄЮ СВОЄЮ ПРАЦЕЮ Я ВПРАВІ ПИШАТИСЯ...»
(Л. Н. БОЛЬШАКОВ)**

У науковій обіг вперше вводяться записи з особистого щоденнику відомого шевченкознавця, лауреата Державної премії України ім. Т.Г. Шевченка, Заслуженого працівника культури України Л.Н. Большакова, що показують його роботу з коментування щоденнику Шевченка, який невільник вів протягом 13 місяців у 1857–1858 рр. в «незамкнутій в'язниці» на Мангишлаку та пізніше. Записи розказують про появу задуму книги-коментаря, початковий етап роботи та його реалізації в Оренбурзькому Інституті Тараса Шевченка.

Ключові слова: Т. Г. Шевченко, Л. Н. Большаков, Оренбург, Інститут Тараса Шевченка, джерелознавство, щоденник.

Tat'yana Bolshakova

**«I AM DESERVEDLY PROUD OF THIS MY WORK...»
(LEONID BOLSHAKOV)**

For the first time scientists take into account the notations from the personal diary of a well-known researcher of Shevchenko, Bolshakov - laureate of the Shevchenko's State Prize of Ukraine, Honored Worker of Culture of Ukraine. The notations tell about his work on commenting on Shevchenko's diary, which the prisoner has been writing for 13 months in 1857–1858 in the “open prison” in Mangyshlak and later. The notes showing the emergence of idea of the book-commentary, the initial stage of work and its implementation in the Orenburg «Taras Shevchenko Institute».

Key words: Taras Shevchenko, Bolshakov, Orenburg, Taras Shevchenko Institute, source study, diary.

**«ЩОДЕННІ ЗАПИСКИ» (ЖУРНАЛ)
ТАРАСА ШЕВЧЕНКА»
(ВИДАВЕЦЬ ОЛЕКСАНДР ТРЕТЯКОВ, 2018) –
РЕПРИНТНЕ ВИДАННЯ «ЩОДЕННІ ЗАПИСКИ»
(ЖУРНАЛ) ТАРАСА ШЕВЧЕНКА» ПІД РЕДАКЦІЄЮ
СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА (1927)**

Намір вести Журнал (Щоденник) виник у Тараса Шевченка вперше ще 1847 року, відразу після прибуття в Орську фортецю. Про це він зазначав у листі до Варвари Репніної 25-29 лютого 1848 року. Вдруге ж узявся за Щоденник щойно через 10 років, коли отримав першу звістку про звільнення із заслання. Писав Шевченко його російською мовою. Писав не стільки для себе, скільки для своїх друзів, які не забували його і всіляко підтримували.

Уперше Щоденник був надрукований за автографом у 1861 та 1862 роках у журналі «Основа» (підготовка тексту Л. Жемчужникова). Тривала ця публікація 16 місяців, невеликими уривками в 15 книгах. Текст мав численні пропуски, скорочення та редакторські «правки», зумовлені як цензурними умовами, так і ідейно-політичними позиціями видавців. Частина прізвищ була зашифрована.

Лише через 50 років після першої публікації російського оригіналу, в 1911 р., Журнал (Щоденник) побачив світ у Санкт-Петербурзі окремою книгою (видавець В. Яковенко). У підготовці цього видання брав участь М. Коцюбинський. Але й воно не було повноцінним, через цензуру та вилучення рядків, що негативно характеризують царизм, духівництво, деспотизм тощо.

Буквальне відтворення тексту оригіналу притаманне виданню Журналу (Щоденника), що було здійснене АН УРСР **1927 року** в Києві за редакцією академіка, історика літератури, критика, шевченкознавця, уродженця Черкащини **Сергія Єфремова** (1876-1939), якого заслужено називають «сумлінням нації». Вийшло воно як четвертий том першого Повного академічного зібрання творів Шевченка (перші два томи – це поетичний доробок, третій – листування). Редактор

Єфремов і сім його співробітників зробили розлогі, докладні й коректні коментарі до текстів. Сам Єфремов підготував 432 примітки до Щоденника, деякі з них потребували спеціальних досліджень. У передмові «Од редактора» вчений підкреслив, що разом з редактором-текстологом М. Новицьким прагнув «якомога менше відступати від первотвору, навіть у дрібницях, аж до пунктуації, дуже своєрідної у Шевченка, намагаючись дати точну копію оригіналу» (с. VI). Уперше подано первісні варіанти тексту, понад 650 сторінок займають у томі ґрунтовні коментарі фахівців різних галузей науки. У результаті штучно сфабрикованого в 1929 році процесу над так званою підпільною Спілкою визволення України, по справі якої, як нібито організатор, був арештований С. Єфремов, а потім закатований у березні 1939 року в одному з таборів ГУЛАґу, популяризація повного зібрання творів Шевченка припинилося. Томи *Щоденника* (1927) та *Листування* (1929) були вилучені, опинилися в спецсховищах і стали раритетами.

2013 року, напередодні 200-літнього ювілею українського генія черкаське видавництво «Брама-Україна» (директор Олександр Третяков) здійснило репринтне видання за друком 1929 року «Листування Тараса Шевченка» за редакцією С. Єфремова. **У 2014 році ця книга отримала відзнаку «Найкраща книга 21 Форуму видавців».**

Сьогодні актуальним стало подібне репринтне відтворення «Щоденника Тараса Шевченка» за виданням 1927 року за редакцією С. Єфремова, який вважав, що щоденник митця – це «не тільки одно з найцінніших до його життєпису джерел, а разом і ключ до його творчості...». Таке унікальне фахове видання стало цінним подарунком шевченкознавцям, шевченколюбам, студентам, викладачам та іншим зацікавленим особам. Його презентацію нині проводиться у Каневі в Шевченківському національному заповіднику на Шостих Міжнародних Шевченківських читаннях «Історичний досвід та сучасний стан вивчення Журналу (Щоденника) Тараса Шевченка».

Необхідно наголосити, що це репринтне відтворення книги здійснено вперше від 1927 року, а його актуальність не менш значима аніж «Листування Тараса Шевченка» за редакцією С. Єфремова.

Безсумнівно, здійснення такого видання стало вагомим внеском у літературознавство та таку міждисциплінарну галузь наукового знання як шевченкознавство.

ПАВЛО ФИЛИПОВИЧ ЯК КОМЕНТАТОР ШЕВЧЕНКОВОГО «ЖУРНАЛУ»

У статті досліджується «Коментарій до Шевченкового журналу» з видання «Щоденні записки (Журнал)», що побачило світ під загальною редакцією С. Єфремова у 1927 р. Зокрема ретельно проаналізовано коментарі про російських та західноєвропейських письменників, здійснені Павлом Филиповичем.

Ключові слова: Тарас Шевченко, Павло Филипович, журнал, коментарі, письменник.

1927 р. в контексті видання повного зібрання творів Тараса Шевченка вийшов четвертий том, який містив «Щоденні записки (Журнал)» [3]. Надзвичайно цікавою й цінною складовою цього тому був уміщений тут «Коментарій до Шевченкового журналу», який ледь не втричі перевищував обсяг самого «Журналу». Загальну редакцію видання здійснив академік Сергій Єфремов – на той час один із найавторитетніших шевченкознавців. Йому ж належить і переважна більшість коментарів до Шевченкового «Журналу». Поряд із С. Єфремовим коментували Шевченків щоденник ще кілька знаних у науково-творчому світі України 1920-х рр. людей – академік Андрій Лобода, Володимир Міяковський, Олексій та Михайло Новицькі, Дмитро Ревуцький, Петро Рулін, а також цікавий нам тут Павло Филипович. Як видно зі змісту матеріалів, коментатори добиралися з урахуванням їх фахової компетентності в певних галузях знань із наміром «закрити» конкретні теми й напрями, наявні в «Журналі». Скажімо, А. Лобода мав завдання подавати інформацію про згаданих Шевченком українських письменників, науковців, громадських діячів, освітян; В. Міяковський коментував «польську» тематику, О. Новицький – російський «напрямок» (не-літературний), політику, масонство, малярство; М. Новицький – «військову» тематику (зокрема, періоду заслання), не-літературні персоналії, частково – малярство; Д. Ревуцькому були доручені сфери фольклору, музики, оперного мистецтва; П. Руліну – драматургію і театр. У Сергія Єфремова було

«під опікою» найширше коло тем, у т. ч. топонімія, позалітературні теми, релігія, періодика XIX ст., взаємини Шевченка з українськими письменниками тощо.

Павлові Филиповичу належало коментувати матеріали про російських і західноєвропейських письменників, – власне, той напрям, у якому цей учений на середину 20-х рр. XX ст. вже мав немало науково-творчих набутоків і в якому був цілком компетентним. Причини саме такої «компаративної» орієнтації Филиповича пояснюються обставинами, передовсім суспільними, в яких Павло Петрович формувався як учений. Як філолог-літературознавець він виростав і формувався на класичній російській літературі передпушкінської й пушкінської пори, тоді ж виявив неабиякий інтерес до західноєвропейських літератур, передовсім французької. Етапами наукового зростання Филиповича були елітна Колегія Павла Галагана й історико-філологічний факультет Київського університету святого Володимира. І там, і там працювала вельми авторитетна професура, досвід якої не міг бути неврахованим здібним учнем і студентом Филиповичем. Особливо в цьому контексті слід виокремити філологічний семінар професора В. Перетца, який діяв у Київському університеті в 10-х рр. XX ст. і з середовища якого вийшла ціла плеяда світил української й російської гуманітаристики, а передовсім літературознавства (Іван Огієнко, Варвара Андріанова, Сергій Маслов, Леонід Білецький, Микола Гудзій, Олексій Баранников та ін.).

Нині вже немало написано про наукову методологію Филиповича: і сформовану на семінарі Перетца, й досягнуту в контексті «неокласичної моделі культури» (Я. Поліщук). Будучи вельми толерантним до різних дослідницьких методологій, послуговуючись ними, Филипович при цьому найбільше облюбував «порівняльно-історичну методу», про плідність якої сам писав у кінці 1920-х рр.: «порівняльні студії поширюють наш обрій, виводячи українське письменство з вузьких меж і з'єднуючи його з творчістю інших народів» [4, 560]. Зрештою активне й результативне користування «порівняльною методою» зробило П. Филиповича одним із фундаторів української літературознавчої компаративістики XX ст.

Можна знайти й інші причини залучення Филиповича саме в таку тематичну сферу коментування Шевченкового «Журналу». Це якщо

поглянути на хронологію й тематику Филиповичевих публікацій до 1926 р., власне, до того часу, коли він узявся за згадані коментарі. Спочатку (1914-1917 рр.) – Баратинський: глибоко й послідовно. У ту ж пору перші студії над французькою літературою (рецензія «Французские лирики XVIII века» і стаття «Мопассан как поэт»). Зауважимо: все російською мовою. З 1918 р. крутий поворот: активна увага до молоді української літератури (Семенко, Слісаренко, Рильський) і, що нам тут вельми важливо, – до творчості Тараса Шевченка. Зауважимо ще: тепер уже практично все пишеться і друкується українською мовою. Рідкісні російськомовні публікації пояснюються мовою видання, до якого вони писалися (стаття «Барбье и русская поэзия»). З 1919 р. й до самого арешту Шевченкова тематика в науковому доробкові Филиповича, безсумнівно, пріоритетна, що, зрештою, зробило вченого одним із фундаторів шевченкознавчої науки у XX ст. (відомі 25 «шевченківських» публікацій Филиповича).

До 1926 р. Филипович опублікував з десятків матеріалів шевченківської тематики, й серед них такі вартісні, ґрунтовні статті, як «Поет огненного слова», «Шевченко і романтизм», «Шевченко і декабристи», «До студіювання Шевченка та його доби» тощо. Сюди варто долучити і розвідку «До історії раннього українського романтизму», в котрій, як і в інших названих, Филипович заглибився в ту ж добу, з якою він був обізнаний через студіювання російської літератури пушкінської пори. Але тепер ішлося про письменство українське. Отже, визначена Филиповичу для коментування українсько-російська компаративістика (Шевченко і російська література) мала ґрунтовну мотивацію, сформовану самим ученим.

Менш мотивований західноєвропейський «напря́м» коментарів, хоч і тут на момент роботи над Шевченковим «Журналом» в активі Филиповича було кілька розвідок: крім уже згаданих двох ранніх «французьких» статей ще розвідки «Барбье и русская поэзия» і «Байрон» (передмова до видання «Каїна» в 1925 р.).

У «Коментарії» до «Журналу» перу Филиповича належить 46 матеріалів: 32 відноситься до теми «Шевченко і російська література», 12 – до теми «Шевченко і західноєвропейські літератури». Ще два коментарі присвячені Михайлові Максимовичу і його взаєминам із Шевченком (до речі, ця тема теж не була новою для Филиповича, бо

він ще 1919 р. прокоментував листування між Максимовичем і Шевченком [див.: 6, 50-57]). Аби вичерпати цей «не-російський» і «не-західноєвропейський» напрям Филиповичевих коментарів, зауважимо, що їх автор значною мірою повторив судження до опублікованого 1919 р. листування між Шевченком і Максимовичем. Зокрема Филипович простежив історію взаємин між ними, еволюцію ставлення Максимовича до Шевченка: від захоплено-щирого, приятельського до стримано холодного. Межа між такими двома позиціями Максимовича – приїзд Шевченка на Михайлову гору в червні 1859 р. Филипович схильний пояснювати таку метаморфозу у ставленні Максимовича до Шевченка «особистими причинами», в т. ч. ревнуванням Шевченка до Марії Василівни Максимович, своєї дружини, з якою в Тараса Григоровича склалися дуже приязні стосунки. Були ще слова про «кощунство и богоотступничество» Шевченка, який нібито допускав «непоштиві» слова про Богоматір у розмовах із дружиною Максимовича. «Такі розмови Шевченкові з жінкою Максимовича, – пише Филипович, – звичайно, останньому не подобались, тим більше, що він також міг ревнувати свою дружину до поета, на якого вона ще з першої зустрічі 1858 р. справила велике вражіння...» [3, 686-687]. Филипович подає інформацію, почерпнуту з різних джерел, які називаються, про дальше погіршення ставлення Максимовича до Шевченка, вже по смерті останнього, цитує М. Чалого, але щодо різних суджень «на тему» ведеться дуже стримано, сказати б, «нейтрально». Цікавими видаються й коментарі Филиповича до двох віршів Максимовича, присвячених Шевченкові – прижиттєвому й посмертному. Прижиттєвий узагалі, на нашу думку, може вважатися якщо не першим, то одним із таких у поетичній Шевченкіані – «На свято Благовіщення Тебе привітаю...» [3, 699].

Уже ці два коментарі виразно демонструють і структуру, і принципи побудови (таку собі «жанрову» специфіку), і тон для всіх наступних Филиповичевих коментарів до «Журналу», в яких можна простежити кілька доволі виразних формальних і семантичних рис, ознак.

По-перше, мабуть, слід назвати виняткову ерудованість і наукову сумлінність Филиповича, виявлену в абсолютній більшості коментарів. Ця риса взагалі була притаманна Филиповичу як науковцеві, енциклопедичну обізнаність ученого відзначали ті, хто його знав

чи слухав його лекції. Згадаймо принагідно спогад Григорія Костюка, який писав про свої студентські роки в Київському інституті народної освіти: «... коли ми хотіли мати глибше узагальнення чи соціологічно-мистецьке пояснення якогось історико-культурного явища, ми йшли з цим до Миколи Костьовича (Зерова. – *В. П.*). Коли ж ми хотіли знати біографічні факти чи джерела, що стосувалися тієї самої проблеми, то ми завжди зверталися до Павла Петровича (Филиповича. – *В. П.*)» [2, 131]. Дуже ґрунтовна і майже всеохопна обізнаність із джерельною базою, архівними відомостями, періодикою, рукописними варіантами простежується в десятках Филиповичевих коментарів, надаючи їм необхідної наукової ваги, аргументованості й переконливості. Свого часу Зіна Генік-Березовська, характеризуючи наукову методику Филиповича, зазначала, що його «наукові праці розкривають не тільки його погляди на літературні явища, а й струнку структуру його мислення, в якому більше ідей, ніж інтуїції, більше доказів, ніж емоцій, більше реальних суджень, ніж образності. Филипович дуже конкретний. Він не любить загальних розважань, він строго дотримується матеріалу» [1, 249]. Ця характеристика, висловлена щодо літературознавчих праць (статей) Филиповича, повною мірою може бути віднесена й до коментарів Шевченкового «Журналу».

По-друге, Филиповичеві коментарі мають певну структурну схему. Більшість із них стосуються названих Шевченком у «Журналі» персоналій, а тому коментатор вважав за потрібне подати бодай стислу біографічну інформацію й такі ж стислі відомості про творчість коментованої персоналії, якщо вона, звісно, була з літературного середовища. Природно, що важливою частиною кожного коментаря було пояснення, чому, коли, за яких обставин Шевченко згадав ту або ту людину чи подію. І біографічні відомості, й «дотичність» до Шевченка переконливо аргументуються посиланнями на різні джерела, у т. ч. й на творчість Шевченка, яку Филипович знав досконало, в т.ч. прозу й епістолярій. Виходячи зі структури й семантики Филиповичевих коментарів, їх можна умовно класифікувати як інформаційні (їх небагато, і вони, як правило, стислі), інформаційно-біографічні й біографічно-аналітичні. Останні, природно, більші за обсягом (2-3 сторінки «дрібного» тексту), найбільш цікаві й цінні. Показовими

в цьому сенсі можуть бути, скажімо, коментарі про Данте Аліг'єрі [див.: 3, 304-306], про ставлення Шевченка до Пушкіна [див.: 3, 315-318], ряд інших.

По-третє, Филипович, досконало знаючи біографію і творчість Шевченка, шевченкознавчу літературу, незрідка коректно полемізує з тими чи тими судженнями щодо Тараса Григоровича, як правило, «заочно» і пост-фактум. Скажімо, вже згадувана полеміка з міркуваннями Михайла Чалого щодо вірша Максимовича і змісту «горілчаного» рядка в ньому («Горілкою випивався дуже...») [3, 60-66], коригування Кулішевого судження про впливи Пушкіна на творчість Шевченка [3, 37] чи впливів Байрона на Шевченка [3, 556-557] тощо. Без узагальненого погляду на всі коментарі Филиповича й на всі його шевченкознавчі студії може з'явитися думка про те, що вчений вочевидь апологетизує Шевченку. Тим часом маємо відзначити, що Филипович у своїх баченнях і оцінках Шевченка підкреслено об'єктивний. З деяких коментарів видно, що Филипович аргументовано не погоджувався з позиціями Шевченка, скажімо, в еволюції ставлення останнього до В. Даля і до Далевих оповідань «Солдатские досуги» [див.: 3, 264-266], не поділяв Шевченкового ставлення до декабриста І. Пущина [див.: 3, 614] тощо. Цілком логічно позиції Филиповича в коментарях слід визнати об'єктивістськими.

По-четверте, певно, що об'єктивістськими, а не апологетичними слід визнати й ті мотиви в коментарях, в яких Филипович доказово спростовує непоодинокі судження в шевченкознавстві ХІХ – поч. ХХ ст. (у т. ч. й думки М. Максимовича і М. Драгоманова) про «недостаток образования» Шевченка і його недостатню компетентність у європейських і російських літературних «віяннях». У цілому ряді коментарів, особливо присвячених західноєвропейським письменникам і мислителям, Филипович аргументовано доводить очевидну Шевченкову компетентність у вказаній сфері, семантичну суголосність Шевченкових думок і оцінок думкам і оцінкам талановитих його сучасників. У матеріалі про Гете Филипович пише, що Шевченко, живучи в Петербурзі, «... якраз тоді починаючи свою поетичну діяльність і *жадібно* (курсив наш. – В. П.) поповнюючи літературну освіту, не міг проминути такої видатної літературної новини...» (ідеться про видрук «Фауста» в перекладі Губера) [3, 332]. В інших комента-

рях Филипович пише про цілком фахові апелювання Шевченка до таких яскравих постатей, як Овідій і Данте, вельми компетентні й доречні ремінісценції з їх творів у своїх. У цьому контексті вельми показовими є судження Шевченка з листа до В. Репніної, що їх наводить Филипович у матеріалі про Ежена Сю: «Перед Гоголем должно благоговеть, как перед человеком, одаренным самым глубоким умом и самою любовью к людям! Сю, по-моему, похож на живописца, который, не изучив порядочно анатомии, принялся рисовать человеческое тело, и чтобы прекратить (прикрасить?) свое невежество, он его полуосвещает. Правда, подобное освещение эффектно, но впечатление его мгновенно! Так и произведения Сю, пока читаем – нравятся и помним, а прочитал – и забыл. Эффект и больше ничего! Не таков наш Гоголь – истинный ведатель сердца человеческого» [3, 326]. Дуже схожі Шевченкові міркування щодо творчості Олександра Дюма та інших «французких уродливых повествований», популярних і модних, яким Шевченко нарочито хоче протеставити наратив у душі «старых словесы» [див.: 3, 505].

Означена проблема спростаченого, «кожушно-дядьківського» Шевченка настільки турбувала Филиповича, що, очевидно, паралельно з написанням коментарів до Шевченкового «Журналу» він пише концентровану статтю «Європейські письменники в Шевченковій лектурі» й публікує її в тиражній тоді «Пролетарській правді» в березні 1926 р. [див.: 6, 85-93].

Назвавши в цій статті десятки популярних європейських письменників, які так чи інакше означаються в шевченковій спадщині (Вергілій, Овідій, Гомер, Плутарх, Геродот, Горацій, Данте, Аріосто, Боккаччо, Шекспір, Свіфт, Дефо, Вальтер Скотт, Бернс, Гете, Шіллер, Шатобріан, Дюма, Сю, Бальзак, Барб'є, Беранже та ін.), Филипович зауважує, що «... він (Шевченко. – В. П.) знав, читав значно більше, хоч і не систематично, через несприятливі обставини життя. Безперечно, знав він і Гейне, і Гюго, і інших авторів, що звертали на себе увагу суспільства...» [5, 93]. Пише Филипович і про те, що «великий інтерес Шевченка до західноєвропейського письменства з'єднувався в нього з таким же інтересом до європейського малярства (воно ще більше цікавило Шевченка), архітектури, музики і, до певної міри, й науки та політичної думки» [5, 93].

Природно, що означена проблема певною мірою реалізувалася і в коментарях Филиповича щодо представників російського письменства. Показовим тут може бути, скажімо, коментар щодо згаданого Шевченком одного з оповідань Льва Толстого («Записки маркера»), в якому Филипович проводить зіставлення критичних суджень різних авторів про цей твір і на такому тлі демонструє Шевченкову компетентність щодо природності обраного Толстим наративного дискурсу в «Записках»: «Певну штучність такого невластивого Толстому простацького «сказа» (а в інших творах Толстого цієї художньої манери не знайдемо), – пише Филипович, – виразно помітив Шевченко («поддельная простота этого рассказа слишком очевидна»), а це свідчить про його критичну спостережливість та увагу до проблем оформлення художнього матеріалу» [3, 570]. І вельми очевидна вибірковість у ставленні Шевченка до різних творів, скажімо, Пушкіна чи Лермонтова, теж може доволі виразно промовляти про ідейно-естетичні й етичні його пріоритети і компетентності в царині літературній. Та й не тільки в ній.

По-п'яте, в коментованих матеріалах Филиповича простежується «тема виливів» на Шевченка, впливів літературних і соціально-суспільних. Про деякі з таких впливів коментатор пише як про очевидні, про деякі – як про можливі, майже завжди конкретними прикладами аргументуючи власні судження. Коментуючи Шевченкову згадку про Гете, Филипович наводить цілу низку інших згадок Тарасом Григоровичем «великого Гете» чи ремінісценцій із його творів. «Характерно, – пише Филипович, – що Шевченко вибрав Піуновій до читання (з «Фауста». – В. П.) сцену божевілля зведеної дівчини простого походження. Таких сцен чимало і в Шевченкових творах (у поемі «Слепая», «Марина» та ін.), – може, до деякої міри на них вплинув і геніальний твір німецького поета...» [3, 333]. Мовлячи про Байрона і байронізм у спадщині Шевченка, Филипович зауважує: «Все ж таки деякі відгуки «світової туги» Байрона та його наслідувачів помітні і в згаданій «Тризні» та і в інших творах Шевченкових. Байронова ліро-епічна поема відбилася й на Шевченкові» [3, 556]. Тут же Филипович пише про дещо перебільшений вплив на Шевченка російської байронічної поеми (Пушкіна, Лермонтова, Козлова), на що вказували деякі дослідники (О. Багрій).

У відповідних коментарях ведеться мова про можливий хіба що «деякий... дуже загальний і незначний» вплив творів В. Жуковського на «раннього» «романтичного» Шевченка («... такі різні вдачами були Шевченко та Жуковський», – зауважує коментатор – [3, 422]); про такий же «деякий» вплив творчості О. Пушкіна, вплив, що його, на переконання Филиповича, перебільшував П. Куліш. Павло Петрович оглядає критичну літературу, в якій аналізується проблема впливів Пушкіна на Шевченка, й солідаризується з такою ось думкою М. Сумцова: «В общем нужно признать, что отраженный Пушкина в поэзии Шевченка мало, и все подражательное Пушкину у Шевченка вышло слабым и вялым» [3, 318]. Більш помітний і виразніший вплив на творчість Шевченка справила, на думку Филиповича, творчість іншого російського поета пушкінської доби Івана Козлова, зокрема поема «Княгиня Наталья Борисовна Долгорукая» на Шевченкову поему «Слепая», поема І. Козлова «Чернец» на Шевченкового «Варнака» [див.: 3, 663-664].

Цікаві спостереження Филиповича над лермонтовськими впливами. Коментатор зауважує на великій Шевченковій прихильності до поезії Лермонтова і стверджує, що «серед улюблених у Шевченка поезій Лермонтова були якраз не найтиповіші бунтарські, «демонічні» поезії автора «Мцыри», а твори, перейняті споглядальністю і спокоєм. Лермонтов, – додає вельми цікаве міркування Филипович, – як до певної міри й Шевченко, мав дві вдачі, що про них слідом за біографами та дослідниками, писав Валерій Брюсов...» (далі – цитата) [3, 273]. Що ж до впливів, то коментатор мовив: «Автор «Кобзаря» зазнав хоч і не дуже помітного, але безперечного впливу од Лермонтова – так окремих поезій («Пророк» та інші), як і деяких характерних образів (напр., про героя «Тризны» Шевченко говорить: «он хохотал, как демон лютый» [3, 273]. Тут же Филипович відзначає ще лермонтовські впливи на «російських поемах Шевченкових».

Щодо впливів на Шевченка особи і творчості К. Рилеева слід говорити окремішньо, бо ж і Филипович на них акцентує особливу увагу, оскільки тут ідеться не тільки про суто творчі ремінісценції, але і про формування Шевченкових світоглядних пріоритетів, у т. ч. суспільно-політичних. Про останні йтиметься дещо нижче, а тут зауважуємо на такому судженні Павла Филиповича: «На свідомість

наступних поколінь особливо сильне вражіння справив трагічний образ повішеного поета-декабриста Рилєєва та його вільнолюбні твори. Рилєєв вплинув і на Шевченка – це ясно позначилось тієї переступної доби, коли Шевченко від баладної фантастики та історичної романтики перейшов до інших мотивів, коли «пролетіли... не великії три літа» і поет «прозрівати став потроху» [3, 559]. Коментатор знаходить не тільки семантичні паралелі між «Войнаровським» Рилєєва й деякими творами Шевченка (називаються «Тризна», «Никита Гайдай», «Ляхам»), а й «багато схожості лексичної і навіть ритмічної й по інших місцях «Тризны» и «Войнаровского» [3, 559]. Підсумовуючи ж «рилєєвську» тему в Шевченковій долі, Филипович зазначає, що «для Шевченка та його сучасників, особливо Герцена, історія декабристів, військових змовників 14 грудня, була ще в напівромантичному тумані революційної легенди. Вона захоплювала драматизмом і благородним патосом, і Шевченко віддав їй данину також у поемах «Юродивий» і «Неофіти» [3, 561].

По-шосте, далі логічно повести розмову про ще одну семантичну рису Филиповичевих коментарів, а саме – означення в них, сказати б, соціального чи соціально-політичного аспекту щодо феномену Шевченка. Вище вже йшлося про спостережену вибірковість Шевченка у ставленні до Лермонтова (вона, безсумнівно, особлива в контексті ставлення Шевченка до інших письменників та діячів і пояснюється, як пам'ятаємо, «двома натурами» Лермонтова й Шевченка), до Пушкіна, твори якого Шевченко знав і любив, але «громил Пушкина» за «Полтаву» й образ Мазепи тощо. На такій вибірковості Шевченкового ставлення, як зауважує Филипович, безсумнівно, позначалися обставини його особистої долі й долі українського народу. Незрідка Шевченко власне становище проектував на становище тих людей, про яких писав у «Журналі». Так, скажімо, інтерес Шевченка до Овідія й Данте обумовлювався не тільки їх видатними творчими досягненнями, а й тим, що вони, як зазначає Филипович, були вигнанцями й жертвами деспотизму: «...доля Овідія та згаданого зараз же Данте, цих великих вигнанців деспотизму, певне раз-у-раз стояла перед очима у нашого поета, хоча з притаманною йому скромністю він і говорить у журналі: «Боже меня сохрани от всякого сравнения себя с этими великими мучениками и святочами человечества» [3, 300]. З

перекладної поетичної спадщини Беранже Шевченка захоплювали передовсім твори громадянського звучання, демократично-сатиричні, почасти – епікурейські. З такими творами Беранже, як стверджує Филипович, у Шевченка була духовна спорідненість: «Шевченко був у курсі ідейних напрямків і літературних смаків своєї доби, і цим можна пояснити і його інтерес до таких письменників, як французький лірик-сатирик» [3, 387]. Саме громадянський пафос діяльності привертав увагу Шевченка до французьких «енциклопедистів», яких хвилював «поступ людства» [див.: 3, 517-518]. Натомість до Вольтера, зауважує Филипович, Шевченко ставився критично через Вольтерове листування з Катериною Другою, «яку Шевченко так ненавидів». Саме суспільно-соціальна складова немалою мірою впливала на ставлення Шевченка до конкретної людини. У своїх коментарях Филипович зауважує, що, скажімо, у творчості Г. Державіна, І. Крилова, В. Бенедиктова, Ф. Тютчева Шевченкову увагу теж передовсім привертала твори громадянського звучання.

У цьому ж контексті найдоцільніше означити увагу Шевченка до декабристського руху й конкретних декабристів. Вище вже йшлося про впливи творчості Рилєєва на Шевченка. І не тільки суто творчі. У становленні Шевченка як громадянина й політичної особистості декабристи, на переконання Павла Филиповича, відіграли визначну роль. Ця тема коментатором уже була добре опрацьована, оскільки ще у 1924-1925 рр. Филипович опублікував дві розвідки – «Шевченко і декабристи» й «До річниці виступу декабристів». У вже згаданому коментарі про К. Рилєєва Филипович зазначає, що, «безперечно, декабристи разом з іншими чинниками подіяли за тих років на формування політичного світогляду в Шевченка» [3, 559]. Аргументує ж коментатор цю свою думку посиланнями на поеми «Великий лях» і «Сон», а також на відповідні судження Михайла Драгоманова.

Шевченків пієтет щодо декабристів, особисте знайомство з окремими з них зумовили непоодинокі записи в «Журналі», що й дало підстави Филиповичу широко розгорнути тему декабристів у долі й творчості нашого поета. Коментатор пише про Рилєєва й І. Анненкова, І. Пуцину й С. Волконського, барона В. Штейнгеля і про цікаву історію Анненкових та Івашових тощо. Вельми досконало володіючи фактологією, Филипович підкреслено об'єктивно оцінює ставлення

Шевченка до кожного з названих декабристів, зокрема, переконливо не погоджується з певними претензіями Шевченка щодо особи І. Пущина. Полемізує Филипович і з приводу історії про романтичне одруження декабриста Івашова, записаної О. Герценом і сприйнятої Шевченком [див.: 3, 617-619].

Мовлячи про суспільно-соціальну складову в коментарях Филиповича, необхідно зауважити й на тому, що в середині 20-х рр. ХХ ст., коли писалися коментарі до Шевченкового журналу, суспільно-політична ситуація в Україні ще дозволяла відносно вільно, без вульгаризаторських ідеологічних надмірностей оцінювати явища, події й персоналії з позицій українського вченого, дивитися на них українським національним поглядом, який зовсім скоро затаврують ярликом «буржуазно-націоналістичним» (у цьому сенсі вельми показові статті Филиповича «Нова праця про Марка Вовчка» і «Шевченко в боротьбі з українською дворянсько-поміщицькою літературою», написані відповідно в 1933 і 1934 рр.).

Нарешті, по-сьоме, ще одна семантична риса Филиповичевих коментарів до Шевченкового «Журналу». Павло Петрович принагідно означає питання перекладів творів західноєвропейських письменників, з якими знайомився чи міг бути знайомий Шевченко (переклади В. Курочкина з Беранже, Е. Губера з Гете, Д. Міна з Данте тощо), а також переклади творів українською мовою, здійснені на час написання коментарів і відомі Филиповичу (І. Стешенка й М. Зерова з Овідія, В. Самійленка з Беранже тощо). Принагідно коментатор дає стислі характеристики перекладам.

Отже, прокоментувавши відведену йому «тематичну сферу», Павло Филипович здійснив вельми ґрунтовну й сумлінну наукову роботу, яка стала важливим етапом його науково-творчої діяльності, рубежем, котрий з одного боку своєрідно завершував плідний етап шевченкознавчої праці вченого першої половини 1920-х рр., а з іншого – відкривав нові обрії не тільки в шевченкознавстві (буде написана ще не одна вартісна розвідка), але й у здійсненні українсько-російських порівняльних студій (праці про Гоголя, Пушкіна, Лескова, Салтикова-Шchedріна та ін.), написанні статей за творчістю Барб'є, Бюргера, Беранже, Стендаля. До написання цілого ряду таких досліджень своєрідними спонуками стали коментарі до «Журналу» Тараса Шевченка.

Джерела та література:

1. Генік-Березовська З. Павло Филипович // Генік-Березовська З. Грані культур. – К. : Гелікон, 2000. – С. 245–250.
2. Костюк Г. Зустрічі і прощання : Спогади. – Кн. перша. – Едмонтон, 1987. – 744 с.
3. Твори Тараса Шевченка. – Т. IV : Журнал. – Під заг. ред. акад. Сергія Єфремова. – К. : Державне видавництво України, 1927. – 784 с.
4. Филипович П. Література: Статті, розвідки, огляди. – Упорядн. Г. Костюк. – Нью-Йорк – Мельборн, 1974. – 582 с.
5. Филипович П. Літературознавчі студії. Компаративістика. – Упорядн. В. Поліщук. – Черкаси : Брама – Україна, 2008. – 644 с.
6. Филипович П. Шевченкознавчі студії. – Упорядн. В. Поліщук. – Черкаси : Брама, 2001. – 220 с.

Владимир Полищук

ПАВЕЛ ФИЛИПОВИЧ КАК КОММЕНТАТОР ШЕВЧЕНКОВСКОГО «ЖУРНАЛА»

В статье исследуется «Комментарий к Шевченковскому журналу» из издания «Ежедневные записки (журнал)», которое было опубликовано под общей редакцией С. Ефремова в 1927 г. В частности тщательно проанализированы комментарии о русских и западноевропейских писателях, написанные Павлом Филиповичем.

Ключевые слова: Тарас Шевченко, Павел Филипович, журнал, комментарии, писатель.

Volodymyr Polishchuk

PAVLO FILIPOVICH AS A COMENTATOR OF SHEVCHENKO'S «JOURNAL»

The article shoves the research of the «comments to Shevchenko's journal» from the edition «Daily notes (Journal)», which was edited by Efremov in 1927. It also gives deep comments analysis, about Russian and Western European writers those where made by Pavlo Filipovich.

Key words: Taras Shevchenko, Pavlo Filipovich, journal, comments, writer.

ІДЕЇ, ЛЮДИ І ПОДІЇ:
СВІТОГЛЯДНІ ЗАСАДИ В ЖУРНАЛІ (ЩОДЕННИКУ)

УДК 821.161.2.091«20»

Олександр Кислий

**ІСХОД. «ІЗ КАЗАРМИ СМЕРДЯЧОЇ ЧИСТОЮ, СВЯТОЮ
ВИЛЕТІЛА, ЯК ПТАШЕЧКА, ...МІЙ ХЕРУВИМ...»**

Щоденник-Журнал Тараса Шевченка є дійсно непересічним твором, його не можна пояснити без розуміння концепту Шевченкової філософії, того, як він позиціонував себе, поціновував українську громаду та суспільство взагалі. До Журналу, як до кожного явища, що знаменне в нашій історії, ми мусимо підходити маючи не концепт «неоднозначності» та «багатошаровості», а вбачаючи головне – в чому ж смисл українства у світовій культурі, включно з Шевченком. Шевченко постає як великий, незрівняний практик соціального буття свого часу і майбутнього. На час написання Щоденника інших можливостей щодо повноцінної подачі своєї думки він не мав.

Ключові слова: Щоденник-Журнал, світогляд Шевченка, перехід.

Спадщина Тараса Шевченка в усіх її проявах завжди, на різних рівнях буде викликати суперечки і завжди буде надавати багато нового, раніше непізнаного. Поза тим, на сьогодні шевченкіана знаходиться на тому щасливому етапі розвою, коли старе розуміння Шевченка повниться новим, необхідним для суспільства змістом, і постале має бути якісно новим. В останні десятиліття стала модною теза неоднозначності Шевченка, його багатошаровості та заклики вибачати йому «людські слабкості», творчі невдачі, ін. У наукових та ненаукових публікаціях, як про визначне досягнення, заявляється: такий Шевченко нам ближче, він був простою людиною, нам нав'язували... Попри відчутний присмак *vox vulgare*, *non populi*, загалом, такі відкриття мають сенс, проте не для розуміння головного для нас та Шевченка. Але ж, здається, у Щоденнику-Журналі і *vox vulgare*, і *vox populi* рівноцінні, бо з вуст національного пророка... На цьому фоні доводилося багато разів підкреслювати цільність його світогляду, творчої натури, уявлень про свою стезю та навколишній

світ включно зі світом рідної України. Особливою видиться з такої точки зору потреба дослідження Шевченкового Журналу. Тому вже авансом можна очікувати, що нинішні шості Читання своєчасні та приречені на успіх.

Актуалізовано, традиційно дослідниками творчості Шевченка є переважно літературознавці, а не історики (наприклад, новомодні історики побуту), соціологи чи філософи. Можливо, то й на краще, бо серед філософських наукових академічних досягнень шевченкіани з'явилися дещо поверхові, загалом допустимі в дослідях на вільні філософські теми, але не стосовно Т. Шевченка. Можна собі уявити архетипом Шевченкового світу «дім» [2, 274], якщо забути, що наші предки та предки Шевченка жили все ж у хаті, а не в абстрактному домі (ізбі-саклі-фортеці), боготворили хату, і хата як архетип виявлялася вищою та міцнішою за усі фортеці земні. Якщо закономірно допустити, що архитиповість найяскравіше проявляється у крилатих виразах, афористичних глибинних усталеннях, то доцільно звернутися до відомої «Шевченкової криниці», упорядкованої тоді (1922), коли архитиповість не була ще такою модною. «Покажчик імен і назв» цього видання не знає слова «дім», натомість численно присутня «хата» [4, 252, 256]. У будь якому випадку, проблема літературної спадщини у буквальному смислі нависає над грандіозною постаттю Кобзаря. І тоді на відкуп усяким «нечистим» залишається душа Шевченка, що з малих його літ пробивалася через правду злиденного життя, побиття сільського вчителя, крадіжок, непослуху, непокори, норовливості – до однієї, лише йому відкритої істини.

Можливо б і не став розмірковувати відразу так образно, проте на цю ноту нас налаштовують численні дослідження Журналу і навіть стаття «Щоденник» «Шевченківської енциклопедії»: «Можливо, що текст врешті «ковтають» не тільки обіди...» [5, 1023, 1025] та подібне. Що для нього та для нас той Журнал? До чого тут філософський дискурс?

Журнал є дійсно непересічним, його не можна пояснити без розуміння концепту шевченкової філософії, того, як він позиціонував себе, поцінював українську громаду та суспільство взагалі. До Журналу, як до кожного явища, що знаменне в нашій історії, ми

мусимо підходити маючи не концепт «неоднозначності» та «багатошаровості», а вбачаючи головне. Або ми наразі маємо, що українство варте визнання як світове надбання культури та покажемо в чому ж *смысл українства у світовій культурі*, включно з Шевченком, або за кожним разом будемо мати щось до чогось дотичне, незрозуміле, потрібне лише національній Україні. Журнал часто досліджують не з першої точки зору, а як трактування його на тлі явища узагальненого: щоденники як явище у культурі, літературі, їхня класифікація, щоденники як жанр та ін. Далі – порівнюють з іншими щоденниками та не щоденниками, шукаючи відповідь не в історії країни та філософії Шевченка, а зовсім десь збоку. Між тим, усіма визнається, Журнал Шевченка явище окремішне. І його поціновувати треба найперше з точки зору завдань, що ставив перед собою Шевченко.

Серед численних, зрозуміло, необхідно різнонаправлених та доцільно суперечливих думок про Журнал звернемо увагу на ті, у яких визначається, що його автор максимально відвертий (М. Могилянський, С. О. Єфремов – за: Богданом Рубчаком) [див. 5, 1021 та ін.]. Це дійсно так. Шевченко мислив себе безгрішним, святим. Висновок не мій, найбільш точно він сформульований ще К. Чуковським, але так Шевченка сприймали задовго до Чуковського. Останній також вірно зауважив, що Шевченка не цікавить ні Бог, ні смерть [3, 416]. Бог у нього функціональний щодо України, а смерть лише умовна річ, вона реальна у матеріальному світі – він це враховує завжди, і у Журналі поготів, але умовна, бо він вище навіть смерті. Інша справа, що Шевченко перевіряє себе, критикує, верифікує, він практик і реаліст.

Журнал зовсім не інтимний. Він написаний щоб перевірити себе та майбутнього адепта, співрозмовника, реципієнта своїх думок. Проте Шевченко сумнівається, просить не публікувати Журнал, чому? Не тому, що хизується, мов, не хочу публікації. І не тому що пише не для громади, не для історії. А тому, що Журнал має пройти історичне, часове випробування. Якби усі його напади та еквілібристику «епітетів» щодо відомих постатей подати відразу – то буде лише злість, помста, або заздрість. Хтось і не пробачить. Тому мусить пройти час. Шевченко сумнівається у деталях, але загалом знає головне – я правий, я знаю шлях. Інколи його невитриманість є вимушеною. *Інших мож-*

ливостей щодо подачі своєї думки на той час він не мав. А думку свою так високо поціновував, що вважав образи різкими словами різних особистостей історично необхідними та пробачливими безумовно! Це не ввічливо? *Pas polites*? Не думаю.

Шевченко постає як великий, незрівняний практик соціального буття свого часу і майбутнього. Не про поета наразі говоримо, а про жорсткого практика того дня. Він не помиляється щодо вдачі царя, уміє розпланувати написання листів щодо власного визволення, пише відверто друзям, не помиляється щодо вдачі власного народу, гендерних цінностей, демократичних виборів у Європі, майбутнього Росії та ін. Отже, залишаючи армію, «солдатське нежиттє», планує роки, сили, можливості своєї «нової епохи» (22 липня 1857 р.). Чи зможе встигнути він викласти свої думки філософського спрямування так, як це належить? Себто, підкреслимо, у віршованій формі? Адже його співвітчизники (добре знає!) пройдуть мимо попівської брехні, агіток та прокламацій революціонерів, обіцянок та указів, але на все життя збережуть слово, що співається мов пісня. Розумів – років у нього небагато (почуває себе старим). Інакше й не поспішав би з матримоніальними справами та найвідкритішою щирістю до кращих друзів. Тоді вихід один – записати для пам'яті собі, потомкам, просто та щиро, іноді у формі спрощень на загальноновживаній непоетичний Журнал. Він багато разів пише так, що здається думка знаходить на думку. Ось і тут: вартувало писати Журнал ще з 1847 р., але радію, що не писав, «правда... я бачив задарма те, що не всякому за гроші вдасться побачити», але пройдемо мимо минулого (13 червня, 1857 р.). Ще у «Гайдамаках», коли торкається своїх принципів дослідження буття, історії, то пояснює: подати так, щоб не було і правди, не було і кривди. Це є розумінням необхідності аналізу з різних сторін, методології досліду, розуміння складнощів сприйняття, відносин, а не поза. Спочатку здається й писати У Журналі нічого, потім – події та оцінки, нарешті – лише фактаж. І все. Мета? Безумовно не є головним «втіха писання», літературні вправи, самопізнання. Головне – я не скорений, я вибираю *перехід*, і у ньому я вічний, як вічна Україна, її народ. К. Чуковський вірно зазначив, як багато персонажів у Шевченка плачуть та помирають. Але за тим, щоб воскреснути знову, хоча це може й не проговорюватися. Ось тут закодовано *recreatio* лише нашої історії.

Якби вони не плакали, не помирили, українці б поезії та філософії Шевченка просто б не повірили.

Журнал – це «ісход» і перехід, вимушена творчість у переході, коли розумієш, що як Мойсей, зможеш побачити Край Обітований лише здалеку, лише у мріях, стоячи на горі Переходу. Журнал – ще одна спроба залишити нам свої філософські оцінки, запевняння про найголовніше у світі на фоні буття, культурологічні, естетичні, критичні, швидкі та різкі життєві поцінування для того часу, коли не згубивши свою українську вдачу з її гараздами та негараздами, ми підніmemoся до його рівня.

Ісход за ним перехід від одного стану до іншого, спроба визначити обрії, приміряти себе, вже знесиленого, до вимірюної «у солдатському нежитті» свободи (най відносної), до нової країни-краю, до нового соціального буття. А поза так, багато сумнівів у частковостях, пошук допомоги серед однодумців, верифікація припущень, роздуми, і багато речей, від яких можна зняковіти, зовсім як у Старому Заповіті. Як треба було вірити у Шевченка, у його геній, провидіння, щоб йти за ним, не зважати на його можливі недоречності, навіть примхи, йти як за апостолом національної (sic!) правди, але абсолютно потрібної усім народам. Ще раз пригадаємо, пізніше В. Є. Зеев (Жаботинський) напише: «Ми, на жаль, цими талантами не багаті» [1, 150]. Чому ж сьогодні, недоречні, ми за нього вибачаємося, досліджуємо його усіляко, і боїмося чітко сказати, що головна його мета була цільною та високою?

Перехід Шевченка почнеться зі звістки про свободу і закінчиться, коли він почне знову творити у Петербурзі. Українці не полюбили Журнал [див. 5, 1032], бо звикли до сприйнятливого їм результату його думок – поезії, а тут начерки для себе, рецензентів та нащадків, бо залишився таким як був (20 червня, 1857 р.).

Отже, писемна творчість Шевченка це:

1. Світоглядні віршовані, філософські твори.
2. Поетичні твори, що майже усі мають філософський підтекст.
3. Прозові твори, де окрім розповіді є численні «мораліте» та ін.
4. Щоденник-Журнал – нотатки для пам'яті та майбутніх узагальнень. Найбільш – підготовка смислів для перших трьох видів творчості. Як випаде...

В Журналі Шевченко мусив виразити минуле та дати думкам, діям шлях у майбутнє. У Журналі він свій, він не соромиться писати про себе найпростіше, соромне та велике. Так оформлена в людській історії лише Біблія. У віршах – рафінована велич, ідеологія народу-переможця попри усі негаразди, навіть смерть, невіру, бо є Істина, бо народ постав з поколіннями минулих сподвижників істини і буде тепер вічно з ним. У філософських віршах – висока думка. У Журналі – людина, що працює, вибирає, кухня творця. Зевес творив, Зевес втомився, Зевес гнівається... «Удивительно, как тупо человечество» (29 червня, 1857 р.). Коли йому закидають, що він образив царя, то не відають, що цар для нього, як пророка, не рівень для боротьби. Не боровся він з царем. «Пригрезилось...» (19 червня 1957 р.) Між іншим, написав ще у засланні.

Боже милий, святий та праведний... Чи є ще народ, що має свого титана подібного Тобі (як Ти було задумав при сотворінні), готового до тої правди, що готова знищити створене? Роздача похвал, вселенський гнів, але ніякої пози як у людини, що й зазначають дослідники. Крім тих місць, де він як і раніше змушений як людина йти вибраним шляхом пророка. Я воскрес із «нежитія», я не змінився, я той самий. «І сон твій справдиться» (13 липня, 1858 р.).

Джерела та література:

1. Жаботинский Вл. Урок юбилея Шевченко / Владимир Жаботинский // Жаботинский Владимир (Зеев). Избранное. – СПб., 1992. – С. 143-150.
2. Кримський С. Б. Архетипи української ментальності / С. Б. Кримський // Проблеми теорії ментальності / Відп. ред. М. В. Попович. – К., 2006. – 405 с.
3. Чуковский К. Шевченко / Корней Чуковский // Чуковский Корней. Собрание сочинений в 15 томах. – М., 2008. – Т. 9. – С. 413–421.
4. Шевченкова криниця. Збірник афоризмів із творів Тараса Шевченка / Упорядники В. Дорошенко, Т. В. Майданович. – К.: Криниця, 2003. – 258 с.
5. [Щоденник] // Шевченківська енциклопедія в шести томах / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. – Т. 6. – К., 2015. – С. 1020–1033.

Александр Кислый

**ИСХОД. «ИЗ КАЗАРМЫ ВОНЮЧЕЙ ЧИСТОЙ,
СВЯТОЙ ВЫПОРХНУЛА, СЛОВНО ПТАШЕЧКА,
...МОЙ ХЕРУВИМ...»**

Дневник-Журнал Тараса Шевченко – действительно незаурядное произведение, его нельзя объяснить без понимания концепта Шевченковой философии, того, как он позиционировал себя, ценил украинское общество и общество в целом. К Журналу, как к каждому явлению, знаменательному в нашей истории, мы должны подходить, имея ввиду не концепт «неоднозначности» и «многослойности», а видя главное – в чем же смысл украинства в мировой культуре, включая Шевченко. Шевченко предстает как великий, несравнимый практик социального бытия своего времени и будущего. Во время написания Дневника иных возможностей относительно полноценной подачи своего мнения он не имел.

Ключевые слова: Дневник-Журнал, мировоззрение Шевченко, переход.

Oleksandr Kisly

**EXODUS. «FROM THE STINKING BARRACKS FROM
THE CLEAN, THE SAINT FLUTTERED, LIKE A BIRD...
MY CHERUB...»**

Shevchenko's Diary-Journal is truly an outstanding work, it cannot be explained without through understanding of Shevchenko's philosophy, how he positioned himself, and how he valued Ukrainian society and society in general. To the Journal, as to every phenomenon that is significant in our history, we should consider it, not as a concept of «ambiguity» and «multilayeredness», but taking in account the main thing – what is the meaning of Ukraine in the world culture, including Shevchenko. Shevchenko appears as a great, incomparable practitioner of social being of his and future times. At the time of writing the Diary he didn't have other possibilities for a full presentation of his opinion.

Key words: Dairy-Journal, Shevchenko's philosophy, transition.

ПОЧАТОК ЖУРНАЛУ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА: ОСОБЛИВОСТІ ТВОРЧОГО ТРУДА МИТЦЯ

Творчий труд розглядається як один зі структурних елементів творчого процесу митця. З'ясовується його специфіка у контексті творчого процесу. Конкретизація проблеми пов'язана з першими записами Шевченка у щоденнику (Журналі), які уже дозволяють зрозуміти певні особливості творчого труда Шевченка, передовсім Шевченка-поета. Аналіз початкових фрагментів дозволяє говорити про особливе значення відчуття індивідуальної свободи як умови реалізації творчої енергії митця. Складовою творчого труда письменника є ремесло, яке має свою специфіку у розгортанні творчого процесу Шевченка. Ця специфіка полягає в тому, що воно істотно завуальоване інтенсивністю та цілісністю творчого втілення феномену художнього поетом. Творчий труд як писання є для Шевченка станом внутрішньої гармонізації, а також відновленням емоційного психологічного балансу з оточуючою дійсністю.

Ключові слова: творчий труд, творчий процес, ремесло, індивідуальна свобода.

Творчий потенціал людини реалізовує себе у труді, тільки таким чином людина стає причетною до феномену культури, відтак – включається до загального процесу самоорганізації. Проблема творчого труда письменника не є достатньо дослідженою з точки зору літературознавства ні у своїх теоретичних аспектах, ні у випадках окремих постатей. Зазвичай, вона більш або менш повно розглядається у межах розмови про психологію творчості, але, цілком зрозуміло, остання передбачає виокремлення певних етапів, структурних одиниць, які складають окремий інтерес. Отже, що стосується власне творчого труда письменника, слід згадати роботи 60-х рр. минулого століття – «Труд письменника» А. Т. Цейтліна [6] та «Специфіка творчого труда письменника» Григорія В'язовського [2]. Якщо говорити про проєкцію проблеми на конкретних письменників, то і тут питання залишається на периферії. Ще на початку 1930-х рр. Ієремія Айзеншток видав дослідження «Як працював Шевченко» [1], а далі власне про творчий

труд Шевченка спеціальних розвідок бракує, хоча парадокс полягає в тому, що про те, як Шевченко-поет працював, уже згадували його сучасники, і сьогодні окремі спостереження зустрічаємо у контексті аналізу суміжних питань.

Такий стан розробки проблеми, зокрема і щодо Шевченка, не є випадковим, оскільки творчий труд письменника розсереджений між технікою письма (як писав, як працював – отже, сюди включається і біографія, і текстологія, відтак відповідний матеріал ми знаходимо у біографіях Шевченка¹, а також у текстологічних дослідженнях його творчості [див.: 4]) та власне психологією творчості.

Журнал Тараса Шевченка є унікальним текстом з багатьох точок зору, чим зумовлюється і широкий діапазон проблематики його дослідження. По-перше, його розглядають як специфічний літературний текст, і тут передовсім привертає увагу його різновекторна, по-своєму химерна, жанрова природа та композиційна організація, культурні орієнтації автора. По-друге, він є джерелом інформації, яка дає підстави не тільки для з'ясування моментів реальної біографії, але і виписування стереоскопічного портрета Шевченка, що дозволяє говорити про психологічний тип людини і психологічний тип митця, особливості його творчого процесу і труда. Саме на останньому варто зупинитись детальніше, оскільки це питання складає окремий інтерес і потребує подальшого висвітлення.

Якщо розмова про творчий процес Шевченка і психотип митця розпочалася ще наприкінці XIX ст. – на початку XX ст., то особливості творчого труда, як уже відзначалось, і досі залишаються проблемою периферійною. До того ж зауважимо, що, як правило, творчий процес і творчий труд письменника досить часто ототожнюються. Коректність ототожнення є ситуативною, але у строгому розумінні ці процеси варто розрізняти, адже попри очевидну їхню єдність і накладання-синхронізацію, попри те, що саме фізичне життя письменника можна потрактувати як специфічний творчий процес і безнастанний творчий труд, все-таки кожен з цих процесів має свої особливості.

¹ Принциповий інтерес у цьому плані становить дослідження «Життя Тараса Шевченка» Павла Зайцева, яке не тільки відтворює біографію митця, але позначене науковою аналітикою його творчості.

Істотно різняться вони сферою домінуючої локалізації. Творчий процес відбувається по суті в думці, він належить сфері віртуального, у сфері фізичного ми маємо тільки його відповідним чином сформовані і оформлені сліди (наслідки, результати). Локалізуючись у сфері віртуального, він тяжіє до оприявнення у сфері даного (фізичного). Творчий труд письменника, натомість, є спробою організувати оточуючу дійсність як таку, що «працює» на творчий процес, відповідає його спрямованості на оприявнення, тобто, локалізуючись у сфері фізичного, творчий труд орієнтований на сферу віртуального. Отже, у певному сенсі творчий труд і творчий процес не тільки синхронізуються, але йдуть назустріч один одному.

Подібне розмежування істотно належить сфері літературознавчого абстрагування, оскільки в реальному житті письменника обидва процеси активно пов'язані між собою, інтегруючи його творчу індивідуальність. До цього слід додати і те, що вони є процесами системними, а відтак структурованими і етапним, отже, плетиво їхньої взаємодії завжди складне та індивідуальне. Разом з тим, зазначене розмежування дозволяє уважніше придивитись до творчої індивідуальності письменника, зрозуміти її у безпосередній творчій даності, хоча, підкреслимо ще раз, говорячи про творчий труд, ми так чи інакше говоримо і про творчий процес.

Не будемо оригінальними, коли скажемо, що Журнал Шевченка дає безцінний матеріал для розуміння закономірностей творчого труда митця. Причому, звертають на себе увагу уже перші записи і відразу заявлена проблема жанрової природи задуму, що його збирається реалізовувати автор.

У двох перших записах Журналу йдеться, зокрема, про приготування до писання: Шевченко готує пера, зшиває й акуратно обрізає зошит, – цілком зрозуміло, що увага до таких технічних деталей могла бути викликана відсутністю більш значимих подій, але, по-перше, така подія була (звістка про звільнення), а, по-друге, для нього ці деталі важливі, оскільки вони є першими моментами організації творчого труда. Підготовка письменницького «знаряддя труда» є символічним проведенням межі між звичайним життям та писанням, приготування до писання сигналізує про збурення творчої енергії та одночасно прикликає її. Творчому процесу ще

бракує інтенсивності та повноти, натхнення гаситься хвилюванням щодо офіційного повідомлення про звільнення, плануванням подорожі, але по суті творчий труд розпочато, отже, виникає потреба впорядкування-підкорення згаданої творчої енергії. Звідси і «ситуація з жанром», яка, на нашу думку, є досить показовою в організації процесу творчого труда Шевченка, коли не стільки зміст орієнтується на форму, скільки свобода змісту витворює адекватну собі форму, яка у Шевченка майже ніколи не передбачає канонічної орієнтації.

Отже, Журнал прийнято трактувати як щоденник, саме під такою рубрикою він подається і в Шевченківській енциклопедії, хоча майже всі дослідники (в тому числі і Богдан Рубчак, автор статті у Шевченківської енциклопедії) відзначають значну умовність такої жанрової регламентації. Журнал дійсно в рамки щоденника не вписується з огляду на широко заявлені інші жанрові тенденції. Не можна не зауважити і того, що сам Шевченко з самого початку не означає задум як щоденник: уже в першому записі ми зустрічаємо низку дефініцій, за допомогою яких майбутній зміст уже працює з формою – «записки», «тетрадь», «пестрая книга», «памятная книга», «журнал». Така різноманітність засвідчує, зокрема, психічне інтелектуальне збудження-напруження, необхідну для запуску творчої діяльності концентрацію ентропії. Фізичний початок творчого труда надає цьому імпульсу властиву творчій індивідуальності спрямованість – потребу писати. Знов-таки, перші записи фіксують цю потребу як своєрідну ідею-фікс, втілення якої – писання – і є формою творчого труда письменника.

Потреба писати, розгорнута на певному етапі життя Шевченка саме Журналом, виникає в даному разі у зв'язку зі звісткою про звільнення. Здається, в жодного дослідника не виникає сумніву в тому, що не було б свободи, не було б і Журналу. У другому записі від 13 червня 1857 р. читаємо: «От второго мая получил я письмо из Петербурга от Михайла Лазаревского с приложением 75 рублей. Он извещает меня, или, лучше, поздравляет с свободою» [7, 12]. Перед цим Шевченко розмірковує, чому не писав до цієї звістки, потім – викладає можливі варіанти подорожі-повернення з заслання. Парадокс початку Журналу полягає в тому, що центральна подія – звільнення – ніби відходить на

другий план, на першому – потреба писання, але, швидше, маємо тут своєрідну «гру планів», яка розкриває важливу особливість творчого труда митця, і яку пояснює запис наступного дня 14 червня 1857 р. Він починається таким міркуванням: «Я что-то чересчур усердно и аккуратно взялся за свой журнал. Не знаю, долго ли продлится этот писательский жар? Как бы не сглазить» [7, 14] (міркування цілком закономірне, адже напередодні пошта не привезла потрібного листа). Що боїться зурочити Шевченко – «писательский жар» чи очікувану свободу? Відповідь очевидна – і те, і інше, більше того, вони становлять для нього по суті нерозривну єдність: творчий труд митця можливий в умовах свободи. Показовим у цьому відношенні є фрагмент запису від 20 червня 1857 р.: «Получивши от Кухаренка письмо с приложением 25 рублей, значит, с приложением весьма вещественным, я отблагодарил его письмом же, со вложением собственного поличия, и вторым письмом со вложением, еще менее вещественным. Со вложением небывалого рассказа мнимого варнака под названием «Москалева криныця». Я написал его вскоре по получении письма от батька отамана кошового. Стихи оказались почти одной доброты с прежними моими стихами. Немного упруже и отрывистее. Но это ничего, даст Бог, вырвуся на свободу, и они у меня потекут плавнее, свободнее и проще и веселее. Дождусь ли я этой хромой волшебницы свободы?» [7, 22].

Шевченко як митець-поет «народжується» двічі: перший раз – у ситуації викупу з кріпацтва, другий – звільнення від солдатчини (невипадковим є антракт у його поетичній творчості). Говорячи про «народження», маємо на увазі перехід згаданого психічного інтелектуального збудження-напруження у свідомий творчий труд – писання.

Таким чином, можемо говорити про те, що творчий труд Шевченка потребує певного накладання моменту внутрішньої напруги (творчого неспокою, наростання специфічної хаотичності, яка шукає свого оформлення) на ситуацію «зовнішньої свободи», «належності собі». Кріпацтво – в його широкому розумінні – Шевченко не приймає як людина, хоча змушений існувати в його координатах, а як митець прийняти подібне обмеження він не здатний. Шевченко радше приймає «згасання митця», ніж компроміс з радикальним невільництвом.

«Мне следовало бы начать свой журнал со времени посвящения моего в солдатский сан, сиречь с 1847 года. Теперь бы это была претолстая и прескучная тетрадь. Вспоминая эти прошедшие грустные десять лет, я сердечно радуюсь, что мне не пришла тогда благая мысль обзавестись записной тетрадью. Что бы я записал в ней? Правда, в продолжение этих десяти лет я видел даром то, что не всякому и за деньги удастся видеть. Но как я смотрел на все это? Как арестант смотрит из тюремного решетчатого окна на веселый свадебный поезд» [7, 12]. Звичайно, стосовно сказаного може виникнути ряд зауважень (йдеться про щоденник, у 1847–1850 рр. Шевченко і пише, і малює, потім пише російські повісті тощо), але знов-таки підкреслимо, що наше завдання – окреслити провідну закономірність, реалізація якої не може бути однозначно площинною.

Наведені міркування Шевченко продовжує наступним твердженням: «Одно воспоминание о прошедшем и виденном в продолжение этого времени приводит меня в трепет. А что же было бы, если бы я записал эту мрачную декорацию и бездушных грубых лицедеев, с которыми мне привелось разыгрывать эту мрачную монотонную десятилетнюю драму? Мимо, пройдем мимо, минувшее мое, моя коварная память! Не возмутим сердца любящего друга недостойным воспоминанием, забудем и простим темных мучителей наших, как простил Милосердный Человеколюбец своих жестоких распинателей. Обратимся к светлому и тихому, как наш украинский осенний вечер, и запишем все виденное и слышанное и все, что сердце продиктует» [7, 12]. Цілком характеристичні рядки, але чи не містять вони деякої суперечності, адже чи не подібне «не забувалось і не прощалось», коли писалась Шевченкова поезія (і до, і після заслання), та й у самому Журналі є чимало записів, далеких від цієї ідилічної настанови. Ці сумніви знімаються останнім рядком, який засвідчує, що справа не стільки в тому, щоб не засмутити «серце люблячого друга», скільки в тому, що творчий труд – це писання, коли «серце продиктує», а ще – коли у ньому оживає кожного разу заперечувана «похмурими декораціями і бездушними грубими лицедіями» метафізична єдність з Україною.

Коли говоримо про творчий труд Шевченка, неминуче постає питання співвідношення ремесла і творчості у цьому процесі. У

даному випадку це зумовлене ще й тим, що ремесло Шевченка-поета є дещо прихованим, принаймні від загалу. Нічого дивного у цьому немає, оскільки такою є загальна тенденція сприйняття лірики. Уже зі школи ми чуємо про редакції.

Не менш важливу роль у цьому записі відіграє адресат, але це уже аспект дещо іншої теми.

«Хіба ревуть воли, як ясла повні?» або про переписування «Війни і миру», але тільки шевченкознавці знають про редакції і правки творів самим Шевченком. Безперечно, родова специфіка тут відіграє принципову роль, але це не означає, що ремесло лірика має ігноруватись. Ми уже відзначали, що виокремити творчий труд у «чистому вигляді» практично не можливо, і навіть на рівні теоретичного абстрагування досить важко. У певному сенсі труд і творчість можна розглядати як форму і зміст творчого процесу, коли метафізичне притягується і реалізується у фізичному. Ускладнюється, у випадку Шевченка, ця проблема і тим, що він був не тільки поетом, але і прозаїком, і художником. Кожна із цих іпостасей заявляє свій алгоритм творчого труда, хоча незаперечною є інтеграція його закономірностей на рівні цілісної творчої особистості. Маємо зауважити, що передовсім говоримо про Шевченка-поета, – зумовлено це не тільки тим, що саме поетична творчість є осердям феномену митця, точкою найвищого злету його генія, але і тим, що початок Журналу, на нашу думку, фіксує його повернення (як говорили вище «друге народження») саме до поезії, є її специфічним передчуттям: починають писатись у звичному ритмі вірші – закінчується Журнал, символічним у цьому відношенні є останній запис – вірш «Сон». Тому цілком логічно сприймається твердження Богдана Рубчака, коли він говорить, що «...цей текст – високовартісний літературний твір, який складає своєрідну пару з максимально розкутою структурою «Кобзаря»» [5, 90].

Акцентуємо увагу на цьому ще й тому, що домінуючий візіонерський (за К.-Г. Юнгом) тип поетичної практики Шевченка сумнівів не викликає, оскільки сам автор дав виразне свідчення цього спочатку у повісті «Художник», а потім у Журналі. Якщо зауважити ще й те, що візіонерство відсилає нас до мистецтва манічного, то цілком зрозумілою постає культурна асоціація з хаотичною поведінкою митця. Швидше

за все саме на цьому ґрунті сформувалось «легендарне» уявлення про неуважливе ставлення Шевченка до своїх віршів на початку. Разом з тим, дійсно можемо говорити про те, що він записував вірші і на клаптиках паперу, і на зворотньому боці своїх картин, міг записати і на стіні – по суті маємо виразний начерк творчого процесу у стані натхнення, але чи варто подібне ототожнювати із непорядкованістю творчої поведінки, тим більше, що сказаному опонує подальша робота Шевченка над написаними текстами. Але чи є робота автора над уже створеним текстом власне ремеслом? І так, і ні. Це уже ремесло другого (у певному розумінні вищого) порядку. Йому передують ремесло «до-твору»: учнівство, виписування-тренування, пошуки слова, стилю, ремесло як вміння оформити ще не висловлену авторську енергію (енергію слова). У Шевченка виразний дисбаланс цих рівнів: останній у нього виразно редукований.

Ми уже наводили симптоматичний у плані нашої розмови початок запису від 14 червня 1857 р., а зараз наведемо і його продовження: «Я что-то чересчур усердно и аккуратно взялся за свой журнал. Не знаю, долго ли продлится этот писательский жар? Как бы не сглазят. Если правду сказать, я не вижу большой надобности в этой пунктуальной аккуратности. А так – от нечего делать. На бездельи и это рукоделье. Записному литератору или какому-нибудь поставщику фельетона, тому необходима эта бездушная аккуратность как упражнение, как его насущный хлеб. Как инструмент виртуозу, как кисть живописцу, так литератору необходимо ежедневное упражнение пера. Так делают и гениальные писатели, так делают и пачкуны. Гениальные писатели потому, что это их призвание. А пачкуны потому, что они иначе себя и не воображают, как гениальными писателями. А то бы они и пера в руки не брали. Какое же казусное событие запишу я сегодня?» [7, 14]. На перший погляд ці міркування Шевченка містять суперечливі позиції. З одного боку він говорить про те, що робить, з позиції дещо зверхньої, легкої, яка передбачає розуміння ситуативності робленого («... я не вижу большой надобности в этой пунктуальной аккуратности. А так – от нечего делать. На бездельи и это рукоделье»). З іншого – буквально тут же – висловлює глибоке розуміння ремесла письменника, якому потрібне «ежедневное упражнение пера»,

незалежно від того «пачкун» він чи геній. І далі – «Какое же казусное событие запишу я сегодня?». Отже, визнаючи важливість ремесла у творчому труді, Шевченко ніби й легко іронізує з його приводу у власній проєкції. Як видається, справа полягає в тому, що, за влучним спостереження Б. Рубчака, ««Журнал» мав інші завдання, ніж записування» [5, 66]. У творчому труді Шевченка записування і писання різнилися внутрішнім змістом і настановою. Записування-ремесло чуже поетичному генію митця, у нього воно підкорене писанню (звідси і мотив писання як один з центральних у його творчості), передчуття якого і стало імпульсом Журналу, є важливим підтекстом перших записів. Цим можемо пояснити і «обернену пропорцію» (Рубчак) його композиції: коли є писання, відпадає необхідність у записуванні.

Таким чином, уже перші записи Журналу дозволяють зрозуміти певні особливості творчого труда Шевченка (передовсім Шевченка-поета). По-перше, принципово заявлена необхідність індивідуальної свободи особистості як умова реалізації творчої енергії в її сутнісній (для Шевченка – поетичній) формі. По-друге, ремесло у творчому труді Шевченка-письменника займає «тіньову» позицію, найслабшою вона є в поетичному труді, що аж ніяк не означає неважливості ремесла: воно не відкидається, але включається до вкрай інтенсивного сконденсованого й цілісного творчого процесу. По-третє, творчий труд як писання є для Шевченка станом внутрішньої гармонізації, що готує ґрунт для творчого прориву – об'явленню художнього у слові.

Джерела та література:

1. Айзеншток І. Як працював Шевченко / Ієремія Айзеншток. – К., 1940. – 178 с.
2. В'язовський Г. А. Специфіка творчого труда письменника : конспект лекцій спецкурсу на допомогу студентам філологічного факультету / Григорій Андрійович В'язовський. – Одеса, 1964. – 91 с.
3. Мірошніченко Л. Над рукописами Лесі Українки : нариси з психології творчості та текстології / Лариса Мірошніченко. – К., 2001. – 264 с.

4. Ненадкевич Є. «Швачка» // Ненадкевич Є. О. З творчої лабораторії Т. Г. Шевченка. Редакційна робота над творами 1847-1858 рр. – К., 1959. – С. 137–141.

5. Рубчак Б. Живописаний Шевченко («Журнал» як текст) / Богдан Рубчак // Світи Тараса Шевченка: Збірник статей до 175-річчя з дня народження поета / ЗНТШ : Філологічна секція. – Т. 214. – Нью Йорк, 1991. – С. 65-90.

6. Цейтлин А. Т. Труд писателя (Вопросы психологи творчества культуры и техники писательского труда) / А. Т. Цейтлин. – М., 1968. – 364 с.

7. Шевченко Т. Г. Зібрання творів: У 6 т. (вид., автентичне 1 – 6 томам «Повного зібрання творів у дванадцяти томах») / Редкол. : М. Г. Жулинський (голова) та ін. – Т. 5 : Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. «Букварь южнорусский». Записи народної творчості. – К. : Наук. думка, 2001. – 496 с.

Оксана Шупта-В'язовська

НАЧАЛО ЖУРНАЛА ТАРАСА ШЕВЧЕНКО: ОСОБЕННОСТИ ТВОРЧЕСКОГО ТРУДА ПИСАТЕЛЯ

Творческий труд рассматривается как один из структурных элементов творческого процесса писателя. Выясняется его специфика в контексте творческого процесса. Конкретизация проблемы связана с первыми записями Шевченко в дневнике (Журнале), которые уже позволяют понять некоторые особенности творческого труда Шевченко, прежде всего, Шевченко-поэта. Анализ исходных фрагментов позволяет говорить об особом значении ощущения индивидуальной свободы как условия реализации творческой энергии писателя. Составляющей творческого труда писателя есть ремесло, которое имеет свою специфику в разворачивании творческого процесса Шевченко. Эта специфика заключается в том, что оно существенно завуалировано интенсивностью и целостностью творческого воплощения феномена художественного поэта. Творческий труд как писание является для Шевченко состоянием внутренней гармонизации, а также восстановлением эмоционального психологического баланса с окружающей действительностью.

Ключевые слова: творческий труд, творческий процесс, ремесло, индивидуальная свобода.

THE BEGINNING OF THE MAGAZINE OF TARAS SHEVCHENKO: FEATURES OF THE CREATIVE WORK OF THE WRITER

Creative work is considered as one of the structural elements of the creative process of the artist. They are quite often identified, but the correct identification is situational. In a strict sense, these processes should be distinguished, because in spite of their evident unity each of them has its own characteristics. They differ substantially in the dominant area of localization. The creative process happens essentially in the mind, it belongs to the field of the virtual, in the physical realm we have only his appropriately shaped and decorated traces (effects, results). Localizes in the virtual sphere, it tends to be implemented in the field of this (physical). The creative work of the writer, instead, is an attempt to organize the surrounding reality as one that «works» in the creative process, consistent with its focus on implementation, that is, localizing in the field of physical, creative work is focused on the virtual sphere. In a sense, creative work and the creative process is not only synchronized, but are going to meet each other. «The Journal» of Shevchenko provides invaluable material for the understanding of the creative work of an artist. Moreover, emphasis is already the first record and immediately the issue of genre nature of the idea that it is going to sell the author. Its specialty is found in a contest of the creative process. Therefore, the specification of the stated problem is associated with the first entry in the diary Shevchenko («Journal»), which already allow us to understand some aspects of the creative work of Shevchenko in the first place Shevchenko-poet. The analysis of initial fragments allows to speak about the importance of the feeling of individual freedom as conditions for the realization of the creative energy of the artist. Component of the creative work of the writer is the craft, which has its specificity in the deployment of the creative process. This specificity lies in the fact that it is essentially a veiled by the intensity and integrity of the creative realization by the poet of the artistic phenomenon. Creative work like writing is for Shevchenko as internal harmonization, and also as restoring emotional psychological balance with the surrounding reality.

Key words: creative work, creative process, craft, individual freedom.

АРХІТЕКТУРНІ ВІЗІЇ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА В ЩОДЕННИКУ

Вивчено щоденникові роздуми Тараса Шевченка, присвячені архітектурним пам'ятникам, а також його сприйняття творчості окремих архітекторів. Проаналізовано записи, які митець занотовував під час огляду і рисування архітектурних пам'яток і краєвидів міст.

Ключові слова: Тарас Шевченко, архітектура, монастир, собор, церква, місто, село, мистецтво архітектури.

Щоденник Тараса Шевченка – документ великого історико-літературного й художнього значення. Це – підсумок думок і сподівань, суспільно-політичних оцінок і мистецького кредо поета. В ньому проявились гострий розум, тонкі почуття, яскрава уява, глибока ерудиція, філософські висновки і блискучий стиль мови Кобзаря. І, найголовніше, зі сторінок Щоденника наче звучить живий голос Тараса Григоровича, що створює яскравий і унікальний портрет митця і людини.

Архітектура була тією галуззю мистецтва, на якій Шевченко після малярства найбільше знався як в теоретичному, так і в практичному плані. Як теоретик і критик він розумів архітектуру, мав своє власне уявлення про значимість архітектурних пам'яток, і про творіння багатьох архітекторів. Як художник – майстерно рисував цікаві для нього об'єкти. І кожен його твір свідчить, що Шевченко був замилюваний у зрисовуванні таких пам'ятників архітектурного мистецтва. Він дуже тонко відчував основну сутність архітектурних творів як в інтерпретуванні їхніх індивідуальних прикмет стилю, так і в оцінюванні їх загальної мистецької вартості.

Критичні оцінки Шевченком різних пам'ятників архітектури є в його листах та прозових творах, але найбільше їх у Щоденнику, записи до якого він робив у Новопетрівському укріпленні (12 червня – 29 липня 1857 р., в Астрахані (5–14 серпня), на пароплаві «Князь Пожарський» (23 серпня – 20 вересня), в Нижньому Новгороді (20 вересня

1857 – 7 березня 1858 р.), в Москві (10–26 березня) і в Петербурзі (27 березня – 13 червня 1858 р.).

Практично в кожному періоді занотованого у Щоденнику життя поета є згадки і роздуми про архітектуру та окремих архітекторів, які доповнюють, і в значній мірі, збагачують рисунки автора. Архітектурні візії Щоденника можна розділити на кілька категорій. Тут є згадки про споруди Новопетрівського укріплення, про аул біля фотеці, глибоке за змістом порівняння вигляду російського й українського села, цікаві описи Астрахані, Казані і Нижнього Новгорода, записи про окремі споруди і вулиці Москви і Петербурга. І ще – про церкви і монастирі такої далекої, рідної і милої серцю України.

В щоденникових записах простежується захопаність Шевченка мистецтвом архітектури. В описах і рисунках цього періоду виразно і ефективно подано кожен архітектурний пам'ятку, яка подобалася митцю. І так само виразно визначено те, що не сприймав Тарас Григорович в архітектурних творіннях і в творчості окремих архітекторів. Шевченко залишив велику мистецьку спадщину з зображеннями різних архітектурних споруд. Як художник-професіонал він завжди вибирав вигідну точку, таку звідки архітектурний образ виявлявся найповніше і найяскравіше. З великою майстерністю вкомпоновував він архітектурний мотив у природне оточення, пов'язував характер архітектури, її ритм з рельєфом місцевості. Практично у кожному рисунку архітектура пройшла через активну творчу свідомість митця [2, 18].

Знаково, що перша згадка у Щоденнику про архітектурну споруду (запис від 17 червня 1857 р.) стосується будівлі XVII ст. – будинку Богдана Хмельницького у Суботові. Уважно читаючи надіслані Кулішем «Записки о Южной Руси», Шевченко згадує прекрасну Україну і водночас висловлює сумнів щодо місця розташування оселі гетьмана. Адже поет був обізнаним з цим містом, оскільки бував там, бачив це історичне місце і виконав акварельні малюнки «Будинок Хмельницького в Суботові», «Кам'яні хрести в Суботові» та «Богданові руїни в Суботові» у 1845 р.

Наступного дня (18 червня 1857 р.) поет записує свій сон, в якому марились йому Межигірський Спас, Дзвінкова криниця, Видубицький монастир. Ці сакральні споруди – кращі зразки оригінального, неповторного українського архітектурного стилю, що так подобалися

Шевченкові, і які він з захопленням малював під час свого передування в Україні. В офорті 1844 р. «Видубецький монастир» художник не тільки зобразив чітким силуетом монастирську Михайлівську восьмистовпову церкву, що височіє над мальовничими лісистими горами та Дніпром, а й передав своєрідні особливості храму, його неподільний зв'язок із навколишнім пейзажем, створив сповнену поезії картину рідного краю. Тарас Шевченко був чи не першим, хто належно оцінив ці архітектурні пам'ятки і побачив у їхній множині певну єдність, тобто – національну архітектурну традицію. Митця захоплювала архітектура цих храмів. Він вражає відтворив дух архітектури в музикальних ритмах мурів, арок, порталів, колон того чи іншого собору, його бань і шпилів, ловив їх перегуки з ритмами ландшафту [4, 69].

Особливо значним є внесок Тараса Шевченка як художника у формування іконографічної бази щодо архітектурних пам'яток козацтва і Гетьманщини. Зокрема, храми доби Гетьманщини виступали в цьому контексті ніби уцілілими представниками української козащини [1, 12].

Викликають інтерес думки поета про архітектурний вигляд російського і українського села: «Великороссийская деревня – это, как выразился Гоголь, наваленные кучи серых бревен с черными отверстиями вместо окон, вечная грязь, вечная зима! Нигде прутика зеленого не увидишь, а по сторонам непроходимые леса зеленеют. А деревня, как будто нарочно, вырубилась на большую дорогу изпод тени этого непроходимого сада. Растянулась в два ряда около большой дороги, выстроила постоянные дворы, а на отлете часовню и кабачок, и ей ничего больше не нужно... В Малороссии совсем не то. Там деревня и даже город укрыли свои белые приветливые хаты в тени черешневых и вишневых садов» [5, 55].

Якщо проаналізувати контекст зображення саме української сільської хати у малюнках Шевченка, то можна виокремити декілька підходів у цьому питанні: хата в загальній структурі й краєвиди поселення; хата в садибному комплексі; хата як особний архітектурно-етнографічний об'єкт; фрагментарний показ хати, його інформативна та композиційна роль у творі. Для кожного з цих положень є відповідні приклади як у літературній, так і в художній творчості Шевченка [3, 19].

Тарас Шевченко досить негативно сприймав архітектурні витвори у багатих поміщицьких маєтках російських власників, в яких він бачив свідчення поневолення і пригноблення земляків. Так, 7 вересня 1857 р. на пароплаві поет розмірковує про назви Царев курган на березі Волги і гору у Мошнах, на якій за розпорядженням власника князя Михайла Воронцова була збудована так звана Святославова башта. Поет визначає її загальний вигляд «вроде маяка» і називає «аляповатою» [5, 94].

Про архітектурний вигляд Новопетровської фортеці – місця його семирічного ув'язнення, Тарас Шевченко пише в листі від 15 листопада 1852 р. до Осипа Бодяньського: «Кругом горе, пустыня, а в пустыне казармы, а в казармах солдаты...» [6, 291]. Про споруди укріплення є згадки в Щоденнику. Це – будинок коменданта, церква, лазарет (напівгоспіталь), лазаретна кухня, гауптвахта, офіцерський флігель, ротна канцелярія, цейхгауз, флагшток та інші. Не оминув поет короткою згадкою і аул біля укріплення: «Я зашел к хозяевам в аул. Около кибиток играли с козлятами нагие смуглые дети, визжали в кибитках женщины, должно быть ругались. А за аулом мужчины творили свой намаз перед закатом солнца. Вечер был тихий, светлый. На горизонте чернела длинная полоса моря, а на берегу его горели в красноватом свете скалы, и на одной из скал блестели белые стены второй батареи и всего укрепления» [5, 49-50]. Цікавився він і пам'ятками старовини казахів та туркменів – мечетями, пам'ятниками святим (аульє) та народним героям – батирам. Загальний, внутрішній вигляд укріплення, навколишніх споруд, кібітки аулу, окремі пам'ятки відтворено Тарасом Шевченком у мистецьких творах з натури у 1852-1857 роках. Ці рисунки і акварелі наче ілюстрації до щоденникових записів. Необхідно відзначити документальну точність Тараса Шевченка і в словесних описах, і в малюнках.

5 серпня 1857 р. о п'ятій годині вечора, після триденної подорожі морем і рукавами волзької дельти, Шевченко прибув до Астрахані, де змушений був чекати на рейсовий пароплав компанії «Меркурій». Перші два дні (6 і 7 вересня) він присвятив огляду міста і досить детально занотував свої враження від споруд: живописні бідні лачуги та неживописні дерев'яні будинки з мезонінами, які увінчують «зубчатые белые стены Кремля и стройный великолепный пятиглавый собор мос-

ковской архитектуры 17-го столетия» [5, 76]. Тарас Шевченко не тільки описує місто і його окремі споруди, а й своє особисте сприймання й оцінку їх. Із задоволенням констатує: «На человека, прозябавшего, как я, семь лет в нагой пустыне, всякий, даже богоспасаемый город Белебей (самый ничтожный городишко Оренбургской губернии), должен бы был сделать приятное впечатление. Со мной случилось не так. Стало быть, я не совсем еще одичал. Это хорошо» [5, 77].

У наступні дні, блукаючи вулицями, Шевченко звертає увагу на вигляд міських будівель і знаходить чимало привабливого: «Проходя по Московской улице (Невский проспект), у меня начало сглаживаться первое неприятное впечатление. Улица хоть куда. Дома большей частию трехэтажные, украшенные снизу, как водится, вывесками, преимущественно голубыми з золотом... Гостинный двор, несмотря на массу, здание легкое и даже грациозное, здание во вкусе Гваренги. Губернаторский дом тоже здание массивное, в отношении к частным домам, бельэтаж а-ля ренессанс, смотрит весело вроде бонтонного отеля, поддерживаемый массивною галереею аркад...» [5, 77-78]. 11 серпня 1857 р. Шевченко оглянув сакральні предмети Астраханського Успенського собору і, коли почув про його зодчого, зауважив: «Не мешало бы Константину Тону поучиться строить соборы у этого русского мужичка» [5, 82]. 12 серпня 1857 р. він записав враження ще від однієї пам'ятки: «Полюбовался вычурно-грубой старой архитектурой церкви Рождества Богородицы, морского ведомства» [5, 82].

22 серпня 1857 р. пароплав «Князь Пожарский» відчалив із Астрахані до Саратова, потім – до Самари, Казані, Чебоксар. Вражає вміння Шевченка всього декількома словами створити образ міста Самари, яке йому до речі не дуже сподобалося: «Ровный, гладкий, набеленный, нафабранный, до тошноты однообразный город» [5, 93].

Вийжджаючи з Астрахані, Шевченко сподівався багато малювати волзькі береги, але це виявилось майже неможливим: обриси швидко змінювалися, дуже заважало здригання палуби від роботи двигуна. Малювати вдавалося лише на стоянках і частково тоді, коли пароплав повільно долав річкові перекати. Такі архітектурні замальовки міст Саратова та Казані.

13 вересня 1857 р., як тільки пароплав зупинився в Казані, Шевченко одразу вирушив оглянути місто й залишив цікавий опис його

архітектури: «Казань чрезвычайно живо напоминает собою уголок Москвы: начиная с церквей, колоколен... Даже башня Сумбеки, несомненный памятник времен татарских, показалась мне единоутробною сестрою Сухаревой башни. Большая улица (конечно, Московская), ведущая в Кремль, смахивает на Невский проспект своею чопорностью и торцовой мостовою. Улица эта начинается великолепным зданием университета, украшенного грандиозными тремя ионическими портиками» [5, 98]. Дивлячись на будинки та церкви Чебоксар («ничтожный, но картинный городок» [5, 101]), мистець звертає увагу на їхню старовинну московську архітектуру, що свідчить про його обізнаність з архітектурними стилями.

До Нижнього Новгорода Тарас Шевченко прибув 20 вересня 1857 р. і цього ж дня оглянув церкву св. Георгія й новий собор в Кремлі, який справив на нього негативне враження: «...отвратительное здание. Это огромная квадратная ступа с пятью короткими толкачами. Неужели это дело рук Константина Тона? Невероятно. Скорее это произведение самого неудобозабываемого Тормоза» [5, 108]. За дорученням царя Миколи I архітектор Костянтин Тон розробив типові проекти церков на 1000, 500 і 200 осіб. Архітекторів по всій Російській імперії зобов'язали дотримуватися при будівництві форм і стилю, вказаних Тоном.

Архітектурі, в щоденникових записах Шевченка в перші місяці перебування у Нижньому Новгороді, приділялося найбільше уваги. Тут ним було створено 10 малюнків з архітектурними пейзажами та краєвидами. Це зображення Благовіщенського, Печерського, Архангельського монастирів та Миколаївської, Георгіївської, Іллінської церков. Малював Шевченко в досить складних погодних умовах – холодною пізньою осінню. Він невтомно та вперто намагався виконати якнайбільше малюнків. Група цих архітектурних пейзажів – своєрідна. Вони вирізняються надзвичайною викінченістю і чітким відтворенням кожної деталі споруди. І головне – про кожний з малюнків є цікаві записи у Щоденнику, як про саму споруду, її історію, так, в деяких випадках, і про її місце розташування. Шевченко дуже гостро відчував гармонію рукотворних пам'яток з природою, намагався найбільш повно відобразити це в своїх мистецьких творах і щоденникових записах, які, наче справжня школа мистецтва архітектури, не втрачають свого значення і в наш час: «Старинны[е] нижегородские цер[к]ви меня просто

очаровали. Они так милы, так гармонически пестры...» (26 вересня 1857 р.) [5, 110]; «Окончил вчера начатый рисунок Архангельского собора. Оригинальное, красивое и самое древнее, прекрасно сохранившееся здание в Нижнем Новгороде. Собор этот построен во время великого князя нижегородского Юрия Всеволодовича в 1227 году» (12 жовтня 1857 р.) [5, 117]; «При ветре и морозе нарисовал вид двух безыменных башен, часть Кремлевской стены и вид на Заочье. В целом вышел порядочный рисунок» (15 жовтня 1857 р.) [5, 118]; «...нарисовал церковь пророка Илии с частию Кремля на втором плане. Церковь пророка Илии построена в 1506 году в память огненного стреляния, спасшего Нижний от татар и ногаев» (27 жовтня 1857 р.) [5, 122]; «Нарисовал я кое-как церковь Николая за Почайной, построенную в 1372 году. Вероятно, тоже в ознаменование какого-нибудь кровопролития» (28 жовтня 1857 р.) [5, 122]; «...нарисовал Благовещенский монастырь. Старое, искаженное новыми пристройками здание. Главная церковь, колокольня не совсем уцелели от варварского возобновления. Остались только две башни над трапез[н]ой неприкосновенными. И какие они красавицы! Точно две юные, прекрасные, чистые отроковицы грациозно подняли свои головки к Подателю добра и красоты и как бы благодарят Его, что Он заступил их от руки новейшего архитектора. Прекрасное, ненаглядное создание! Благовещенский монастырь основан в XIV столетии св. Алексеем митрополитом. К этому времени принадлежат и прекрасные башни. Соборная церковь монастыря построена в 1649 году. Местоположение монастыря очаровательное» (30 жовтня 1857 р.) [5, 122-123].

Водночас у Щоденнику є записи про небайдуже ставлення до архітектури російських храмів, їхнього внутрішнього оздоблення, а також до тамтешнього богослужіння та іконографії.

Вражає бажання поета дізнатися більше про історію міст, в яких він перебував. Так, прибувши до Астрахані, він не лише знає про книгу Рибушкіна «Описание города Астрахани», а й наполегливо розшукує її. Так само чинить, потрапивши до Нижнього Новгорода, де створює найбільше рисунків, пояснюючи це бажанням мати роботу на випадок тривалої затримки.

Варто відзначити і цей коротенький запис – згадку 5 вересня 1857 р. про церкву святої Анни у м. Вільно – готичний костюл XVI ст., одну з видатних пам'яток архітектури міста, в якому Шевченко жив

з весни 1829 р. до літа 1831 р. будучи козачком (служогою) поміщика П. В. Енгельгардта.

Ще одна цікава Шевченкова згадка зі сну (19 липня 1857 р.) схожа на створення справжнього сучасного відеоряду: «...какой-то восточный город, утыканный, как иглами, высокими минаретами» [5, 62] на тісній вулиці.

Майже півроку Шевченко чекав на дозвіл виїхати до Петербурга. Дорогою туди він зупинився в Москві, вражень від архітектурних споруд якої він практично не залишив, окрім Кремля. Перебуваючи тут майже півмісяця він також не зробив жодної замальовки. Але дуже вдало подав своє враження від прогулянки містом 19 березня 1858 р.: «В 10 часов утра вышли мы с Михайлом Семеновичем из дому и, несмотря на воду и грязь под ногами, обходили пешком по крайней мере четверть Москвы. Я не видал Кремля с 1845 года. Казармовидный дворец его много обезобразил, но он все-таки оригинально прекрасен. Храм Спаса вообще, а главный купол в особенности безобразен. Крайне неудачное громадное произведение. Точно толстая купчиха в золотом повойнике остановилась напоказ среди белокаменной» [5, 163].

Майже таку ж оцінку Шевченко дав петербурзькому Ермітажу: «Новое здание Эрмитажа, показалось мне не таким, как я его воображал. Блеск и роскошь, а изящества мало. И в этом великолепном храме искусств сильно напечаталась тяжелая казарменная лапа неудобозабываемого дрессированного медведя» [5, 168].

Можливо це простий збіг, але архітектурні візії у Щоденнику, які поет розпочав згадкою про суботівський будинок гетьмана Богдана Хмельницького, що зведений в стилі українського бароко, завершилися ним 19 квітня 1858 р. записом про будинок Галагана, збудованого в «старом малороссийском (українському. – В. Н.) вкусе в Прилуцком уезде» [5, 176]. «Барская, но хорошая и достойная подражания затея», – зазначив поет [5, 176].

У Щоденнику є роздуми про творчість окремих архітекторів, оцінка їхніх творінь, а також згадки про знайомих архітекторів, з якими зустрічався та приятелював Тарас Шевченко. Так, він доволі скептично ставиться до будівель німецького архітектора, представника класицизму Франца-Карла-Лео Кленце (1784-1864), споруджених

ним у Мюнхені, в яких, на думку митця, «...и тени нет напоминающего готическую архитектуру» [5, 48]. Кленце у 1839-1850 рр. працював і в Петербурзі, де брав участь у побудові Ісаакіївського собору. Також під його наглядом було збудовано головну частину Ермітажу, про який у поета склалось своє особисте враження.

Так само Шевченко доволі негативно характеризував і творіння К. А. Тона (1794-1881) – чеха за походженням, який у своїх численних проектах церков надавав їм зовнішньо однотипних рис давньоруського й візантійського зодчества. Згадував Шевченко й Джакомо Кваренгі (1744-1817) – італійського архітектора, що жив з 1780 р. в Росії і створив у Петербурзі архітектурні будівлі класичного стилю – Смольний, будинок Академії наук, Ермітажний театр та ін.

Були у Тараса Шевченка серед знайомих архітекторів й щирі приятелі. Так, під час перебування в Нижньому Новгороді він заприятелював з нижегородським архітектором Миколою Адамовичем Фреліхом, з яким часто зустрічався, виконав його портрет. У Петербурзі 18 квітня 1858 р. зустрівся з архітектором Романом Івановичем Кузьміним (1811-1867) – «старым и хорошим знакомым» [5, 176]. За проектами Кузьміна було збудовано новий будинок Медико-хірургічної академії, собор у Гатчині, перебудовано Гатчинський палац. Усі ці споруди поет бачив.

Особливо поважав Тарас Шевченко як митця й історика мистецтва Джорджа Вазарі (1511-1574), який, за його преконанням переживе «целые легионы Либельтов», «безжизненных ученых эстетики» [5, 67].

Архітектурні візії у Шевченковому Щоденнику – це значний, цікавий і безцінний внесок митця у історію дослідження архітектурної спадщини та творчості відомих йому архітекторів.

Джерела та література:

1. Вечерський В. В. Архітектура гетьманщини у творчості Тараса Шевченка / В. В. Вечерський // Сіверщина в історії України: 36. наук. пр. – К. : Глухів, 2014. – Вип. 7. – С. 6–12.
2. Гудченко З. Архітектурні образи у творчості Тараса Шевченка / Зоя Гудченко // Народна творчість та етнологія. – 2013. – № 5. – С. 17–26.
3. Момот Н. Творчий процес Т.Шевченка за матеріалами його Щоденника / Н. Момот // Шевченкознавчі студії : 36. наук. пр. – К. : Київський університет, 2005. – Вип. 7. – С. 72–79.

4. Рубчак Б. Живописаний Шевченко («Журнал» як текст) / Б. Рубчак // Світи Тараса Шевченка : Збірник статей до 175-річчя з дня народження поета / ЗНТШ. – Секція : Філологічна. – Нью-Йорк, 1991. – Т. 214. – С. 65–90.

5. Шевченко Т. Г. Зібрання творів: У 6 т. (вид., автентичне 1 – 6 томам «Повного зібрання творів у дванадцяти томах») / Редкол. : М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 5 : Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. «Букварь южнорусский». Записи народної творчості. – 2003. – 496 с.

6. Шевченко Т. Г. Зібрання творів : У 6 т. (вид., автентичне 1 – 6 томам «Повного зібрання творів у дванадцяти томах») / Редкол. : М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 6 : Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю. – 2003. – 632 с.

Валентина Нестеренко

АРХИТЕКТУРНЫЕ ВИДЕНИЯ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА В ДНЕВНИКЕ

Исследовано размышления Тараса Шевченко в дневнике, посвященные архитектурным памятникам, а также его восприятия творчества отдельных архитекторов. Проанализировано обзор записей, которые художник записывал во время осмотра и рисования архитектурных памятников и видов городов.

Ключевые слова: Тарас Шевченко, архитектура, монастырь, собор, церковь, город, село, искусство архитектуры.

Valentyna Nesterenko

ARCHITECTURAL VIEWS OF TARAS SHEVCHENKO IN HIS DIARY

This article considered thoughts of Taras Shevchenko in diary, about architectural monuments and also his perception on creations by other architects. Notes, which artist make during inspection and drawing of architectural monuments and city views are reviewed.

Key words: Taras Schevchenko, architecture, monastery, cathedral, church, city, village, art of architecture.

БРАТИ ЛАЗАРЕВСЬКІ У ЩОДЕННИКОВИХ ЗАПИСАХ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Розвідка має на меті висвітлити значення щирих приятелів Тараса Шевченка – братів Лазаревських у його житті, використовуючи сторінки Щоденника письменника.

Ключові слова: Тарас Шевченко, щоденник, автограф, Лазаревські.

Щоденник Тараса Шевченка являє собою автограф в окремому саморобному зошиті-альбомі, виготовленому з дев'яти пронумерованих менших зшитків, опрацьованому в гарний коричневий сап'ян, з витисненими на лицевому боці оправи золотом словами: «Дневник Шевченка с 12 июня 1857 до 13 июля 1858 года», нижче – «12 июля 1858 года», з написом рукою М. М. Лазаревського на звороті останнього, 104-го аркуша: «Этот дневник подарен Т. Г. Шевченком 12 июля 1858 года в день именин Лазаревского». Зберігається у фондах відділу рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ІЛ, ф. 1, № 104).

Брати Лазаревські належать до найбільш улюблених і справжніх друзів Тараса Шевченка. У Щоденнику названі четверо з братів Лазаревських: Михайло, Федір, Яків, Василь. Шевченко знав і молодших – Олександра та Івана, тоді ще студентів Петербурзького університету.

Для допитливого читача Шевченко зазначив, що навмисне не починав свого щоденника з 1847 р., бо не варто «возмущать сердца любящего друга недостойным воспоминанием» [11, 12].

Лише Михайла Матвійовича Лазаревського у Журналі (Щоденнику) згадано 34 рази. Саме йому 12 липня 1858 р. Шевченко подарував рукопис Журналу з нагоди його іменин.

Михайло Матвійович долучився до публікації Щоденника у «Основи» разом із Л. М. Жемчужниковим та іншими у 1861 р. Редакція «Основи» уперше привернула увагу до значення Шевченкового щоденника й здійснила першу його публікацію.

Першодрук в «Основі» протягом трьох десятиріч лишався єдиною публікацією Щоденника. У 1893 р. з'явився український його переклад, здійснений О. Я. Кониським – «Записки або Журнал Тараса Григоровича Грушівського-Шевченка», надрукований у журналі Правда (Львів, 1893. Т. 18-19; 1894. Т. 20-23). Потім його було майже одразу ж передруковано в книзі «Шевченко Т. Кобзар (Львів, 1895. Частина третя. Редакція О. Огоновського).

Шевченко передбачив принаймні двох справжніх читачів для свого щоденника. Одним з них, безумовно, був Михайло Лазаревський.

Лазаревський Михайло Матвійович (1818-1867) був близьким другом Шевченка. Вихованець Ніжинського ліцею князя Безбородька. Після закінчення курсу служив у Чернігівській цивільній палаті. У 1840 р. переїхав до Тобольської губернії, де служив протягом 1841–1845 рр., звідти перевівся до Оренбурга і працював там столоначальником Прикордонної комісії. У 1850 р. обіймав посаду радника Петербурзького губернського правління. Керував справами та маєтками графа О. С. Уварова в Москві. Шевченко познайомився з М. М. Лазаревським у липні-серпні 1847 р. в Орській фортеці. Перебуваючи у відпустці в Україні, а потім у Петербурзі, М. М. Лазаревський піклувався про полегшення долі Шевченка. Особисті контакти відновилися, коли М. М. Лазаревський у грудні 1849 р. приїхав до Оренбурга; тоді ж Шевченко намалював портрет братів Лазаревських – Михайла і Федора.

З оточення Тараса Шевченка вирізнявся Василь Матвійович Лазаревський. Його молодший брат Олександр Матвійович Лазаревський звертав увагу на деякі риси характеру старшого брата: той не вмів підлещуватися, був надзвичайно принциповим і чесним, йому не вистачало «той упругости в характере, которая необходима, чтобы... люди не отодвинули на задний план» [6, 52].

Лазаревський Василь Матвійович (1817-1890) – російський письменник і перекладач, старший з братів Лазаревських. У 1847-1848 рр. служив чиновником особливих доручень при голові Оренбурзької прикордонної комісії, а в червні 1848 р. був переведений до канцелярії петербурзького цивільного губернатора. Згодом – член ради при міністрі внутрішніх справ і Головного управління в справах друку; відомий також як перекладач Вільяма Шекспіра. Листувався з Шев-

ченком, матеріально допомагав йому. Особисте знайомство Шевченка з В. М. Лазаревським відбулося 29 березня 1848 р. Усі роки служби Василь Лазаревський не забував про долю засланого у солдати поета Шевченка. Високе службове становище дозволило йому піклуватися про полегшення долі митця.

9 квітня 1858 р. А. І. Толстая написала Василю Лазаревському: «Т. Г. Шевченко в Петербурге! Не знаю, как мне благодарить Вас за Ваше благородное участие в этом истинно добром деле...» [6, 59].

У родині Лазаревських свято берегли шевченківські реліквії. Лише портрет Опанасії Лазаревської був переданий Федору, а Щоденник – Олександрю, згідно заповіту Василя Матвійовича. У листі від 5 травня 1890 р. Сергій Васильович (син Василя Матвійовича) повідомляв свого дядька Олександра про те, що має намір передати йому батьківську бібліотеку і папери, а також, що він залишає собі речі й картини Шевченка.

Тож звернемося до сторінок Щоденника. 2 травня 1857 р. Шевченко записав про отримання від Михайла Лазаревського 75 крб. сріблом та повідомлення про терміновий виїзд до Петербурзької Академії мистецтв, аби висловити вдячність графині Анастасії Толстій і її чоловіку Федору Толстому за сприяння у визволенні з солдатчини [11, 14].

1 липня 1857 р. Шевченко картає себе, що не одразу відповів на листа «нелицемерного друга» й спромігся це зробити тільки через місяць. З теплом згадує 25 сигар, надісланих добрим другом Михайлом Лазаревським [11, 35]. Шевченко пише про Михайла так: «Мы с ним виделись всего два раза. Первый раз в Орской крепости; второй раз в Оренбурге. Пошли, Господи, всем людям такую дружбу и такого друга, как Лазаревский» [11, 38]. 3 липня 1857 р. у Щоденнику Шевченко оповідає свій сон, у якому він бачив Лазаревського, котрий приїхав до нього в укріплення, та відвіз його насильно до міста, що схоже на Астрахань [11, 39]. 19 липня 1857 р. Шевченко знову бачив уві сні Михайла Лазаревського з іншими земляками, котрі грали на скрипках і співали малоросійських пісень [11, 61].

Шевченко у Щоденнику пише 1 липня 1857 р., що відправив пароплавом листа М. Лазаревському й зізнається: «...много виноват перед нелицемерным другом» [11, 35], адже невчасно відповідає на його

листи. Одночасно цією ж поштою М. Лазаревському був відправлений Шевченком лист від 30 червня 1857 р. з проханням виконати ряд доручень [11, 35].

У щоденниковому записі від 22 липня 1857 р., змучений очікуванням волі Шевченко мріє про зустріч з Михайлом Матвієвичем та іншими друзями: «Лазаревському вместо письма pošлю эти тетради моего журнала, пускай читает с Семеном во ожидании меня, его искреннего счастливого друга» [11, 65].

29 липня 1857 р. Тарас Григорович знову побачив уві сні свого щирого друга Михайла Лазаревського [11, 73].

З проханням попідкуватися про одержання фотоприладдя для І. О. Ускова Шевченко тоді ж, крім А. М. Маркевича, турбував листом від 30 липня 1857 р. і М. М. Лазаревського.

10 серпня 1857 р. Шевченко повідомляє, що написав радісні листи з Астрахані Лазаревському і Герну [11, 81]. Лист до М. М. Лазаревського був дописаний остаточно 14 серпня 1857 р.

Про щирого Михайла Лазаревського знову згадано у Щоденнику 2 жовтня 1857 р., як про фінансового рятівника [11, 114] та висловлено побажання скорої зустрічі [11, 115]. 7 жовтня 1857 р. Шевченко повідомляє у Щоденнику, що написав листа Михайлу Лазаревському з проханням надіслати йому «скільки-будь денег, потому что я на публику здешнюю плохо надеюсь» [11, 116] (у ПЗТ цей лист датовано 8 жовтня 1857 р. [12, 138]). Річ у тім, що у М. Лазаревського зберігалися гроші від продажу Шевченкових малюнків, котрі надсилали друзі поета. Ці кошти призначалися для його матеріального забезпечення після повернення до Петербурга.

18 жовтня 1857 р. Шевченко отримав обнадійливого листа від Михайла Лазаревського за 8 жовтня 1857 р. У наступні дні, 18–19 жовтня, написав другу відповідь, де просив передати П. О. Кулішеві прохання аби той надіслав йому обидва томи «Записок о Южной Руси». Лист М. М. Лазаревського, датований 12 жовтня 1857 р. [8, 87–88] був відповіддю на Шевченків лист від 8 жовтня 1857 р. Михайло Лазаревський надіслав поету також два листи Бр. Залеського, а саме – від 20 серпня та 15 вересня 1857 р., що були відправлені Бр. Залеським до Петербурга, оскільки він не знав про затримку Шевченка в Нижньому Новгороді [7, 85–87]. Йдеться про листи Шевченка до Михайла Лазаревського

від 19 жовтня 1857 р. та до Бр. Залеського. Останній не зберігся; про його зміст можна скласти уявлення лише з відповіді Бр. Залеського від 5 листопада 1857 р.

26 листопада 1857 р. Шевченко, прогулявши отримані наперед гроші, за ще не виконані портрети, і переночувавши в компанії красунь мадам Гільде, довідався, що пропустив приїзд Федора Лазаревського, котрий розшукував поета по всьому місту й поїхав, не дочекавшись його [11, 129-130]. Стурбований Федір Лазаревський попросив свого друга Густава Кебера навідати Шевченка, котрий і виконав його прохання. 15 грудня 1857 р. Шевченко отримав листа від Федора Лазаревського, де той просить його ближчим часом про зустріч у Нижньому Новгороді [11, 134]. Ще раз Шевченко згадує про Федора Лазаревського, перебуваючи у гостях у В. І. Даля [11, 135].

Федір Матвійович Лазаревський (1820–1890) – один із шести братів Лазаревських. Шевченко познайомився з ним 1847 р. в Оренбурзі, де той працював чиновником Прикордонної комісії. Федір Лазаревський з 1854 р. був чиновником для особливих доручень при петербурзькому генерал-губернаторі, з 1859 р. – керуючий удільними конторами в Орлі й Ставрополі. Шевченко намалював його портрет (не зберігся) і парний портрет з братом Михайлом. Поет не бачився з Федором Матвійовичем з 1850 р. Знову зустрілися вони в Петербурзі 1858 р. й підтримували дружні стосунки. Федір Лазаревський залишив спогади про свої зустрічі з Тарасом Шевченком (Киевская старина. 1899, № 2, 4).

Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України у грудні 2006 р. отримав із США, за сприяння Сергія Гальченка, заступника директора вищеназваного інституту, шевченківські раритети, серед яких і оригінали офортів Тараса Шевченка «Вірсавія» та «Приятелі» з дарчими авторськими написами братам Федорові та Михайлові Лазаревським [8].

Отримавши від Михайла Лазаревського листа зі щедрим подарунком від Льва Жемчужникова (175 рублів), Шевченко повертається до давнішого задуму – написати твір «Сатрап і Дервіш», згодом частково реалізованого у незавершеній поемі «Юродивий» (1857).

Про Якова Лазаревського Шевченко згадує у Щоденнику 22 січня 1858 р.: «Проездом из Петербурга в Вятку на службу посетил меня

сегодня Яков Лазаревский. Он недавно из Малороссии. Рассказал... о грустном Екатеринославском восстании 1856 года, и про своего соседа и родственника Н. Д. Белозерского» [11, 145].

Лазаревський Яків Матвійович (1829–1880) – один із шести братів Лазаревських. 1847 року закінчив Полтавський кадетський корпус. У 1850 р. в чині підпоручика вийшов у відставку, служив у Петербурзі чиновником господарчого департаменту міністерства внутрішніх справ. У 1857 р. одержав призначення до Вятки, де й служив протягом кількох років. У 1858 р. Шевченко подарував Я. М. Лазаревському офорт «Притча про робітників на винограднику» з таким дарчим написом: «Якову Матвеевичу Лазаревскому на украшение его Вятской юдоле приносит Т. Шевченко». У листі до М. М. Лазаревського від 22 лютого 1858 р. Шевченко називає Якова Матвійовича «славною хлопцем» [12, 165]. Пізніше поет і Я. Лазаревський зустрічалися кілька разів у Петербурзі.

25 лютого 1858 р. Шевченко на день ангела отримав листа від Михайла Лазаревського зі звісткою, що йому дозволено приїхати до Петербурга.

15 грудня 1858 р. Шевченко отримав листа від Федора Лазаревського. Поет згадав лист Ф. М. Лазаревського від 8 грудня 1857 р. [7, 93].

4 січня 1858 р. Тарас Шевченко «написал полдюжины посланий...». Відомо п'ять листів Шевченка, датованих 4 січня: С. Т. Аксакову, П. О. Кулішу, М. О. Максимовичу, М. С Щепкіну та М. М. Лазаревському.

Шевченко отримав лист М. М. Лазаревського від 10 лютого 1858 р. [7, 109] та «четыре экземпляра... портрета». М. М. Лазаревський надіслав Шевченкові чотири фотовідбитки його автопортрета з бородою, нарисованого італійським і білим олівцями 4 січня 1858 р., який був відправлений до Петербурга з П. А. Овсянниковим. Михайло Лазаревський писав так: «...посылаю 4 портрета; много есть охотников, желающих и молящих у меня твоего портрета, и я решился заказать их 50 штук [7, 109].

У листі до М. М. Лазаревського від 22 лютого 1858 р. Шевченко надіслав «недавно спечену штуку» – триптих «Доля», «Муза», «Слава», а також свою адресу: «В Москву. Михайлу Семеновичу Щепкину.

С передачею. В конторе императорских театров». 14 березня 1858 р. Шевченко зазначив у Щоденнику, що надіслав М. М. Лазаревському два малюнки, призначені для подарунка великій княгині Марії Миколаївні, Президенту Академії мистецтв [11, 161]. Які саме малюнки було надіслано не встановлено.

27 березня 1858 р. після гостини у Москві в родині Михайла Щепкіна, Шевченко прибув до Петербурга й оселився на квартирі «искреннейшего друга» М. М. Лазаревського, який проживав у будинку графа О. С. Уварова, завідуючи майном, за адресою: Набережна Мойки, 88 (нині 93) [2, 121]. Наступного дня, 28 березня, разом з Михайлом Матвійовичем поет навідався до графині Анастасії Іванівни Толстої [11, 167]. 29 березня Шевченко записав у Щоденнику: «...в 12 часов с М. Лазаревским поехали к Василию Лазаревскому. На удивление симпатические люди эти прекрасные братья Лазаревские, и все ше[с]ть братьев как один замечательная редкость. Василь принял меня как давно невиданного своего друга. А мы с ним в первый раз в жизни встречаемся. От земляк, так земляк!» [11, 168].

Михайло Лазаревський часто супроводжував поета у його візитах до друзів. Так, 7 квітня вони разом пішли до Семена Гулака-Артемовського, проте не застали його вдома. А 8 квітня, під час прогулянки містом, Шевченко навідав Василя Лазаревського. 12 квітня, не зважаючи на препогану погоду, поет з друзями відправився в Академію мистецтв дивитися виставку. Серед друзів був і Михайло Лазаревський [11, 172-173]. Сошальський запросив їх до себе на улюблений Шевченком борщ з сушеними карасями і на вареники. Утім, друзі отримали зустрічне запрошення від графині А. І. Толстої на обід для знайомства з декабристом бароном Штейгелем. Декабрист не прийшов. «Мы предпочли декабриста борщу с карасями и за измену были наказаны бароном», – так пожартував Шевченко у Щоденнику [11, 176].

28 квітня 1858 р. поет записав до Щоденника, що отримав дарунок від Василя Лазаревського – термометр для роботи з акватинтою [11, 178].

Делікатний Михайло Лазаревський купив розкішний букет квітів, щоб Тарас Шевченко мав змогу привітати «очаровательную» Олександру Іванівну Артемовську з іменинами [11, 185].

20 травня 1858 р. в Щоденнику рукою Івана Лазаревського було записано пісню про Устима Кармелюка.

12 липня 1858 р., у день іменин Михайла Лазаревського, Тарас Шевченко подарував йому свій Щоденник. Вже після цього, 13 липня, поет вписав сюди щойно створений вірш «Сон» («На панщині пшеницю жала...»). Це найраніший варіант із відомих тепер п'яти автографів вірша.

Підсумовуючи вищезазначене, доречний висновок, що брати Лазаревські займають почесне місце серед згаданих Шевченком у Щоденнику друзів. Саме завдяки їм та нащадкам цієї родини збережено шевченківські раритети.

Джерела та література:

1. Айзеншток І. Невідомі та призабуті спогади про Т. Г. Шевченка / І. Айзеншток // Вітчизна. – 1961. – №3. – С. 170-176.
2. Жур П. Шевченківський Петербург. – К. : Дніпро, 1972. – 194 с.
3. Лазаревський О. [Короткі біографії братів Лазаревських] // УАЗ. – К. : З друк. УАН, 1927. – Т. 2. – С. 67-73.
4. Лазаревський О. Шевченко та Лазаревські. – К., 2004 – 80 с.
5. Лазаревський О. З оточення пророка. Тарас Шевченко та родина Лазаревських. – К. : Пульсари, 2009. – 162 с.
6. Лазаревський Г. С., Лазаревский Н. А. Помнить имя свое. – Санкт-Петербург : Издательско-полиграфическая компания Коста, 2013. – 428 с.
7. Листи до Тараса Шевченка. – К. : Наукова думка, 1993. – 384 с.
8. Повернені шевченківські раритети. – Дніпродзержинськ : Видавничий дім Андрій. 2010. – 287 с.
9. Рубчак Богдан. Живописаний Шевченко («Журнал» як текст) / Світи Тараса Шевченка : Збірник статей до 175-річчя з дня народження поета / ЗНТШ : Філологічна секція. – Т. 214. – Нью Йорк, 1991. – С. 65-90.
10. Шевченко і брати Лазаревські / Подала К. Лазаревська // Україна. – 1928. – Кн. 4. – С. 46-51.
11. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : У 12 т. / Редкол. : М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2001. – 2003. – Т. 5. – Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки.

«Букварь Южнорусский». Записи народної творчості. – С. 11-191. – 2003. – 492 с.

12. Шевченко Т. Г. Зібрання творів : У 6 т. (вид., автентичне 1 – 6 томам «Повного зібрання творів у дванадцяті томах») / Редкол. : М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 6 : Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю. – 2003. – 496 с.

Юлия Соколюк

БРАТЯ ЛАЗАРЕВСКИЕ В ДНЕВНИКОВЫХ ЗАПИСЯХ ТАРАСА ШЕВЧЕНКО

Исследование написано с целью показать значение искренних друзей Тараса Шевченко – братьев Лазаревских в его жизни, используя страницы Дневника писателя.

Ключевые слова: Тарас Шевченко дневник, автограф, Лазаревские.

Julia Sokolyuk

LAZAREVSKY BROTHERS OF LAZAREVSKY IN THE DIARIES OF TARAS SHEVCHENKO

The study was written in order to highlight the importance of the Lazarevsky brothers – sincere friends of Shevchenko in his life, using the pages of the Diary of the writer.

Key words: Taras Shevchenko, diary, autograph, Family of Lazarevsky.

МІСЦЕ ЖУРНАЛУ (ЩОДЕННИКА) ТАРАСА ШЕВЧЕНКА В СУЧАСНОМУ НАУКОВО-КУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРИ

УДК: 82-94:821.161.2-1Шев.

Світлана Брижицька,
Ірина Батеровська

ЖУРНАЛ (ЩОДЕННИК) ТАРАСА ШЕВЧЕНКА У ФОНДАХ ШЕВЧЕНКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА

Стаття є спробою систематизувати і проаналізувати видання Журналу (Щоденника) Тараса Шевченка, починаючи з першої публікації автобіографічного документа у 1861 році й закінчуючи останніми сучасними виданнями, що зберігаються у фондовому зібранні Шевченківського національного заповідника. Вивчено доробок видань Журналу за хронологією та за умовним поділом на групи. Простежено історію випуску видань і ставлення редакторів до друку повного тексту Журналу.

Ключові слова: Тарас Шевченко, Журнал, видання, видавництво, авторський текст, колекція.

*«Історію не посунеши, вона йде за своїми
невідомими людині законами... Що
стосується рівності, то на це може тобі
служити відповіддю вся природа: в ній немає
ні в чому рівності, а між тим усе в повній
гармонії. Залиште світ рости за своїми
природними законами, і допомагайте його
росту розвитком у людині морального почуття,
сійте думку, а не поливайте кров'ю».*

М. С. Щепкін у листі до О. І. Герцена.
(Вересень 1853 р.)

*«Перед нами твір, що йому рівного рідко знайти в літературі – саме
через його правдивість, через ту щирість і безпосередність, що вже з
перших сторінок вражають читача, а далі цілком заповняють. Це
справжній, не надуманий, і навмисне не вигаданий, не підкрашений і не
підроблений великої душі документ, одверта сповідь людини, що ні з чим
не криється, нічого не таїть про себе й ні з чим не ховається ...можемо*

подякувати долі, що на вернула поета на таку спасенну думку – записати мало не з фотографічною докладністю хоч один рік з свого життя».
Сергій Єфремов

Щоденники – різноманітні біографічні матеріали, документи «найповнішого самовиявлення характеру людини, способу її мислення, оцінки нею певних явищ» [12, 160]. Вони важливі для вивчення епохи, життєво-творчого шляху і світогляду тих, хто їх створює.

В історіографічній традиції Шевченківського національного заповідника (далі ШНЗ) колекція видань Журналу (Щоденника) Тараса Шевченка ще не вивчалася. Дане пошукування є спробою розгляду Журналу як джерела наукового дослідження, так і музейного предмета.

У різні часи окремі фахові статті були присвячені Журналу в енциклопедичних виданнях, а саме: «Шевченківський словник» (Т. 2, 1977) [36], «Шевченківська енциклопедія: в 6 т.» (2015) [37], «Шевченківська енциклопедія: Літературні твори» (2016) [38]. (У двох останніх наукових виданнях статті тотожні, їх автор Богдан Рубчак).

Також у різні історичні періоди вивчення тексту Журналу висвітлювалося в **матеріалах шевченківських конференцій**. Звернемося до їхньої історіографії.

Л. Садова з позицій радянського шевченкознавства дослідила через Журнал та епістолярій літературно-естетичні погляди Шевченка, наголосивши на тому, що його оцінки були «власне літературно-критичними, а не читацькими», а «у своїх критичних виступах... (Шевченко. – *авт.*) торкався завжди питань світової, а не лише рідної культури. Про це говорять імена Гомера, Данте, Рафаеля, Гете, Скотта, Дефо, Сю, Шатобріана, Беранже, Коцебу та ін. ...» [16, 166]. Ми ж додамо ще імена М. Салтикова-Щедріна, О. Островського, С. Аксакова, О. Кольцова, В. Жуковського, В. Курочкіна, О. Грибоедова, М. Лермонтова, О. Пушкіна, О. Плещеева, Е. Желіговського (А. Сови), про яких є судження поета в листуванні та Журналі.

«Замечательным образцом русской прозы» називає Журнал Ю. Фесенко у своїй статті «Из комментариев к нижегородским записям о В. И. Дале в «Дневнике» Т. Г. Шевченко» [24, 198]. Автор дослідив різкий розрив між двома найбільшими діячами слов'янської культури.

Психологію творчості Тараса Шевченка за матеріалами його Журналу вивчила Неля Мамот. Дослідниця вважає, що поет «намагався вмотивувати у своїй творчості і природність, і фантастичність. Тому деякі його твори мають форму сну» [13, 304]. Він постає «не як пророк, титан духу тощо, а як глузливий свідок сучасності» [13, 309].

За Шевченковим Журналом та листами О. Хаєцький вивчив опанування митцем культури етносів Центральної Азії та визначив цінність цих джерел, що відображають громадсько-політичні та естетичні погляди поета, мають значення для вивчення культурних зв'язків українців з народами зазначеного регіону [25, 416].

Ідейно-тематичні перегуки у текстах щоденникових нотаток Тараса Шевченка і Василя Стуса вивчила Є. Лебідь-Гребенюк, зазначивши, що таким є «прагнення свободи; нестерпність тюремних умов, неможливість писати, творити; фізичне безсилля перед зовнішньою кривдою; внутрішня резистентність злу, поневоленню; негативний погляд на російське православ'я та його впливи; мотиви долі й мучеництва» [11, 259].

Журнал був об'єктом вивчення багатьох **видатних дослідників**. Заслужено називають вершиною шевченкознавчих досліджень «Повне зібрання творів Тараса Шевченка» кінця 1920-х рр., коли було видано III та IV томи, відповідно, – «Листування» (1929) та «Щоденні записки (Журнал)» (1927) за загальною редакцією академіка Сергія Єфремова. Було ретельно опрацьовано оригінали творів Шевченка, усунуено помилки допущені у попередніх виданнях, написано багато нових приміток, коментарів, котрі за словами Петра Одарченка, «становлять собою окремі закінчені монографії» [6, 148].

Працюючи над Шевченковим «Журналом» Єфремов переконався у тому, «як мало ми знали цей надзвичайний пам'ятник од великої людини і як злочинно-легковажно його нехтували... варто над цим рукописом попрацювати, бо він дає матеріал ваги неоціненної і для біографії автора, і для психології його, і навіть чисто філологічний» [6, 149]. Єфремов не жалкував за витраченим на це дослідження часом, оскільки «став мудріший від цього рукопису» [6, 149]. У XXI ст. вивченню шевченкознавчих досліджень Єфремова у літературознавстві приділено достатньо уваги. Назвемо хоча б пошукування Тетяни Івашкевич [8], Наталії Мазур [12], Ольги Бурдеги [2].

Якщо вести мову про наш час, то з червня 2017 р. газета «Слово Просвіти» публікувала щомісяця статтю під назвою «Шевченковому Щоденнику – 160 років», де було вміщено один-два Шевченкових записи з Журналу з авторськими коментарями відомого історика-шевченкознавця Володимира Мельниченка. Продовжено ці публікації й 2018 р. Це дослідження є суттєвим поповненням наукового шевченкознавства. Воно вражає не лише змістовністю, якістю коментарів, а й їхнім обсягом. Коментарі В. Мельниченка – надзвичайно багате джерело маловідомих фактів.

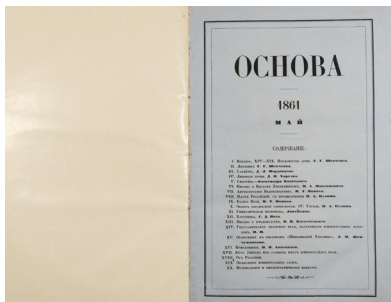
Історико-хронологічні межі даного дослідження визначаються усіма роками видань Журналу, а саме починаючи з 1861 й по 2018, що зберігаються в колекції ШНЗ. Завдяки цілеспрямованій праці музейних працівників за 30 з невеликим років (книжкова фондова колекція почала формуватися у 1977 р.) та з огляду на значні втрати у роки Другої світової війни (наукова бібліотека налічувала 12 тис. книг, а залишилося лише 2 тис.) зібрано майже повну колекцію видань Журналу Тараса Шевченка.

Умовно збірку видань Журналу можна поділити на чотири групи:

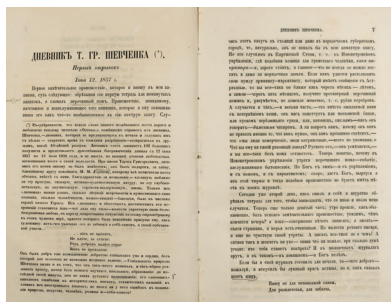
- 1) перші видання у часописах «Основа» і «Правда»;
- 2) окремі видання з коментарями і примітками мовою оригіналу та в перекладах українською мовою;
- 3) видання в складі ПЗТ, багатотомників;
- 4) окремі видання у перекладах іноземними мовами.

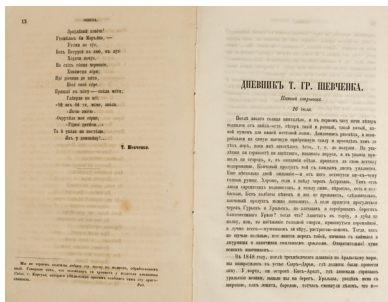
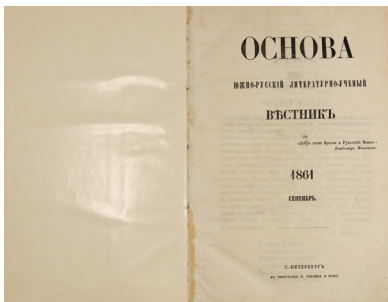
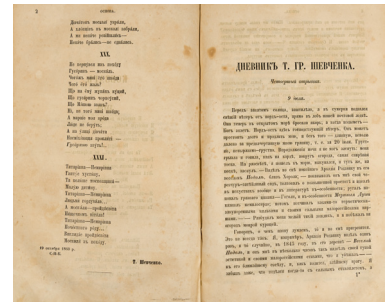
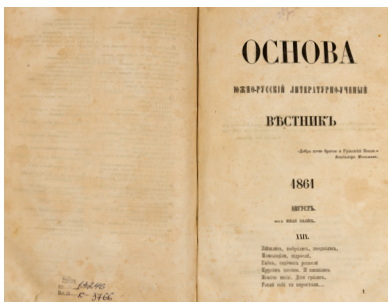
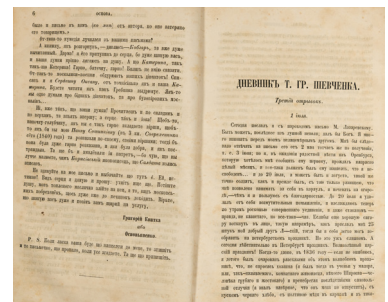
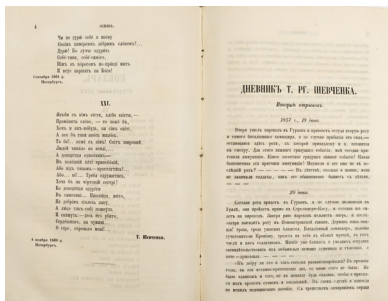
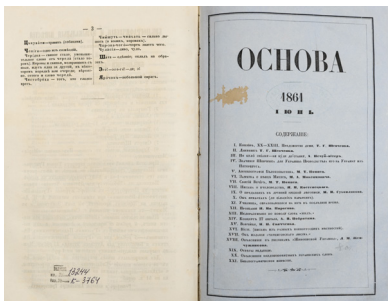
Отже, проаналізуємо кожну групу окремо.

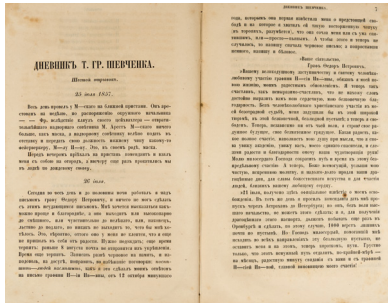
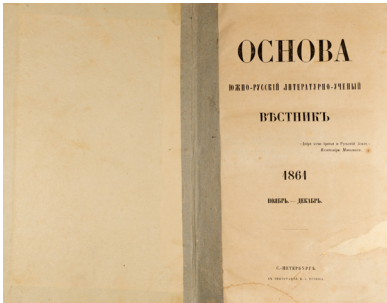
1. Перші видання Шевченкового щоденника побачили світ у часописах «Основа» і «Правда».

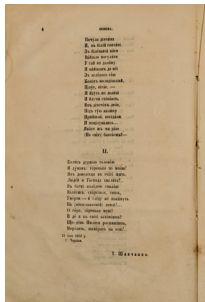
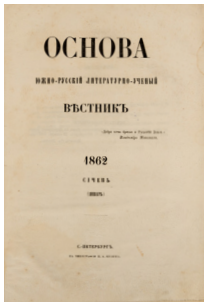
1.

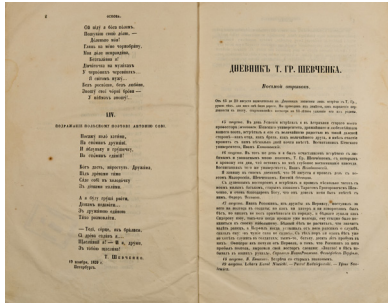
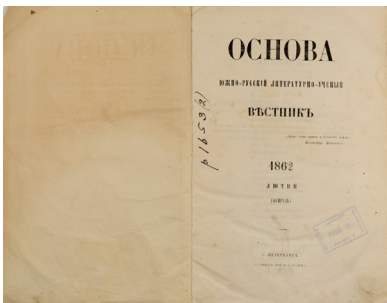

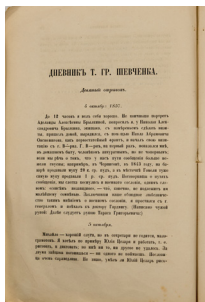
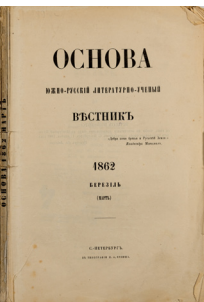
6.

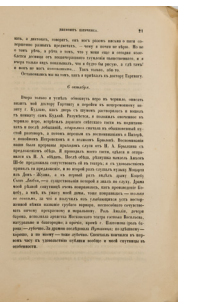
7.

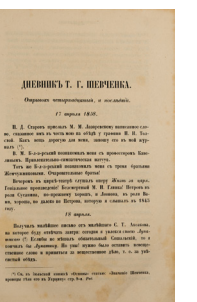
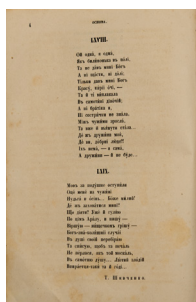
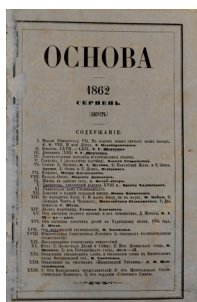
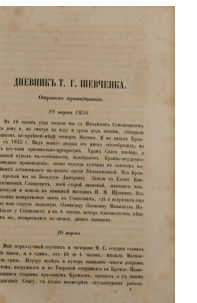
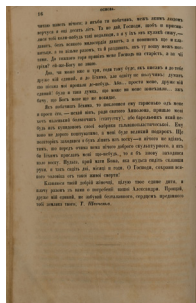
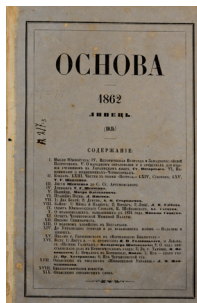
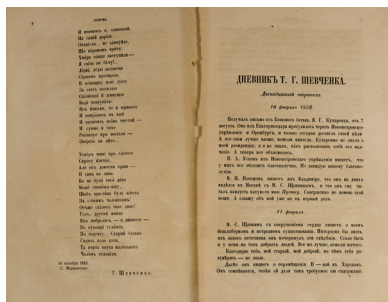
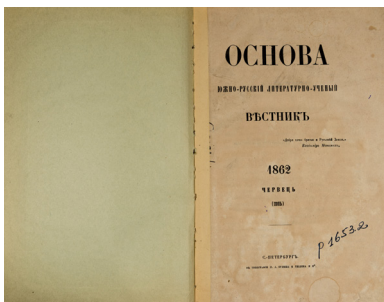
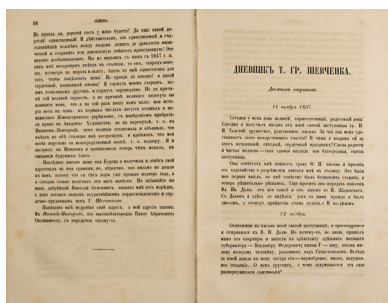

8.

9.

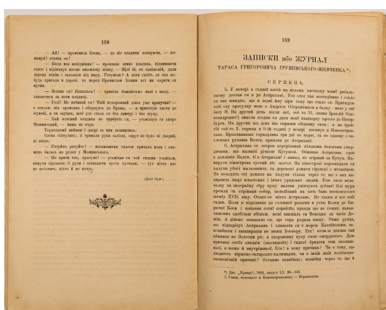
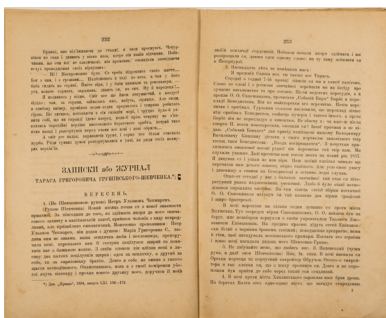
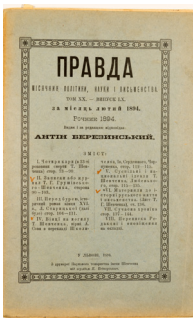
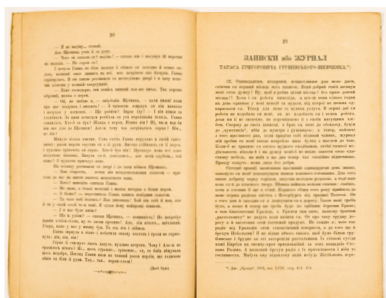
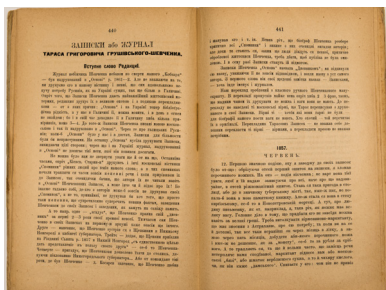
У журналі «Основа» публікацію було здійснено в 1861 р. (№№ 5, 6, 7, 8, 9, 11) та в 1862 р. (№№ 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8). У фондах ШНЗ зберігаються всі випуски «Основи» (фото №№ 1-13), але в номері за травень 1862 р. втрачено початок, де власне було надруковано одинадцятий уривок. У десятому випуску («октябрь 1861 р.») щоденник не друкувався; було опубліковано лише вибране листування поета. У примітці до першого, зовсім короткого уривку (вісім сторінок), надрукованого в травневому 1861 р. номері журналу, редактор Василь Білозерський напише: *«...всякое слово нашего незабвенного поэта дорого и любопытно каждому читателю... Изъ «дневника» ... становится ясно – что дало ему силы – вынести горестную свою долю: безграничная любовь, къ народу, непрестанное сочувствіе ко всему страждущему въ этомъ чудномъ міръ... Онъ былъ добръ тою возвышенною добротою геніальнаго ума и сердца, безъ которой для человѣка не возможно истинное величіе. – Геніальность природы Шевченка видна и в томъ, что он такъ-много понималъ, и так-вѣрно угадывалъ правду...»* [4, 6].

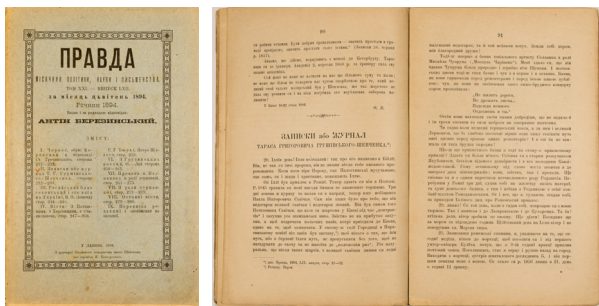
Відомо також, що скорочення щоденникових нотаток було обумовлено як цензурними умовами, так і мотивами літературної етики. У передмові до публікації щоденника в останньому академічному виданні творів Тараса Шевченка читаємо: *«...щоденник був надто свіжим документом [...] згадувані в ньому особи були ще живі... [33, 317]. Але редактор «Основи» все ж жалкував, що «...принуждены были выпустить нѣкоторыя мѣста, гдѣ рѣзко высказываются и его негодования, и ненависть, и желчныя приговоры, и насмѣшка; мы уверены, что поэтъ не упрекнулъ бы насъ за это. Шевченко, при жизни, скрывалъ только свои задушевные думы и самыя нежныя проявления своего сердца [...] Пускай, въ напечатанномъ нами Дневнике, увидят Шевченка всего, каковъ онъ былъ ...кто имелъ полное право отнести къ своей Музе – къ своему главному призванію – с словами: «Ми не лукавили съ тобою, – Ми просто йшли: у насъ нема Зерна неправди за собою»* [4, 6]. Тут необхідно зробити відступ, аби нагадати про те, хто є автором першодруку Шевченкового щоденника. Довгий час вважалося, що текст до друку підготував Лев Жемчужников. Віктор Дудко у статті «Хто підготував першу публікацію щоденника Тараса Шевченка?» пише: *«...висловлювана*

в численних дослідженнях теза про Жемчужникова як публікатора Шевченкового щоденника в «Основі» й автора двох приміток до нього не підтверджується аналізом запровадженого до наукового обігу джерельного матеріалу. Мало того, за наявності чорнового автографа заключної примітки слід беззастережно вважати її автором Білозерського. Його редакторські виправлення у списку, який був одним із джерел відповідної публікації в «Основі», свідчать, що саме керівник часопису готував до друку принаймні частину тексту щоденника. Найімовірніше, що саме він – редактор журналу, який мав фактично монопольне право висловлюватися від імені редакції – є автором і невідписаної примітки, якою було супроводжено публікацію перших фрагментів щоденника» [5, 179]. Хоча ще раніше, у статті Миколи Плевако «Історія Шевченкового «Щоденника» до його ж видання 1924 р. зазначено: «Уперше щоденник Шевченків [...] було надруковано його приятелями, редакторами журналу «Основа», П. Кулішем і В. Білозерським» [19, V].

У примітках до різних видань ми зіткнулися з історією публікацій, оцінкою літературознавцями вагомості та значення цього оригінального твору. І все ж, «незважаючи на те, що творчість Т. Шевченка досить ґрунтовно вивчена, загадкою до цього часу залишається щоденник письменника, який написано російською мовою...» [10, 177], – стверджує в своїй монографії сучасна дослідниця Тетяна Космеда.

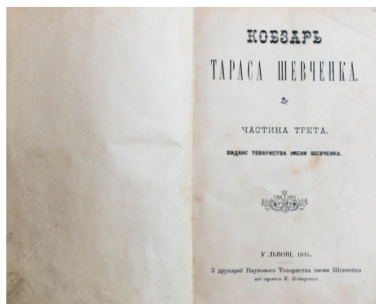
В останніх дослідженнях зроблено висновки – для кого ж Шевченко писав щоденник? Він згадував принаймні про двох реальних читачів – Михайла Лазаревського та Семена Гулака-Артемовського: «Лазаревскому вместо письма пошлю эти две тетради моего журнала, пускай читает с Семеном во ожидании меня» [37, 1021]. Але від часу першої публікації Журнал перестане бути тільки «інтимним твором», як його назвав Григорій Грабович, що був написаний «для милых искренних друзей», він стане, за висловом Любові Мацько, «найдавнішим очевидним джерелом для трактування знаковості поетаті Шевченка [...] де розкрився не тільки багатогранний талант його автора соціально й естетично бачити світ, події, людей, а й виявилась чутлива душа поета та вміння бути об'єктивним, адекватно оцінювати явища і толерантно до них ставитися» [14, 11].

18.

Протягом тридцяти років публікація в «Основі» залишалася єдиною. 1893 р. вперше у перекладі українською мовою (автор перекладу Олександр Кониський) під заголовком «Записки або Журнал Тараса Григоровича Грушівського-Шевченка» щоденник було надруковано в журналі «Правда» в Галичині (Львів, друкарня Наукового товариства імені Шевченка). У «Вступному слові Редакції» читаємо: «*Наш переклад зроблений з власного ручного Шевченкового манускрипту. В перекладі пропусків майже нема окрім хвиба 2 3 фраз, таких, що жадним чином їх друкувати не можна і ваги вони не мають*» [7, 441]. Доволі гостро зреагував на вищечитовані слова інший редактор публікації щоденника М. Плевако: «...*галицькі редактори просто не одважились через свою громадську легководухість, через галицький консерватизм та клерикалізм – через своє «рутенство» подати своїм читачам увесь текст Щоденника з усією Шевченковою одвертістю, раціоналізмом і навіть революційністю*» [19, VI-VII]. Уривки було надруковано в томах журналу 18, 19 за 1893 р. та в томах 20-23 за 1894 р. У фондовій колекції зберігаються декілька номерів цього рідкісного журналу, а саме: один за серпень 1893 р. і чотири за січень, лютий, березень, квітень 1894 р. (фото №№ 14-18).

19.

У 1895-му, через рік після публікації щоденника у журналі «Правда», видавництво Наукового товариства імені Шевченка у Львові (редактор О. Огоновський) помістить цей самий переклад, але ще з більшими пропусками у третій частині «Кобзаря». У каталозі «Видання творів Тараса Шевченка у фондах Шевченківського національного заповідника» (К.: Криниця, 2004) зазначено, що наклад видання лише 1000 примірників. У нашій колекції зберігається два примірники цього видання (фото № 19).

2. До другої групи відносимо окремі видання з коментарями і примітками мовою оригіналу та в перекладах українською мовою. Але оскільки Журнал невіддільний від прози, то його часто друкують разом з повістями або з епістолярієм Шевченка.

1.

У зібранні ШНЗ зберігається одне з перших окремих видань – «Щоденник» Тараса Шевченка 1924 р., що вийшов у Харкові у «Всеукраїнському Кооперативному Видавничому Товаристві «Книгоспілка» в редакції М. Плевако (фото № 1). Щоденник надруковано в перекладі українською мовою, неповно, тільки його уривки, але з ґрунтовною вступною статтею і примітками редактора. Вступна стаття під заголовком «Шевченків «Щоденник», його історія, зміст і значіння» складалася з трьох розділів: «А. Історія Шевченкового «Щоденника», в якому автор подав широкий огляд всіх видань, здійснених на той час; «Б. Література про «Щоденник», де автор детально аналізує всі статті, присвячені «Щоденнику»; «В. «Щоденник», як твір і документ», в якому подано характеристику Шевченкового твору, проаналізовано, деякою мірою, текст, а також зазначено мету видання – *«познайомити широкого читача – і селянина й робітника й учня – з маловідомим скарбом Шевченковим, показати йому*

головне, важніше з поетового Щоденника. Для того беремо уривки в перекладні на українську мову» [19, XXX]. Обраний матеріал розміщено за темами, а саме: «Останні дні тяжкої неволі Шевченкової», «Муки сподівання волі», «Поет та його друзі і приятелі», «Шевченко про Україну», «Шевченко й улюблені його пісні», «Шевченко й природа» та інші. Видання проілюстровано рідкісними фото видів Шевченкової могили першої половини XX ст.

Вхід на Тарковську могилу під горою.

Могила за часів царату.

Робота по впорядкуванню могили перед відкриттям пам'ятника.

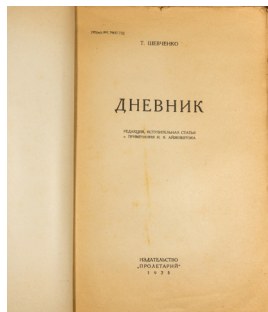
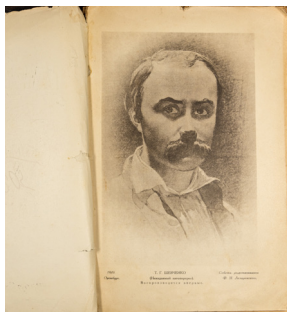
Відкриття пам'ятника.

Загальний вигляд пам'ятника.

Арка перед пам'ятником.

2.

1925 р. також у Харкові у видавництві «Пролетарій» вийшло, зрештою, повне науково-критичне видання щоденника мовою оригіналу під назвою «Дневник» (фото № 2). Це видання, як зазначає Павло Зайцев: «...вперше принесло читачам повний і досить докладно скоментований текст твору» [28, 328]. Вступна стаття і примітки російською мовою були підготовлені редактором видання Ієремією Айзенштоком, одним із засновників Інституту Тараса Шевченка та одним із найсумлінніших текстологів. На фронтиспісі вміщено автопортрет Тараса Шевченка 1849 року, що належав родині Федора Лазаревського і був опублікований вперше. Ілюстровано книгу репродукціями художніх творів Тараса Шевченка. Наклад видання 6 000. У музейній колекції зберігаються чотири примірники.

1931 р. видавництво «Академія» (Москва) в серії «Памятники литературного и общественного быта» випустило в світ «Дневник» Тараса Шевченка мовою оригіналу з примітками російською мовою (фото № 3). Тираж був невеликий, як на той час, – лише 4 000 примірників. Редагування, вступна стаття, примітки С. Шестерикова. Видання особливе передусім своїм високохудожнім оформленням. Тверда верхня і нижня палітурки, корінець, суперобкладинка, оформлені естампами з деревориту художника Петра Шиллінговського; корінець, суперобкладинка, оформлені естампами з деревориту художника Петра Шиллінговського. Форзаци кольорові, з національними орнаментами. Видання вийшло у зручному невеликому форматі. Це перше видання, у якому текст щоденника надруковано за академічним виданням 1927 р. (ред. акад. С. Єфремова). У книзі знаходимо апарат коментарів, що були недоступні на той час російському читачеві. Крім того, як

3.

зазначає редактор, у випадках відсутності деяких даних, або даних неточних чи недостатніх було використано друковані джерела, що залишилися поза увагою видавців вищезазначеного видання. Тому С. Шестериков писав, що усе це визначило «для нас возможность установления и уточнения ряда фактов преимущественно биографического порядка... в интересах исследователей, мы давали себе право снабдить комментируемое место ссылками на все используемые источники» [32, 23]. З огляду на це, Павло Зайцев у своїй короткій, але змістовній статті «Попередні видання «Журналу» підкреслить, що «...хоча коментарі в ньому не такі широкі, як у виданні Української Академії [Т. IV, 1927], проте шевченкознавство завдячує його совісному редакторові С. Шестерикову цінні доповнення в коментуванні тих фактів, що їх не мала змоги освітлити редакція академічного видання за браком відповідних матеріалів у Києві» [28, 328].

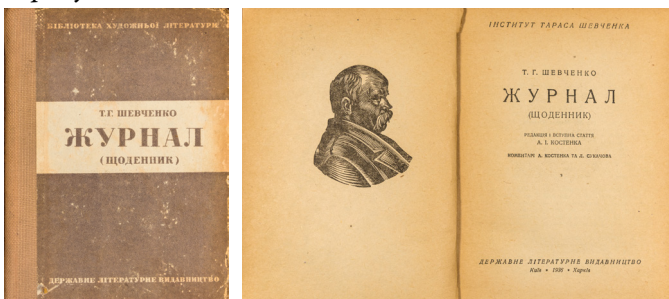
1934 року Інститут Тараса Шевченка у Харкові (тепер Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України) підготував видання «З Щоденника» (фото № 4). З його назви розуміємо, що знову було на-

4.

друковано тільки уривки. Редакцію, передмову й примітки здійснив Ю. Блохин, відомий літературознавець і театрознавець, а на той час аспірант Харківського інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка ВУАН і член текстологічної комісії з підготовки ювілейного видання творів Шевченка (до 120-річчя від дня народження поета). У розлогій передмові упорядник зробив спробу проаналізувати видання Журналу попередніх років. Критикував, зокрема, цензуроване видання уривків щоденника «Основою», справедливо зазначивши, що «...редакція часто не позначала викреслених рядків ні рисками, ні крапками, подаючи текст так, ніби в ньому йдуть суцільно викладені Шевченкові думки, без жодних пропусків» [35, 13].

5.

1936 року також в Інституті Тараса Шевченка в Харкові було підготовлено Шевченків щоденник для серії «Бібліотека художньої літератури». Видання вийшло мовою оригіналу під назвою «Журнал» (фото № 5). Тираж великий – 15 000 примірників. Коментарі до видання підготували А. Костенко і Л. Сукачов. Анатоль Костенко – український письменник, літературознавець, член спілки селянських письменників в Україні «Плуг» (потім Спілки письменників України,

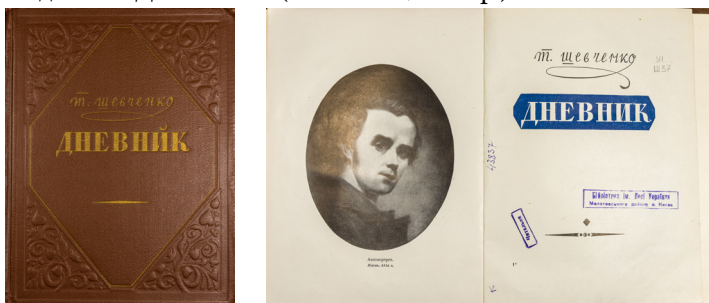
1934). 1937 року був арештований, несправедливо засуджений до 10 років концтаборів на Колимі. Леонід Сукачов брав участь у підготовці академічного видання творів Тараса Шевченка (2-го і 5-го томів). Так само у 1937 р. молодий учений був репресований і загинув.

На фронтиспісі книги – графічний портрет Шевченка роботи художника Василя Касіяна. Павло Зайцев доволі стримано відгукнувся про видання: «Наукового значення це видання не має» [28, 328].

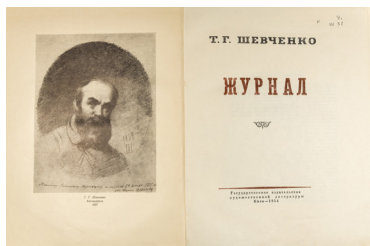
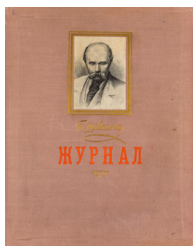
6.

До ювілейного 1939 року «Дневник» Тараса Шевченка було підготовлено в московському видавництві «Художественная литература» (фото № 6). Книга невеликого зручного формату, проілюстрована репродукціями робіт Тараса Шевченка на окремих аркушах. Тираж видання 10000 примірників. Автор передмови радянський літературознавець і критик Осип Резнік. Коментарій використано з попереднього видання «Дневника» (Academia, 1931 р.).

7.

Через тривалий час, у 1954 році, до 140-річчя з дня народження Тараса Шевченка великими накладками у Державних видавництвах художньої літератури в Москві та Києві вийшли, відповідно, – «Дневник» (редактор Р. Мина) (фото № 7) та «Журнал» (редактор А. Гайдук) (фото № 8).

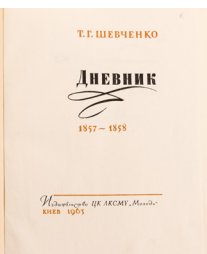
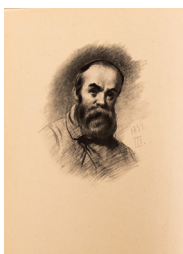
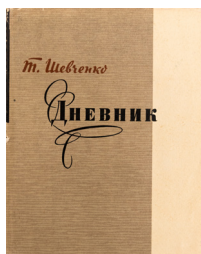

8.

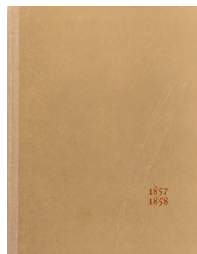
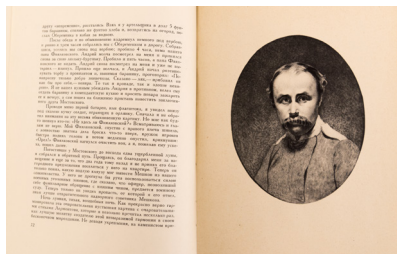
Московське видання було надруковано за текстом ювілейного «Повного зібрання творів у десяти томах» (Київ, Т. V, 1951). Примітки і текст щоденника підготував літературознавець і критик Семен Шаховський.

Київське видання друкувалося за текстом «Повного зібрання творів у трьох томах» (Київ, Т. 3, 1949).

Книги ілюстровано репродукціями робіт Шевченка на вкладках. Зазначимо, що київське видання виглядало ошатніше: більше за форматом, у гарній коленкоровій з позолотою палітурці та з портретом Тараса Шевченка роботи Василя Касіяна.

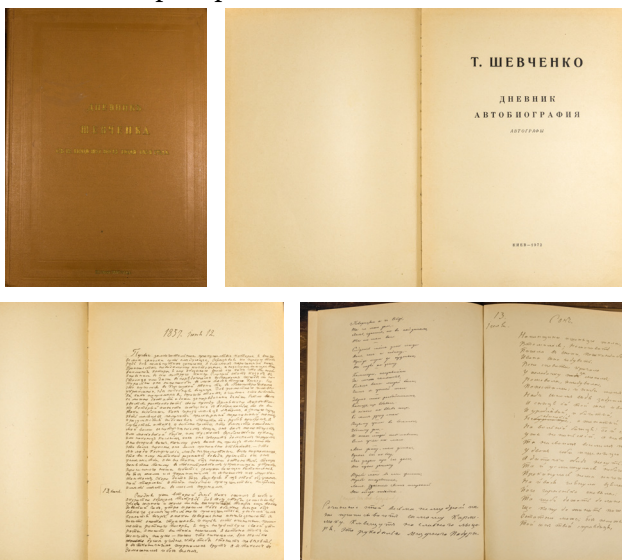
9.

1963 року київське видавництво «Молодь» надрукувало ювілейне видання – «Т. Г. Шевченко. Дневник: 1857-1858» (фото № 9). Книга вийшла в суперобкладинці, твердій палітурці, з репродукціями робіт Тараса Шевченка на окремих аркушах. Редактор К. Срібна взяла

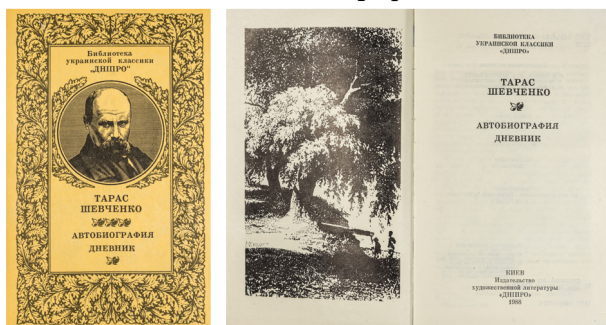
за основу текст Шевченкового щоденника з «Повної збірки творів в трьох томах» (Київ, Т. 3, 1949) з примітками Євгена Кирилюка. Видання оформили українські художники Ольга Юнак і Володимир Фатальчук, які на той час успішно працювали в книжковій графіці. Тираж видання 40 000 примірників.

10.

У свій час значний інтерес у прихильників творчості поета викликало видання «Шевченко Т. Дневник. Автобиография: Автографы» (1972), що було підготовлено Академією наук України і побачило світ у київському видавництві «Наукова думка» (фото № 10). Це була перша спроба опублікувати рукописи «Дневника» і «Автобиографии» Шевченка. Завдання

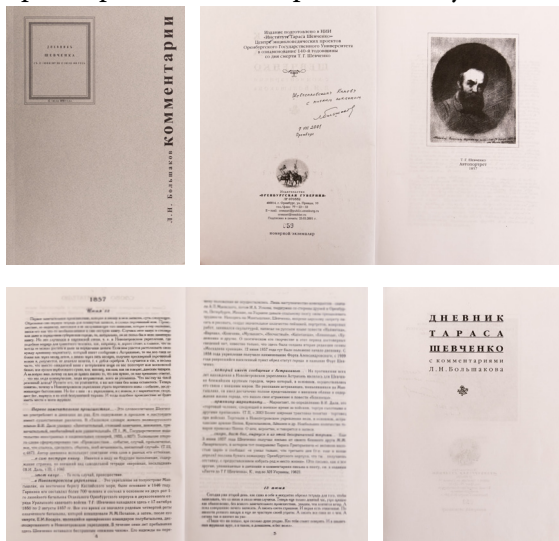
11.

було виконано фототипічним способом. Тираж чималий – 20 000 примірників. Підготовка текстів та післямова Євгена Шаблійовського.

1988 року в київському видавництві художньої літератури «Дніпро», в серії «Библиотека украинской классики» побачило світ видання «Тарас Шевченко. Автобиография. Дневник» (фото № 11). Вступна стаття В. Русанівського, примітки В. Бородіна. Консультантом з художнього оформлення книг цієї серії став Г. Якутович. На суперобкладинці – портрет Тараса Шевченка роботи Г. Якутовича.

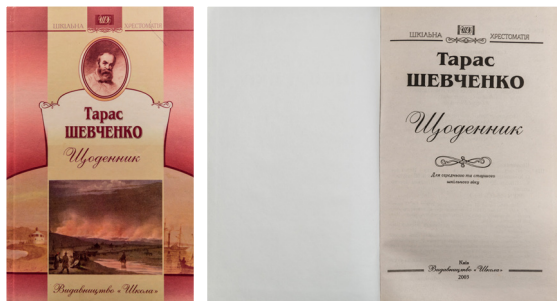
12.

У фондовій колекції зберігається номерний примірник («059») «Дневника Тараса Шевченко с комментариями Л. Н. Большакова» (фото № 12). Видання було підготовлено «Інститутом Тараса Шевченка» Оренбурзького Державного Університету з нагоди відзначення 140-ї річниці з дня смерті Тараса Шевченка. На звороті титулу – автограф Леоніда Большакова: «Шевченковскому Каневу с низким поклоном 7 VIII 2001». У короткій вступній частині автор коментарів пояснить мету цього своєрідного видання – досягти якомога більшої наукової переконливості. Свій задум він втілить у поєднанні Шевченкового тексту і авторського коментаря до нього.

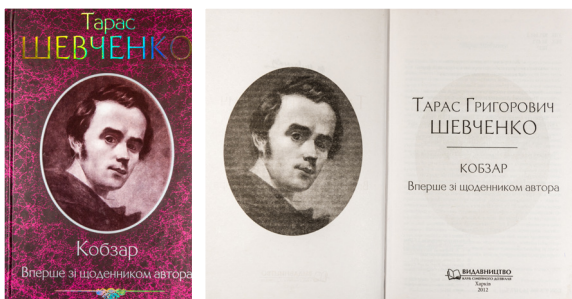
2003 року Шевченків щоденник надруковано в його першому українському перекладі, здійсненому Олександром Кониським (фото № 13).

13.

Передмову під заголовком «Журнал Тараса Шевченка, як художній твір» написав Валерій Шевчук, а коментар, детальні примітки – Анатолій Шевчук. Книга вийшла в серії «Шкільна хрестоматія» в київському видавництві «Школа» та призначена для учнів середнього і старшого шкільного віку.

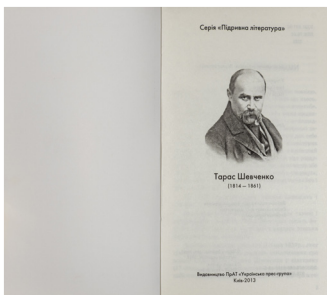
14.

2012 року харківський Книжковий Клуб вперше надрукував «Кобзар» разом зі «Щоденником» (фото № 14). Видання об'ємне, в яскравій м'якій палітурці, з репродукцією автопортрета Тараса Шевченка 1840 р. на верхній частині оправи і на корінці. В анотації до видання зазначено, що вміщені Шевченкові тексти уточнено та виправлено за оригіналами рукописів і першодруків. Передмова Івана Дзуби об'ємна (47 с.), з історичним аналізом епохи, широким біографічним матеріалом. Упорядник видання і автор коментарів Сергій Гальченко. Наклад 10 000 примірників.

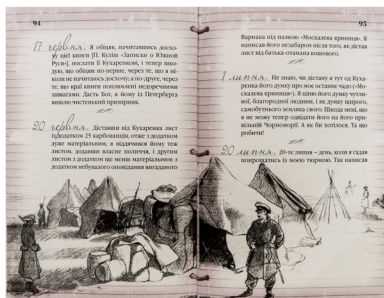
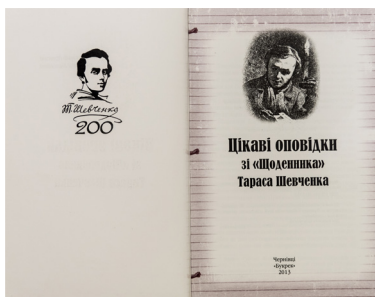
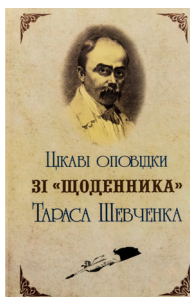
2013 року в серії «Підризна література» (видавництво ПрАТ «Українська прес-група». Бібліотека газети «День» «Україна Incognita») під загальною редакцією автора ідеї серії Лариси Івшиної вийшли невеликого формату видання, що представляють постаті наших спів-

15.

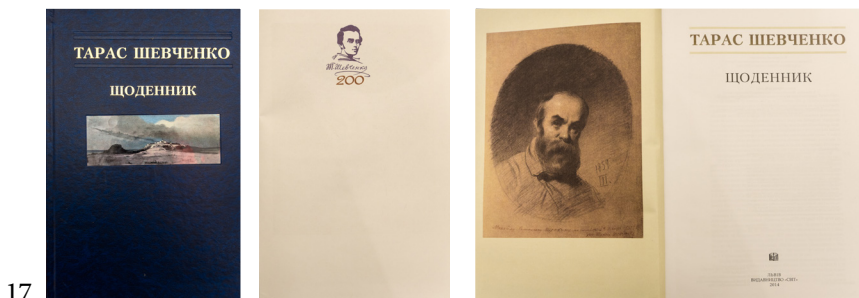
вітчизників і серед них – вибране зі щоденника та листування Тараса Шевченка (фото № 15). Передмова під назвою «Шевченко розмовляє з нами» Івана Дзюби.

16.

«Цікаві оповідки зі «Щоденника» Тараса Шевченка» – під такою назвою вийшла книжечка в упорядкуванні О. Мельниченка в видавництві «Букрек» (Чернівці, 2013) (фото № 16). В анотації зазначено: «Для широкого кола читачів». З передмови упорядника дізнаємося, що вміщені уривки були взяті з другого доповненого видання зредатованого П. Зайцевим і В. Якубовським цікагського повного зібрання

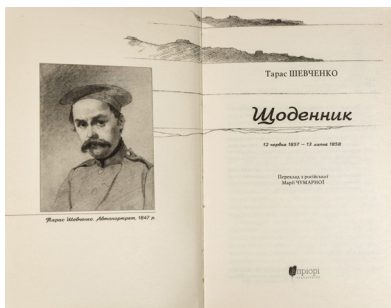
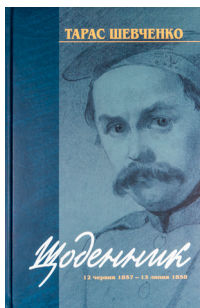
творів (1960). Видання гарно оформлено: сторінки стилізовано під сучасний записник, курсивом подано назви розділів (оповідок) і дати. Проілюстровано репродукціями робіт Тараса Шевченка.

Ювілейного 2014 року у Львові у видавництві «Світ» вийшло факсимільне видання рукопису щоденника Тараса Шевченка (фото № 17). Книга великоформатна, на верхній палітурці – репродукція акварельної роботи «Новопертовське укріплення з Хівинського шляху [1856-1857]», на фронтиспісі – автопортрет Тараса Шевченка 1857 р. Випущено видання на замовлення Державного комітету телебачення і радіомовлення України за програмою «Українська книга». Упорядкування і примітки Сергія Гальченка, одного з кращих текстологів Шевченкових рукописів, лауреата Державної премії в галузі освіти 2017 р. У вступній статті, яку підготував академік НАН України Іван Дзюба стисло подано інформацію для сучасного читача про час і обставини, в яких перебував Шевченко з 12 червня 1857 р. по 13 липня 1858 р. У виданні, окрім рукописного тексту, вміщено фото оригінальних палітурок Журналу.

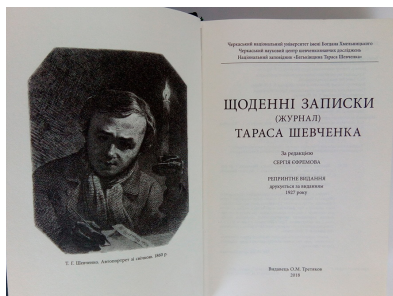
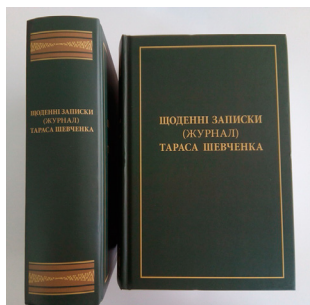
19.

Того самого року, 2014-го, в Харкові вийшов «Щоденник» мовою оригіналу накладом лише 500 примірників (фото № 18). Це відразу ж зробило видання рідкісним. Упорядником, автором передмови і приміток є Леонід Ушкалов. Палітурка оформлена репродукцією прижиттєвого фото поета 1860 р. Текст подано за останнім академічним виданням ПЗТ (Київ, Т. 5, 2003) та доповнено наприкінці книги 52-ма ілюстраціями з їхнім детальним описом та позначенням сторінок тексту щоденника, до яких вони належать. Це репродукції художніх робіт Тараса Шевченка, інших художників, гравюри з зображенням місць, де перебував Шевченко, фото та портрети його сучасників, фото рукописів поета. Книга невеликого зручного формату, з вивіреним, чітко викладеним текстом довідково-допоміжного апарату.

Найновіше видання щоденника було здійснено у 2015 р. видавництвом «Апріорі» (Львів) через рік після відзначення 200-річчя з дня народження Тараса Шевченка (фото № 19). Переклад текстів з мови оригіналу та літературна редакція Марії Чумарної, відомої львівської поетеси, члена Національної спілки письменників України. Книга вийшла у зручному форматі в м'якій палітурці з автопортретом Шевченка 1847 року. У текст, що подано курсивом, вміщено репродукції художніх творів Т. Шевченка періоду заслання. У передмові Марія Чумарна подає короткий коментар, а також відомості про перші видання Журналу українською мовою: «Щоденник» Тараса Шевченка – це його особливий автопортрет на тлі очікуваного вітру волі. Автопортрет, виписаний чуттями, емоціями, болями, розчаруваннями на вершині свого земного етапу з тяжкої каторги в очікувану свободу, якої так і не судилося діждатися...» [34, 5].

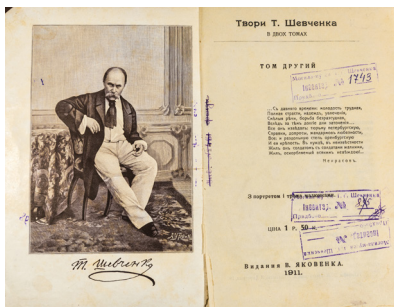
20.

2018 р., в рамках даної конференції відбулася презентація книги «Щоденні записки» Журнал Тараса Шевченка за редакцією Сергія Єфремова» (1927) – репринтне видання, вперше підготовлене за останні 90 років (!), черкаським видавцем Олександром Третьяковим (фото № 20). Це вагомий внесок до історіографії друку поетового щоденника та суттєве доповнення до книжкової колекції ШНЗ.

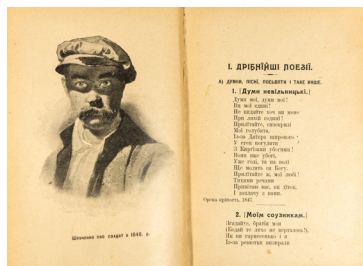
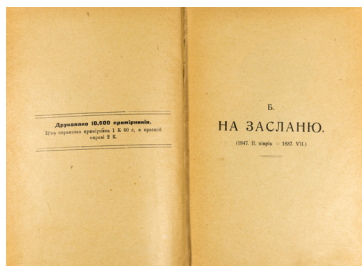
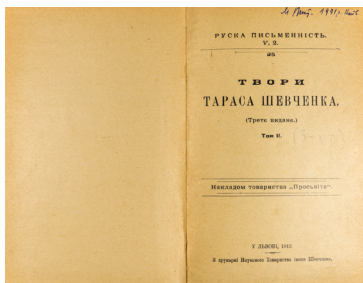
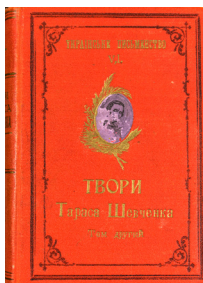
3. Третю групу видань Журналу в колекції складають його публікації, надруковані в складі повних зібрань творів, інших багатотомників.

1.

1911 року видавець В. Яковенко вперше вводить щоденник до збірника творів у двох томах – «Твори Т. Шевченка з малюнками». У першому томі – «Кобзарь» в редакції В. Доманицького, у другому томі – твори Т. Шевченка мовою оригіналу, зокрема «Дневник» (фото № 1). З передмови до другого тому дізнаємося, що текст щоденника *«весь сплошь провѣренъ при любезномъ содѣйствіи М. М. Коцюбинскаго, по подлиннику, хранящемся въ Черниговскомъ музеѣ; но конфискація, постигшая полный «Кобзарь», показала, что полный текстъ «Дневника» также не можетъ быть еще опубликованъ, по-*

этому пришлось дѣлать пропуски, повсюду обозначенные» [22, III–IV]. У вищезазначеній критичній статті Миколи Плевако читаємо: «... видання можна назвати тільки кращим од інших, але ж і його не можна назвати ні науковим [...] ні цілком точним і досконалим що до тексту [...] пропуски і в цьому виданні пояснюються тими ж цензурними причинами, хоч минуло тоді вже більше як п'ятдесят років з часу написання «Щоденника» [19, VI–VII]. Фронтиспіс другого тому прикрашає гравюра А. Уро: портрет Тараса Шевченка виконано за фотопортретом 1859 року.

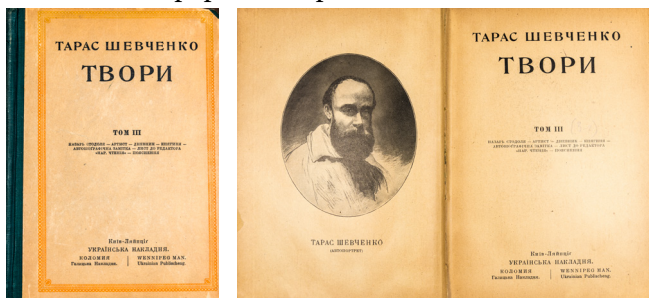

2.

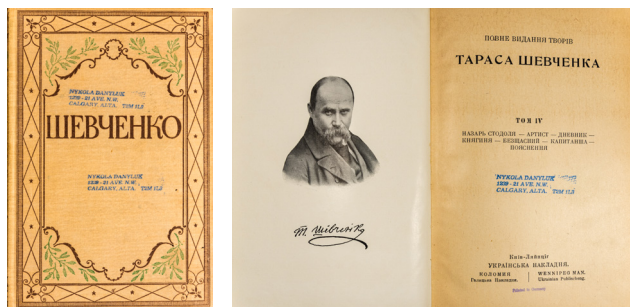
1912 року Львівське Товариство «Просвіта» в серії «Руска письменність» випустило третє виправлене і доповнене видання «Творів Тараса Шевченка» в двох томах. У другому томі у «Додатку» вміщено текст щоденника у скороченому вигляді під назвою «Записки. (Журнал або Дневник)» (фото № 2). З пояснень редактора Юлія Романчука дізнаємося, що перекладав він Журнал з петербурзької «Основи» (1861, 1862): «...а що там з причин цензурних є нераз великі пропуски, то я де-що доповнив з перекладу Кониського, зладженого з власноручної рукописи Шевченка» [21, 531-532]. Далі редактор Ю. Романчук розкриває історію цього видання: «...друкувати нині цілий Дневник, зо

всіма маловажними подробицями, годить ся хибя тільки для чисто наукового видання [...] я пропустив отже з повного Дневника близько третину» [21, 532]. І все ж необхідно віддати належне самовідданій праці Ю. Романчука, адже він започаткував і був готовий видавати всю серію «Руска Письменність» своїм власним коштом. Видання зручного формату, надруковано на якісному папері, в палітурці з золотим тисненням і портретом Тараса Шевченка.

3.

4.

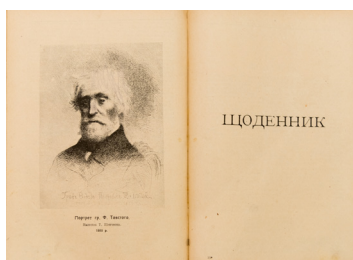
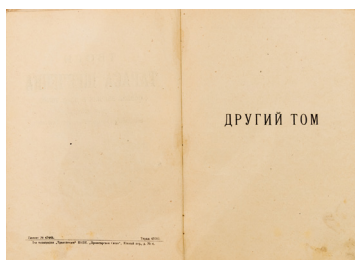

Значним здобутком з популяризації творчості Тараса Шевченка стали видання в редакції Богдана Лепкого, що вийшли в 1918-1920 рр. (фото №№ 3,4). Він один виконав «роботу цілої установи» [3, 17]. Будучи в еміграції в Лейпцигу Лепкий підготував спочатку твори у трьох томах, і відразу – повне видання творів Тараса Шевченка у п'яти томах. Видання було надруковано в Коломиї в «Українській Накладні» Якова Оренштайна. «Б. Лепкий поставився до свого завдання й обов'язків редактора з належною старанністю й уважністю: він не звіряючись на існуючі переклади, сам і наново переклав Щоденник з Яковенкового видання, пильнуючи тільки цього, зовсім слушно взятого ним тексту» [19, VIII], – так напише згодом М. Плевако у вищезгадуваній статті

до свого видання. Павло Зайцев у своїй розвідці про історію видань Шевченкового щоденника зазначав, що його було надруковано вже «...в сьомий раз... ще в неповному тексті, але вперше, хоч і коротко, скоментований» [28, 328]. Коментарі на 34-ох сторінках.

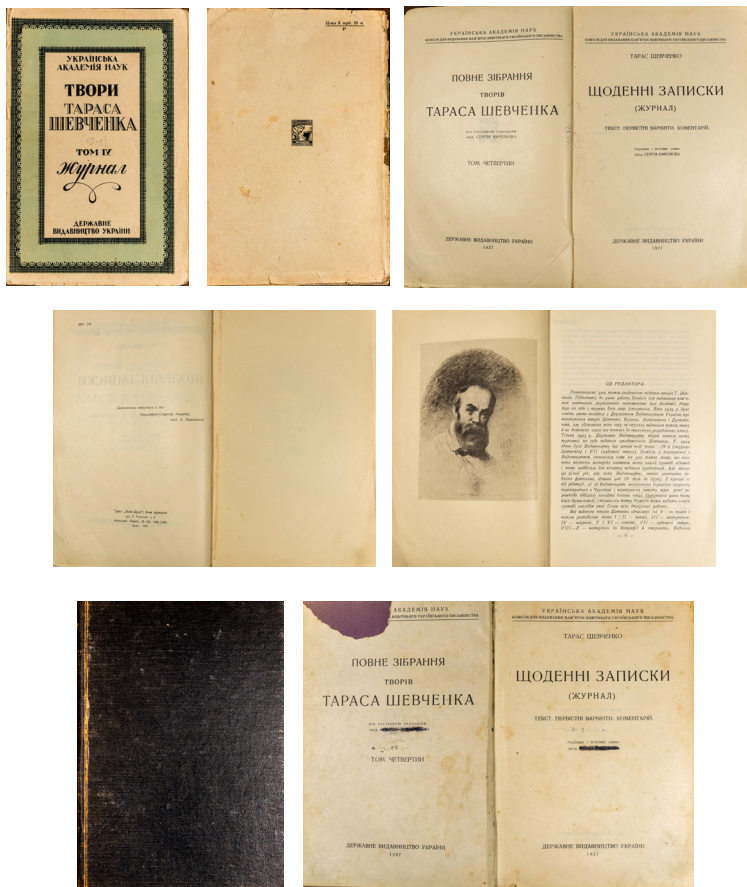

5.

1925 року Центральне Видавництво Союзу Українських пролетарських і селянських письменників (Село і Місто) підготувало видання «Твори Тараса Шевченка. Повний збірник в двох томах» під редакцією Володимира Гадзінського та Костя Буревія (фото № 5). У передмові до другого тому читаємо: «Щоденник» ми друкуємо в новому перекладі М. М. Зелінської з останнього російського видання за редакцією І. Я. Айзенштока, що є на наш погляд досі найбільш докладним і науково видатним текстом цього надзвичайно цікавого твору Тараса Григоровича» [20, VIII]. Редактори зазначають: «...наше завдання було «без жодної охоти до оригінальності» дати 1-ше повне видання творів Т. Шевченка на українській мові доступне для як найбільш широких мас, аби вони могли ознайомитись не тільки з поезіями Т. Шевченка, що більш менш масам звісні та популярні, але головно з його прозою та «Щоденником» [20, VII]. Художник-оформлювач видання – Анатоль Петрицький, видатний український художник-футурист. Допомігав у закінченні роботи над двотомником академік Сергій Єфремов.

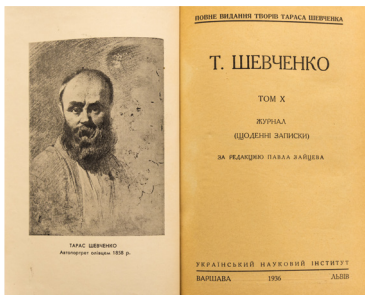
6.

У фондовому зібранні зберігаються чотири примірники IV тому «Повного зібрання творів» – «Щоденні записки (Журнал)» (1927) за редакцію С. Єфремова, що одразу після виходу були заборонені владою (разом з III томом «Листування»), вилучені й довгий час зберігалися у спецфондах (фото № 6). У «Шевченківському словнику» читаємо: «Буквалістичне відтворення тексту оригіналу характеризує видання «Щоденника», здійснене АН УРСР 1927 в Києві» [36, 396]. А Павло Зайцев вважав його «за взірць видань науково-академічного типу» [28, 328]. Основну роботу для випуску видання було здійснено «Комісією для видавання памяток новітнього українського письмен-

ства» під головуванням академіка С. О. Єфремова. У вступному слові вчений пояснює чому саме цим томом він розпочинає академічне видання творів Шевченка. Він мав «...містити матеріял найменш може нашій громаді відомий і тому найбільш для початку видання придатний» [18, V]. Стосовно самого тексту щоденника, редактор зазначає, що «особисто ще раз перевірів його слово за словом і ця перевірка дала змогу встановити дійсний Шевченків текст цієї багатоважної пам'ятки» [18, VI]. Важливо ще раз нагадати, що крім власне «Щоденних записок» Єфремов включив до тому свою статтю «Літературний автопортрет Шевченка», а також вагому колективну працю – знаменитий «Коментарій» на більш як 650 сторінок, і вперше – «Первістні варіанти» у додатках, що становлять другу частину видання та «Пояснення до портретів», якими було проілюстровано книгу. Тираж видання 5 000 примірників. В колекції ШНЗ зберігаються примірники, що були випущені як у м'якій паперовій обкладинці, так і в коленкоровій палітурці. На титулі одного з примірників ретельно замальовано прізвище редактора – факт, що свідчить про трагічні події того часу. У 1930-х рр. академік С. Єфремов був репресований як «ворог народу».

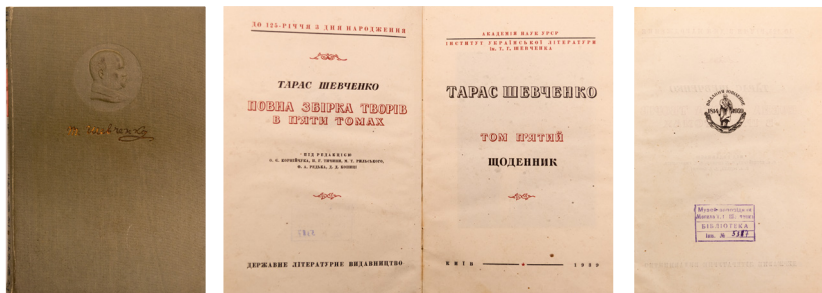
7.

Перше «Повне видання творів Тараса Шевченка» видав Український Науковий Інститут у Варшаві у 1935-1937 рр. Цей заклад до 1939 р. заслужено вважали одним із головних осередків наукового шевченкознавства. Надруковано видання в друкарні Наукового товариства імені Шевченка у Львові. Головою редакційної комісії був Олександр Лотоцький, секретарем Степан Смаль-Стоцький, редактором Павло Зайцев. В музейній колекції зберігаються два повних

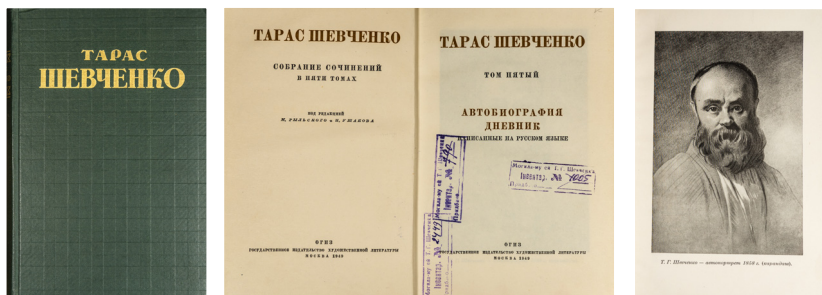
комплекти цього відомого видання. Щоденник під назвою «Журнал» («Щоденні записки») надруковано в десятому томі (фото № 7). Вступне слово підготував Павло Зайцев, примітки також його авторства. Крім того, наприкінці книги вміщено коротку статтю з аналізом попередніх видань Журналу. У цьому ж, десятому, томі вміщено фотографію Михайла Лазаревського 1860 року, якому, власне, і був подарований Тарасом Шевченком Журнал. Переклад українською мовою здійснив Леонід Білецький.

8.

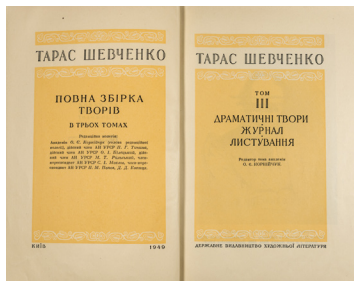
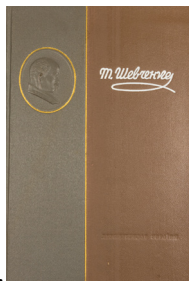
1939 року, відзначаючи 125-річчя від дня народження Тараса Шевченка Інститут Української Літератури ім. Т. Г. Шевченка Академії Наук УРСР підготував повну збірку творів письменника у п'яти томах. Видання вийшло за редакцією О. Корнійчука, П. Тичини, М. Рильського, Ф. Редька, Д. Копиці; відповідальний редактор О. Білецький. П'ятий том, в якому було надруковано щоденник, редагував Олекса Парадиський (фото № 8). Він же автор вступної статті. Хоча видання надруковано 20 000 накладом, у музейній збірці зберігається лише один комплект і всі ці п'ять томів нині представлено в експозиції музею Тараса Шевченка.

9.

У Москві в 1948-1949 рр. у редакції М. Рильського і М. Ушакова виходить п'ятитомник творів Тараса Шевченка російською мовою. У п'ятому томі надруковано «Дневник» без скорочень, з примітками і статтею І. Айзенштока (фото № 9). Тираж великий – 30000 примірників. Книгу прикрашають якісні репродукції художніх робіт Шевченка, а саме: автопортрет 1858 року (на фронтиспісі), та акварелі, сепії.

10.

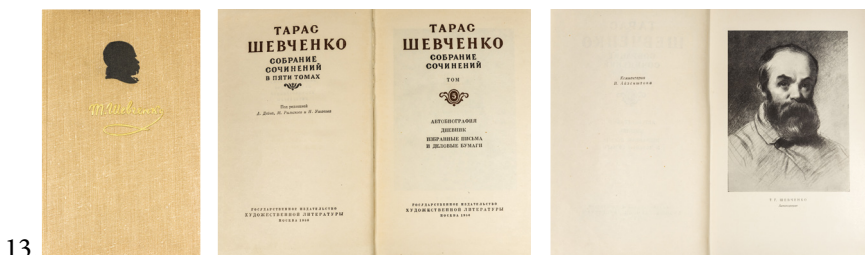
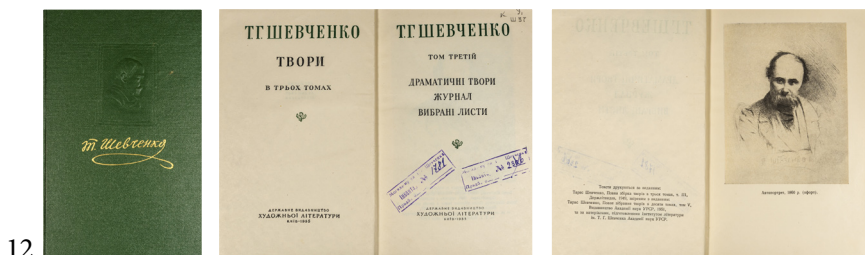
Наприкінці 1940-х рр. у Києві надруковано «Повну збірку творів в трьох томах» 100-тисячним тиражем. У III томі (1949) – «Журнал» мовою оригіналу за редакцією Олександра Корнійчука (фото № 10). В анотації зазначено, що *«слова чи частини слів у тексті, взяті у квадратні дужки, були вписані редактором для кращого розуміння тексту»* [27, 84]. Видання ілюстровано якісними кольоровими репродукціями художніх творів Шевченка (на окремих вкладках). Серед репродукцій – «Портрет М. В. Гоголя» (олія), підписаний помилково як робота Шевченка з датою виконання 1839-1840 рр. Адже експертиза Київського науково-дослідного інституту судової експертизи (проведено 1952 р.) та експертиза Центральної державної художньо-реставраційної майстерні (Москва) (проведено 1957 р.) спростували авторство Шевченка.

11.

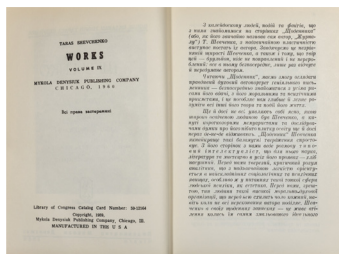
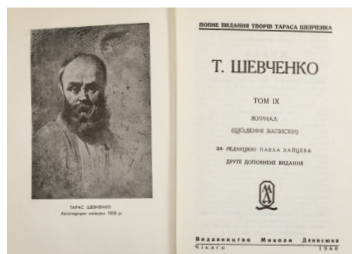
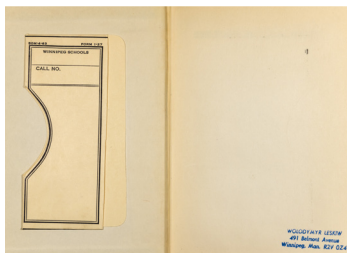
Чверть століття тривала робота над підготовкою академічного «Повного зібрання творів в десяти томах», присвяченого 125-річчю з дня народження Тараса Шевченка. У 1951 році вийшов п'ятий том, в якому вміщено щоденник мовою оригіналу (фото № 11). У вступній статті під заголовком «Від редакційної колегії» зазначено, що в даній публікації щоденника зроблено *«першу спробу, керуючись в основному правилами сучасної орфографії і пунктуації, віддати разом з тим всі своєрідні риси мови, правопису і пунктуації російських творів Шевченка, – з найбільшим додержанням їх і з можливою послідовністю так, щоб зберегти і те, що в них є властивого індивідуальній манері Шевченка...»* [29, VI]. Там же читаємо про головні засади і засоби орфографічного оформлення текстів Шевченка: українські частини тексту подавалися в російській транскрипції, мішана мова щоденника не виправлялася ні в бік російської, ні в бік української мови, керувалися не формальним підходом до написання літер в автографі, а прагненням розкрити точний задум автора, зберігалося своєрідне написання іншомовних слів, оригінальність синтаксичних конструкцій, лексичних і синтаксичних українізмів в російській мові та інше. Подано також первісні варіанти автографа щоденника.

На початку статті вказано перелік назв, якими Тарас Шевченко називає свій щоденник, а саме: «записки», «памятная книга», «пёстрая книга», «журнал», «прозаическая хроника», «верная хроника». Про те, що Шевченко жодного разу не назвав свої записи «дневником», відповідно в перекладі українською мовою «щоденником», зазначав ще С. Єфремов у вступній статті до видання Журналу 1927 р. Книгу проілюстровано фоторепродукціями сторінок з оригіналу Шевченкового рукопису щоденника.

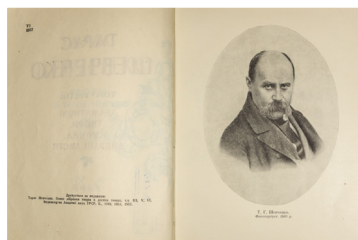
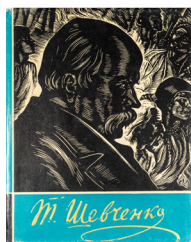
У 1955-1956 роках одне з найбільших радянських видавництв Державне видавництво художньої літератури (скорочено Держлітвидав) підготувало випуск творів Шевченка великими тиражами. У Києві вийшов трьохтомник творів Шевченка (Журнал вміщено у третьому томі; редактор А. Симонова) накладом 50 000 примірників (фото № 12). А в московському відділенні видавництва було випущено 75000 тиражем п'ятитомне «Собрание сочинений» за редакцією О. Дейча, М. Рильського, М. Ушакова. «Автобіографія. Дневник. Избранные письма и деловые бумаги» за редакцією Катерини Цинговатової та з коментарем І. Айзенштока вміщено у п'ятому томі (фото № 13).

14.

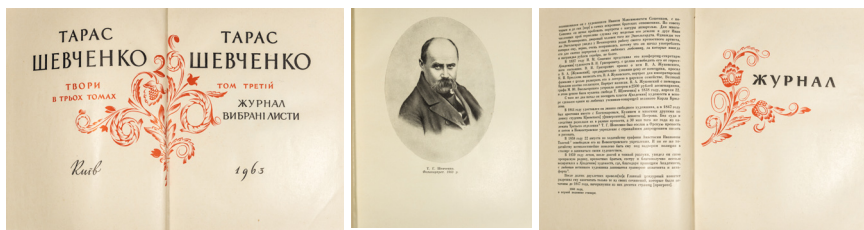

У 1959-1960 роках у Чикаго у «Видавництві Миколи Денисюка» вийшло друге доповнене видання «Повного видання творів Тараса Шевченка» в перекладі Леоніда Білецького. «Щоденник» надруковано у IX томі (фото № 14).

15.

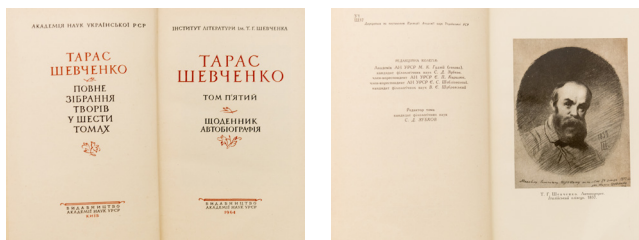
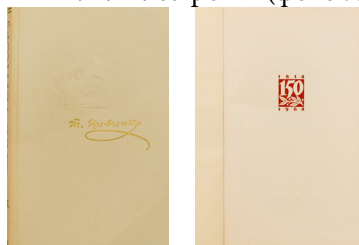

16.

До 100-річчя від дня смерті Тараса Шевченка та 150-річчя з дня його народження у 1961 та 1963 роках Держлітвидавком підготовлено тотожні видання творів поета у трьох томах. Видання ошатно оформлені, в кольорових суперобкладинках, з квітковими орнаментами на форзацах, з якісними репродукціями художніх творів Шевченка. «Журнал» вміщено в третіх томах, текст подано за десяти томним академічним виданням 1949-1963 років (фото №№ 15, 16).

17.

1964 року Інститут літератури підготував ювілейне повне зібрання творів у шести томах. У п'ятому томі – щоденник та автобіографія поета в двох редакціях (фото № 17). Упорядкував тексти і склав примітки Ю. Івакін. У передмові зазначено, що «зважаючи на своєрідність російської мови Т. Г. Шевченка і прагнучи зберегти її особливості в межах сучасних правописних норм» [30, 5] редакційна колегія вирішила надрукувати за сучасним правописом україномовні вірші, деякі слова, вживання часток, прийменників, префіксів, пунктуацію, а все інше зберегти за Шевченковим автографом. Тираж видання 50 000 примірників.

18.

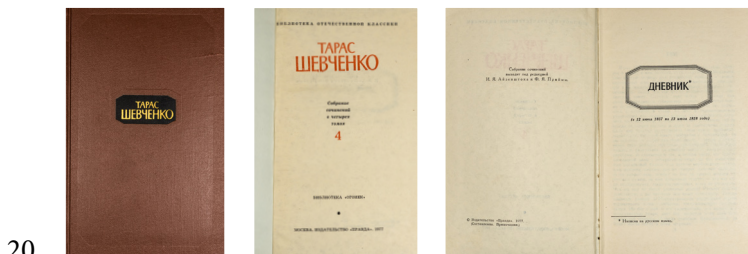
1965 року в Москві в редакції Олександра Дейча, Максима Рильського і Миколи Тихонова вийшло «Собрание сочинений в пяти томах». У п'ятому томі – «Дневник. Избранные письма и деловые бумаги» (фото № 18). Видання знову багатотиражне – 60 000 примірників. Для російськомовного читача наприкінці книги вміщено розділ «Украинские слова и выражения, встречающиеся в V томе и требующие объяснения».

19.

1966 року «Видавництво художньої літератури «Дніпро» підготувало двотомне видання творів Шевченка (серія «Шкільна бібліотека»). У другому томі, серед інших прозових творів – «Журнал» мовою ори-

гіналу в скороченому варіанті (фото № 19). У примітках – коротка анотація: «З огляду на характер видання, розрахованого на учнів середньої школи, текст «Журналу» подаємо з деякими скороченнями» [31, 711].

20.

1977 року в Москві у видавництві «Правда» в серії «Библиотека отечественной классики: Библиотека «Огонек» вийшло «Собрание сочинений в четырёх томах». У четвертому томі – «Дневник» з примітками І. Айзенштока (фото № 20). Редактор видання і автор передмови Федір Прийма. Видання, на перший погляд, нічим особливим не вирізняється, утім здійснено великим тиражем – 375 000 примірників. Пізніше, четвертий том зі щоденником був надрукований ще додатковим тиражем в 10 000 примірників.

21.

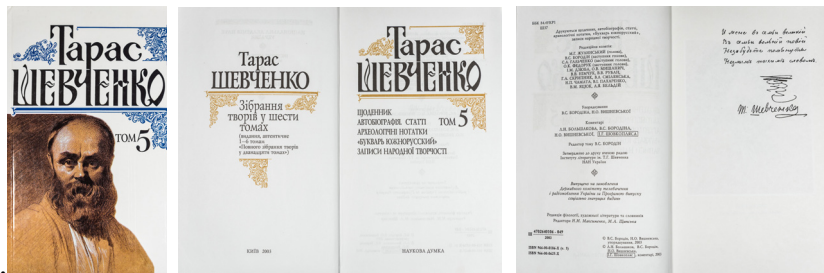
1979 року видавництво «Дніпро» випустить у світ п'ятитомне зібрання творів поета. У п'ятому томі мовою оригіналу – «Автобіографія», «Щоденник», «Вибрані листи» (фото № 21). Примітки склали Василь Бородин (український літературознавець, в 2018 р. Указом Президента України нагороджений Державною премією з науки і техніки посмертно) та Валентина Судак. Видання вийшло в оформленні художника В. Юрчишина, стиль якого, впізнаваний для поціновувачів мистецтва книжкової графіки.

22.

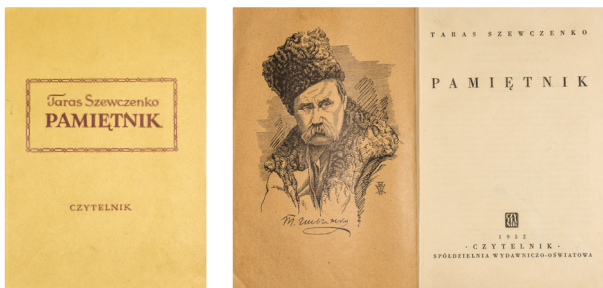
2001 року Інститутом літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України започатковано випуск ювілейного повного зібрання творів Тараса Шевченка у дванадцяти томах. Виходило видання в академічному видавництві «Наукова думка». У п'ятому томі серед вміщених матеріалів – «Автобіографія», «Статті», «Археологічні нотатки», «Букварь южнорусский», «Записи народної творчості» – «Щоденник» з коментарями Л. Н. Большакова й за участю Н. О. Вишневської (фото № 22). Книга вийшла в білій суперобкладинці з репродукцією автопортрета Шевченка 1857 р. У вступному слові до коментарів зазначено, що першоджерелом для публікації слугував *«автограф в окремому саморобному зошиті-альбомі, виготовленому з дев'яти пронумерованих менших зошитків, оправленому в гарний коричневий сап'ян...»* [33, 316]. Там само згадано про всі помилки, що зустрічаються у публікаціях щоденника в попередніх академічних зібраннях творів Шевченка.

23.

2003 року вийшло видання автентичне першим шести томам ювілейного дванадцятитомного зібрання творів Шевченка (фото № 23). Різниця між ними полягала лише в тому, що це видання було меншого формату, без суперобкладинки, але мало значно більший наклад – 30 000 примірників.

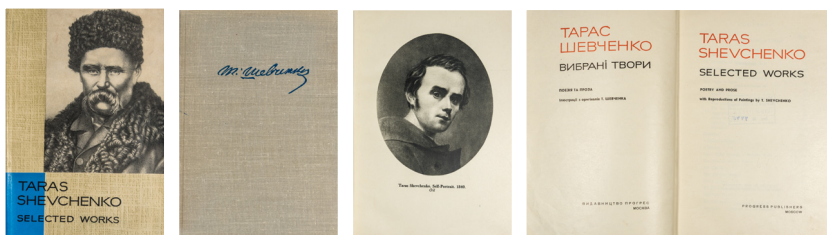
4. До четвертої групи видань Журналу відносимо окремі видання у перекладах іноземними мовами, а саме – польською, англійською, тамільською, румунською.

1.

1952 року у Польщі вперше було опубліковано переклад прози Тараса Шевченка, а саме його «Щоденник» («**Pamiętnik**») (фото № 1). Це переклад повного тексту щоденника, здійснений Оленою Маркевич-Шанявською.

Англомовній шевченкіані більше 100 років. Відомо близько тридцяти перекладачів поетового слова англійською [1]. Як правило сферою їхнього зацікавлення були вірші Шевченка, рідше російськомовні повісті та Журнал. Серед англомовних перекладів виділяються переклади Персі Пола Селвера (1888-1970), автора кількох поетичних та прозових творів [17, 90], а головне, з огляду на тему нашого дослідження, – уривків Шевченкового щоденника.

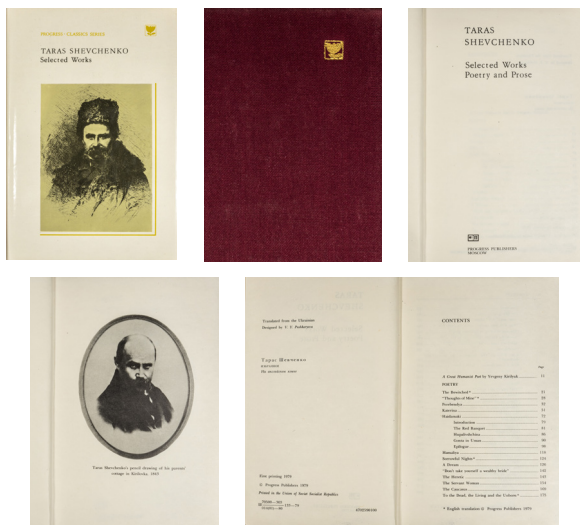

2.

У Москві 1979 року старанням Шевченківського ювілейного комітету вийшло видання творів Шевченка англійською мовою «Selected Works: Poetry and Prose» в редакції Джона Віра (фото № 2). До збірника ввійшли найбільш відомі поетичні твори, а з прозових – повість «Артист» [«Художник»], «Щоденник» (уривки), «Автобіографія».

Тираж великий – 10 250 примірників. Книга у суперобкладинці з портретом Тараса Шевченка роботи Х. Гусикова. Ілюстровано видання, як зазначено в анотації, репродукціями з оригіналів робіт Тараса Шевченка.

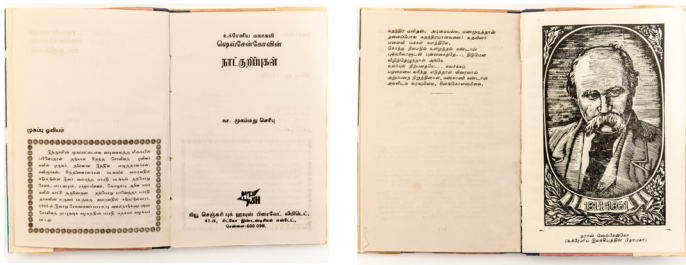
3.

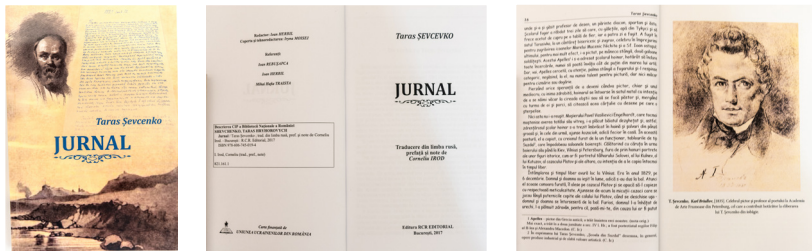
Того самого, 1979 року, тим же видавництвом «Прогрес» підготовлено ще одне видання вибраних творів Тараса Шевченка англійською мовою в «Серії класики» (фото № 3). До цього збірника увійшли вибрані поезії, повість «Артист» [«Художник»], уривки з «Щоденника» та драма «Назар Стодоля». Переклад з української здійснила В. Пушкарьова. Видання проілюстровано репродукціями робіт Шевченка, а також фото музеїв Шевченка в Києві й Ленінграді та могили поета.

4.

1986 року до фондової збірки було подаровано книгу, в якій щоденник надруковано тамільською мовою (поширена в південній Індії, Шрі Ланці) (фото № 4). Переклад здійснив Мухаммад Шеріф. Переклад «Заповіту», який автор уперше опублікував у цьому ж виданні, був високо оцінений фахівцями.

5.

У липні 2018 року музейна колекція поповнилася першим і єдиним виданням Журналу румунською мовою (фото № 5). Переклад Корнелія Ірода, українського прозаїка, поета, який живе і працює в Румунії.

Таким чином, проведений аналіз видань Журналів (Щоденників) Тараса Шевченка з колекції Шевченківського національного заповідника свідчить про постійний інтерес видавців, перекладачів, науковців до цього автобіографічного документа. Ставлення редакторів до видання тексту Журналу у різні роки було різним. Наприкінці XIX ст. – початку XX ст. вважали, що не має необхідності друкувати його у повному об'ємі, переконували, що повний текст є виправданим лише для наукового обігу. Сучасні ж видання повні, науково вивірені, з максимальним дотриманням авторського тексту.

Книжкова колекція Заповідника дає можливість для глибокого наукового вивчення видань Журналу. Дане ж дослідження лише знайомить зацікавлену аудиторію з його виданнями у різні роки. Воно може бути використане у тематичних екскурсіях, лекціях, при створенні експозицій та залучене до інформаційних електронних носіїв.

На нашу думку, жодна шевченківська музейна експозиція не є самодостатньою без експонування Журналу (Щоденника) Тараса Шевченка, адже *«бачити самопочування людини в його глибоко особистому вигляді означає торкнутися найвразливіших місць, досягти поетичної мети – переконливості»* [13, 310]. Введення вивчення щоденникових записів діячів мистецтва і літератури, зокрема й Тараса Шевченка, у шкільну програму старших класів сприяло б формуванню незаангажованої думки молоді про особисте життя митців, про той світ де *«концентруються найстихійніші порухи натури, найболючіші наслідки суспільних незлагод»* [13, 310].

Отже, проведений аналіз видань Журналу Тараса Шевченка з колекції Шевченківського національного заповідника дає підстави зробити висновок, що цей автобіографічний документ був і залишається сферою інтересу для тих, хто вивчає роль і місце доробку письменника в контексті розвитку сучасного науково-культурного простору.

Джерела та література:

1. Англомовні інтерпретації творів Т. Г. Шевченка / О. Башманівський // Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – 2010. – № 21. – С. 199-205.
2. Бурдега О. Тарас Шевченко на сторінках «Щоденника» Сергія Єфремова // Тарас Шевченко і народна культура : Збірник праць Міжнародної 35-ї наукової шевченківської конференції : Черкаси, 20-22 квітня 2004 р. : У 2 кн. / Редкол. : Смілянська В. Л. (відп. ред.) та ін. – Черкаси : Брама-Україна, 2004. – Кн. 2. – С. 167-175.
3. Видання творів Тараса Шевченка та графічної Шевченкіани : каталог / Музей кн. і друкарства України; упоряд.: М. Корнійчук [та ін.]. – К. : Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2011. – 175 с.

4. Дневникъ Т. Гр. Шевченко. Первый отрывокъ // Основа: Южно-русскій литературно-ученый вѣстникъ. 1861. – Май. – С.-Петербургъ: Въ типографіи Н. Тиблена и Комп., 1861. – С. 6-13.

5. Дудко В. Хто підготував першу публікацію щоденника Тараса Шевченка? / В. Дудко // Сіверянський літопис. – 2010. – № 2-3. – С. 174-184. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/sl_2010_2-3_20

6. Єрмашов Т. Шевченкознавчий доробок Сергія Єфремова // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Шевченкове слово та духовна наука : поліфонія в часі». З нагоди 175-ї річниці виходу у світ «Кобзаря» : НДІУ, 2015. – С. 147-152.

7. Записки, або Журнал Тараса Григоровича Грушівського-Шевченка // Правда: Місячник політики, науки і письменства. За місяць серпень 1893; Том XVIII. – Випуск LIV. / Під зарядом К. Бернарського. – У Львові: З друкарні Наукового товариства імені Шевченка, 1893. – С. 440-447.

8. Івашкевич Т. Сергій Єфремов як дослідник творчості Тараса Шевченка // Матеріали тридцять четвертої наукової шевченківської конференції. – У двох книгах. – Книга друга. – Черкаси : Брама. Видавець Вовчок О. Ю. – 2003. – С. 40-45.

9. Кобзарь Тараса Шевченка. Частина третя : Журнал. Художник. – Львів : З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка, 1895. – 211, 2, 102 с.

10. Космеда Т. А. Ego I Alter Ego Тараса Шевченка в комунікативному просторі щоденникового дискурсу: Монографія. – Дрогобич : Коло, 2012. – 372 с.

11. Лебідь-Гребенюк Є. Щоденники Тараса Шевченка і Василя Стуса: перегук мотивів // Доля Тараса Шевченка на засланні: Збірник наукових праць Четвертих Міжнародних шевченківських читань, присвячених 165-річчю від часу переведення Т. Г. Шевченка на службу в Новопетровське укралення / під ред. С. А. Брижицької, С. А. Гальченка, П. В. Токаря, Д. А. Чернієнка. – Черкаси : Видавець Олександр Третьяков, 2015. – С. 251-260.

12. Мазур Н. Шевченкові ремінісценції в текстах «Щоденників» Сергія Єфремова // Тарас Шевченко і народна культура : Збірник праць Міжнародної 35-ї наукової шевченківської конференції : Черкаси, 20-22 квітня 2004 р. : У 2 кн. / Редкол. : Смілянська В. Л. (відп. ред.) та ін. – Черкаси : Брама-Україна, 2004. – Кн. 2. – С. 159-166.

13. Мамот Н. Психологія творчості Шевченка за матеріалами його Щоденника // Тарас Шевченко і народна культура : Збірник праць міжнародної 35-ї наукової шевченківської конференції; Черкаси, 20-22 квіт. 2004 р. : У 2 кн. / Редкол.: Смілянська В. Л. (відп. ред.) та ін. – Черкаси : Брама-Україна, 2004. – Кн. 2. – С. 304-310.

14. Мацько Л. Тарас Шевченко як знакова постать у полілозі національних культур // Освіта : всеукраїнський громадсько-політичний тижневик. – 2013. – №45 (16-23 жовтня). – С. 10-11.

15. Повне видання творів Тараса Шевченка. Т. IV : Назар Стодоля. Артист. Дневник. Княгиня. Безщасний. Капітанша. Пояснения. – Київ-Ляйпціг : Українська накладня; Коломия : Галицька Накладня; Winnipeg Man. : Ukrainian Publisheng. Друкарня Spamer у Ляйпцігу. [1920]. – 603 с.

16. Садова Л. Літературно-критичні оцінки у щоденнику і листах Т. Г. Шевченка (форми і способи їх вияву) // Збірник праць Двадцять сьомої наукової шевченківської конференції / НАН України. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка ; Відп. редактор В. С. Бородин. – К. : Наукова думка, 1989. – С. 160-166.

17. Селвер Персі Пол // Українська радянська енциклопедія : у 12 т. / гол. ред. М. П. Бажан; редкол. : О. К. Антонов та ін. – 2-ге вид. – К. : Головна редакція УРЕ, 1974–1985. – Т. 10. – 1983. – С. 90.

18. Тарас Шевченко. Повне зібрання творів Тараса Шевченка / Під загальною редакцією акад. Сергія Єфремова. Т. IV. Щоденні записки (Журнал). Текст. Первістні віріянті. Коментарій. – К. : Державне видавництво України, 1927. – XL, 790 с.

19. Тарас Шевченко. Щоденник (Уривки) / Під редакцією, з примітками й вступною статтею М. Плевака. – Харків-Київ : Всеукраїнське кооперативне видавниче т-во «Книгоспілка», 1924. – XXXI, 88 с.

20. Твори Тараса Шевченка : Повний збірник в двох томах: Т. 2. / За редакцією Володимира Гадзінського та Костя Буревія. – [Москва]: Центральне Видавництво Союзу українських пролетарських і селянських письменників (Село і Місто) «Сім», 1925. – XVI, 400 с.

21. Твори Тараса Шевченка: Том II / Накладом товариства «Просвіта». – Третє виданє. – У Львові : З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка, 1912. – 554 с.

22. Твори Т. Шевченка в двох томах : Том II : 3 портретом і трьома малюнками / Видання В. Яковенка. – [С.-Пб], 1911. – IV, 447 с.

23. Т. Шевченко. Дневник / Редакция, вступительная статья и примечания И. Я. Айзенштока. – Харьков : Пролетарій, 1925. – 289 с.

24. Фесенко Ю. П. Из комментариев к нижегородским записям о В. И. Дале в «Дневнике» Т. Г. Шевченко // XXXII наукова шевченківська конференція 21-22 травня 1998 року : Матеріали. – Луганськ, 1998. – С. 198-203.

25. Хаєцький Олександр. Опис природи та населення Центральної Азії в листах і «Щоденнику» Т. Г. Шевченка // Збірник праць Міжнародної (38-ї) наукової шевченківської конференції. – Черкаси : Видавець Чабаненко Ю. А., 2011. – С. 416-424.

26. Шевченківська енциклопедія : в 6 т. – Т. 6 : Т – Я / НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К., 2015. – 632 с.

27. Шевченко Тарас. Повна збірка творів : В трьох томах / Редакційна колегія : О. Є. Корнійчук (голова редакційної колегії), П. Г. Тичина, О. І Білецький, М. Т. Рильський, С. І. Маслов, П. М. Попов, Д. Д. Копиця; Т. 3 : Драматичні твори. Журнал. Листування. / Редактор тому О. Є. Корнійчук; Художник В. Хоменко; Примітки склав Є. П. Кирилюк. – К. : Державне видавництво художньої літератури, 1949. – 520 с.

28. Шевченко Тарас. Повне видання творів : [У 16 томах] Т. X : Журнал (Щоденні записки) / За редакцією Павла Зайцева. – Варшава; Львів, 1936. – 364 с.

29. Шевченко Тарас. Повне зібрання творів в десяти томах / Ред. Колегія : Білецький О. І., Копиця Д. Д., Корнійчук О. Є. (голова), Маслов С. І., Попов П. М., Рильський М. Т., Тичина П. Г. Т. 5 : Щоденник. Автобіографія, 1857–1860 / Відпов. редактор Білецький О. І. – К. : 1951. – IX, 260 с.

30. Шевченко Тарас. Повне зібрання творів у шести томах : Т. 5 : Щоденник. Автобіографія / Ред. Тому С. Д. Зубков; Упорядник Ю. О. Івакін. – Видання Ювілейне. До 150-річчя з дня народження. – К., 1964. – 366 с.

31. Шевченко Тарас. Твори в двох томах : Т. 2 : Назар Стодоля. Повісті. Журнал / Редактор Л. С. Малахова; Художник Б. Й. Бродський. – К. : Дніпро, 1966. – 752 с.

32. Шевченко Т. Г. Дневник / Предисловие А. Старчакова; редакция,

вступительная статья и примечания С. П. Шестерикова. – Москва; Ленинград: «Academia», 1931. – 438 с.

33. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : У 12 т. : Т. 5 : Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. «Букварь южнорусский». Записи народної творчості. – К. : Наукова думка, 2003. – 496 с.

34. Шевченко Т. Г. Щоденник / переклад з рос. М. Чумарна. – Львів : Апріорі, 2015. – 320 с.

35. Шевченко Т. З Щоденника [Щоденник] / Редакція, передмова і примітки Ю. Блохина. – Харків : Радянська література, 1934. – 95 с.

36. «Щоденник», «Журнал» // Шевченківський словник : у двох томах. – К. : Головна редакція УРЕ, 1977. – Т. 2. – С. 396-397.

37. [Щоденник] // Шевченківська енциклопедія : в 6 т. – Т. 6 : Т-Я / НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка; редкол. : М. Г. Жулинський (гол.) [та ін.]. – К., 2015. – С. 1020-1033.

38. [Щоденник] // Шевченківська енциклопедія : Літературні твори / редкол. : М. Г. Жулинський (гол.) [та ін.]. – К. : Імекс-ЛТД, 2016. – С. 784-804.

**Светлана Брижицкая,
Ирина Батеровская**

ЖУРНАЛ (ДНЕВНИК) ТАРАСА ШЕВЧЕНКО В ФОНДАХ ШЕВЧЕНКОВСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО ЗАПОВЕДНИКА

Статья является попыткой систематизировать, а также проанализировать издание Журнала (Дневника) Тараса Шевченко, начиная с первой публикации автобиографического документа в 1861 году и заканчивая его последними современными изданиями, хранящимися в фондовом собрании Шевченковского национального заповедника. Изучено собрание изданий журнала по хронологии и по условному делению на группы. Прослежено историю выпуска изданий журнала и отношение редакторов к печати полного его текста.

Ключевые слова: Тарас Шевченко, Журнал, издания, издательство, авторский текст, коллекция.

Svitlana Bryzhitska,
Iryna Baterovska

JOURNAL (DIARY) OF TARAS SHEVCHENKO IN THE SHEVCHENKO NATIONAL RESERVE FUNDS

The article is an attempt to systematize and also analyze the publication of Taras Shevchenko's Journal (Diary), starting with the first publication of this autobiographical document in 1861 and ending with its latest modern editions which are kept in the fund collection of the Shevchenko National Reserve. The collection of the magazine publications is studied according to chronology and on the conditional division into groups. The history of the publication of the journal and the attitude of the editors to printing its full text is traced.

Key words: Taras Shevchenko, Journal, publications, publishing house, author's text, collection.

ЩОДЕННИК ТАРАСА ШЕВЧЕНКА В КОНТЕКСТІ УКРАЇНОЗНАВСТВА

Показано особливості художнього викладу Щоденника Тараса Шевченка, багатоаспектність феномену твору, зумовлені індивідуальними особливостями автора і його душевного стану. Виявлено глибокий органічний зв'язок тексту твору з українською народною творчістю. Подано фактологічний матеріал, який підтверджує думку про те, що автор Щоденника був широко обізнаний з українським народознавством, яке було джерелом його духовного розвитку і формування світогляду. Розглянуті конкретні приклади прояву народності автора: роздуми про українську пісню, «вкраплення» в текст фрагментів пісень, етнографічних есеїв, народних прислів'їв, українізмів.

Ключові слова: Тарас Шевченко, щоденник, документ, жанр, творчість, хроніка, подія, духовність, українці, менталітет, природа, звичаї пісня, етнографія, прислів'я, українізми, гумор, експресія, українська дійсність, земляк, нація.

«Щоденник» – особливий твір у творчій спадщині Тараса Шевченка. Дослідники вважають його документом великого історико-літературного й художнього значення. Твір щирий, художньо-довершений, передусім – це живий голос Шевченка. У ньому постає психологічний портрет обдарованої талантом людини, а також реалізована підсвідома установка автора на національне самоствердження.

Шевченко писав свій Щоденник далеко від батьківщини, в неволі, але в щемливому очікуванні волі. 2 травня 1857 р. він отримав радісну звістку від Михайла Лазаревського, а 12 червня взявся за написання Щоденника. Очевидно, що він мав на меті не лише фіксувати події, розвіяти нестерпну нудьгу, а й вгамувати спрагу до писання. «Неначе нова сила й охота до праці, – пише Богдан Лепкий у «Життєписі Тараса Шевченка», – вступили у його душу, ніби починав нове життя.... Немов орел, якого довго тримали в клітці, простує крила й пробує, чи вони ще здатні до лету. Здатні...» [3, 139].

Уся творчість Шевченка виразно автобіографічна. А жанр Щоденника до того ж тяжіє до хроніки поточних подій, слугує способом вираження

творчої потреби у фіксації прикметних фактів особистого життя, отже на сторінках цього твору відображена картина його життя, у тім числі і духовного, що охоплює період трохи більше року. Щоденник Шевченка – це своєрідний журнальний симбіоз: поєднання хроніки поточних подій із природним для поета художнім викладом. У ньому спостерігаємо не лише безпосереднє віддзеркалення власного життя автора. Хронологія подій допомагає збагнути внутрішній світ поета, стан його душі.

На сторінках Щоденника випромінюється душа справжнього українця. Політичне та естетичне кредо Тараса Шевченка полягає в духовному єднанні поета і народу. Зміст твору наповнений роздумами про долю України. Попри те, що називає батьківщину здебільшого Малоросією, земляків хохлами, що пише не українською, він добирає слова, що свідчать про глибоку синівську любов до України, турботу та занепокоєння, бо називає її бідною, знедоленою, нещасною, безталанною. Вже у перших записах Тараса Шевченка у Щоденнику відчувається, що він усіма своїми думками перебуває в рідній Україні. Він шукає будь-яких зв'язків з рідним краєм. У записі від 17 червня 1857 р. читаємо: «Спасибо еще Кулишу, что догадался прислать книг, а то я не знал бы, что с собою делать. В особенности благодарен я ему за «Записки о Южной Руси». Я эту книгу скоро наизусть буду читать. Она мне так живо, так волшебно живо напомнила мою прекрасную бедную Украину, что я как будто с живыми беседую с ее слепыми лирниками и кобзарями. Прекраснейший, благороднейший труд. Бриллиант в современной исторической литературе» [6, 17–18]. У творі згадуються особи, з якими автора поєднували не лише писемницька діяльність, а й палка любов до України, інтерес до її історії, народної творчості. Так, Пантелеймону Кулішу поет завдячує своїм почуттям зв'язку з рідним краєм через друковане слово. Ось запис від 10 листопада 1857 р.: «Получил от Кулиша книги: «Записки о Южной Руси», два тома, и «Чорну раду». Какой милый оригинал должен быть этот г. Жемчужников. Как бы я счастлив был увидать человека, который так искренно, нелицемерно полюбил мой милый родной язык и мою прекрасную бедную родину» [6, 127]. Тут мова йде про російського художника Л. М. Жемчужникова (1828-1912), відомого серією реалістичних картин «Мальовнича Україна», фольклориста. Записані ним матеріали, зокрема українські народні казки, надруковані в «Записках о Южной Руси» П. Куліша. Шевченко зацікавився талано-

витим митцем, який також дуже поважав його поетичний і художній талант, в останні роки життя поета вони стали близькими друзями.

Записи у Щоденнику свідчать, що автора на чужині не полишають думки про рідну землю. 1 липня 1857 р. він згадує своє перебування у Петергофі: «Я занимался тогда сочинением малороссийских стихов, которые впоследствии упали такой страшной тяжестью на мою убогую душу. Перед его (мова йде про художника Карла Брюлова – С. М.) дивными произведениями я задумывался и лелеял в своем сердце своего слепца Кобзаря и своих кровожадных гайдамаков. В тени его изящно-раскошной мастерской, как в знойной дикой степи на[д]-днепровской, передо мною мелькали мученические тени наших бедных гетманов. Передо мной расстилалась степь, усеянная курганами. Передо мной красовалась моя прекрасная, моя бедная Украина во всей непорочной меланхолической красоте своей. И я задумывался, я не мог отвести своих духовных очей от этой родной чарующей прелести» [6, 36].

На сторінках Щоденника буває красою українська природа. У багатьох записах Щоденника Тарас Шевченко підкреслює мальовничість рідного краю, мимоволі порівнюючи його з Росією, говорить про особливості менталітету українців у порівнянні з росіянами, яким притаманна «... Странная, непонятная антипатия к благоухающей зелени. Они предпочитают пыль и несносную вонючую духоту в укреплении прохладной тени, цветам и свежей зелени на огороде. Непонятное затвердение органов...» [6, 54]. Це запис від 14 липня 1857 р., де він продовжує: «Великороссийская деревня – это, как выразился Гоголь, наваленные кучи серых бревен с черными отверстиями вместо окон, вечная грязь, вечная зима! Нигде прутика зеленого не увидишь, а по сторонам непроходимые леса зеленеют. А деревня, как будто нарощно, вырубилась на большую дорогу из-под тени этого непроходимого сада. Растянулась в два ряда около большой дороги, выстроила постоянные дворы, а на отлете часовню и кабачок, и ей ничего больше не нужно. Непонятная антипатия к прелести природы. В Малороссии совсем не то. Там деревня и даже город укрыли свои белые приветливые хаты в тени черешневых и вишневых садов. Там бедный неулыбающийся мужик окутал себя великолепною, вечно улыбающеюся природою и поет свою унылую задушевную песню в надежде на лучшее существование. О моя бедная, моя прекрасная, моя милая родина! Скоро ли я вдохну твоим

живительным, сладким воздухом?» [6, 55]. Такі думки, такі спогади свідчать про те, що ні суворі умови солдатчини, ні далека відстань не змогли порушити нерозривний зв'язок автора зі своєю батьківщиною, відірвати його від української землі, вирвати з народного ґрунту.

У записі від 22 січня 1858 р. дізнаємося про візит Якова Лазаревського: «Он недавно из Малороссии. Рассказал о многих свежих гадостях в моем родном краю, в том числе и о грустном Екатеринославском восстании 1856 года, и про своего соседа и родственника Н. Д. Белозерского. Этот филантроп-помещик так оголил сво[их] крестьян, что они сложили про него песню, которая кончается так:

*А в нашего Білозера
Сивая кобила,
Бодай же його побила
Лихая година.
А в нашего Білозера
Червоня хустка,
Ой не одна в селі хата
Осталася пуста.*

Наивное, невинное мщенье!» [6, 145].

У рядках Щоденника – невимовна туга, глибокий смуток і розуміння того, що, безпосередньо не перебуваючи на рідній землі, митець багато втрачає. Ось як це підтверджує запис від 24 лютого 1858 р.: «Получил письмо от Кулиша с дороги в Бельгию, с хутора Матроновки около Борзны. Он предлагает мне рисовать сцены из малороссийской истории, из песен и из современного народного быта... Теперь я не могу приняться за такую работу. Для этого нужно жить постоянно в Малороссии, чтобы была разница между моими рисунками и суздальскими» [6, 156-157].

У період заслання втіхою, розрадою для стражденної душі Шевченка була українська пісня. Народні пісні і думи дають силу, енергію, впливають на емоційно-вольову сферу, а відтак врівноважують його психологічний стан. Навіть лірична поезія цього циклу створена у жанрі народної пісні, яскраво виражена мелодійність якої перейшла у поетичне слово. Народні пісні стимулювали також художньо-образну сферу його творчості.

Українська пісня огортала Тараса з дитинства. Пісні він чув від матері – колискові, від батька – чумацькі, від діда – історичні, від

сестри – ліричні. За свідченням сучасників, Шевченко міг слухати співи годинами в якомусь вдячно молитовному настрої. Він виявив себе як знавець народної пісні. Він був одним з перших фольклористів, які зуміли побачити в народній пісні феномен української нації. У пісні, у думі закодовані характерні риси національної ментальності українців, що виявилися суголосними світоглядним настановам і виражали глибоку духовну сутність внутрішнього світу Шевченка. Його поетична спадщина виросла з української народної творчості. Шевченко був музично обдарований як і більшість його земляків-українців. Видатний композитор Петро Чайковський, прадід якого мав прізвище Чайка і походив з козацького роду, зазначав, що бувають обдаровані натури і бувають так само щасливо обдаровані народи. Таким обдарованим народом-музикантом він вважав саме українців. Мабуть, не знайдеться українця, який би не любив співати. Тарас Шевченко також любив співати українських пісень. Співав з глибоким почуттям, проникливо, знав багато народних пісень, що були були співзвучні його вразливій, ніжній душі. За переказами сучасників, «Шевченко дуже любив народні пісні, знав їх без ліку і переймав з одного разу: аби де почув нову пісню, одразу візьме її на голос і всю її знає» [5, 20]. До його улюблених пісень належать такі: «*Та нема в світі гірш нікому...*», «*Тяжко-важко в світі жити*», «*Ой, у степу могила*», «*Тече річка невеличка*». Тарас Шевченко все життя збирав і записував українські народні пісні, а деколи й сам створював мелодії до своїх віршів («*Ой, повій, вітре, з Великого Лугу та розвій нашу тугу*»).

Пантелеймон Куліш, Михайло Максимович залишили спогади про Тараса Шевченка як співака. Високу оцінку співу поета дав відомий фольклорист Михайло Максимович: «Заслуховувались ми співаючого Шевченка – цієї мистецької натури, що так багато відбилась у живопису, віршуванні, а найсильніше і найкраще у співі українських пісень [4, 14]. Дмитро Антонович пише: «Куліш був тої думки, що ніхто на Україні не вмів так співати українських народних пісень, як Шевченко, а Максимович, не вагаючись, твердив, що Шевченко як виконавець народних пісень стояв вище, ніж Шевченко-маляр і Шевченко- поет. За день до свого арешту Тарас Шевченко дивував своїм співом гостей на весіллі Пантелеймона Куліша і Олександри Білозерської (літературний псевдонім Ганна Барвінок). Ось як згадує про це сам наречений: «Він

предивний, може, найлуччий співака народних пісень на всій Україні обох дніпровських берегів, і сам я не думав, що почую в його піснях щось не почуте... Позакладавши назад руки, почав ходити по залі, мов по гаю, і заспівав: *Ой зійди, зійди, Ти зіронько та вечірняя, Ой вийди, вийди, Дівчинонько моя вірняя...* Як же почули Шевченкове співання, ушухли всі так, неначе зостався він один під вечірнім небом, викликаючи дівчиноньку свою вірную. Як у ту пору життя співав Шевченко, а й надто як він співав у той віір, такого або рівного йому співу не чув я ні в Україні, ні по столицях... Посходились із усіх світлиць гості до зали, мов до якої церкви. Пісню за пісню співав наш соловей, справді мов у темному лузі, серед червоної калини...» [2, 127].

У тяжкі роки заслання українська народна пісня переносить поета у рідний край. На сторінках Щоденника перлами розсіпані рядки українських пісень, його щемливі слова про рідну пісню. 8 липня 1857 р. Шевченко згадує свого земляка, що родом з Херсонської губернії: «... в особенности мне памятен по малороссийским песням, которые он пел своим молодым мягким тенором удивительно просто и прекрасно. С особенным же выражением он пел песню:

*Тече річка невеличка
З вишневого саду.*

Я забывал, что я в казармах слушаю эту очаровательную песню. Она меня переносила на берега Днепра, на волю, на мою милую родину» [6, 44].

Пісня часто супроводжує поета по життю. Так, прочитав в «Русском вестнике» про розкопки Савур-Могили він запише у Щоденнику 13 серпня 1857 р., що «...Во весь день и вечер я все пел:

*У степену могила
З вітром говорила.
Повій, вітре буйнесенький,
Щоб я не чорніла [6, 83].*

Народна пісня не полишає його навіть уві сні. У записі від 19 липня 1857 р. читаємо: «...на крыльях волшебника Морфея [перелетел] в Орскую крепость, и в какой-то татарской лачуге нашел М. Лазаревского, Левицкого и еще каких-то земляков, играющих на скрипках и поющих малороссийские песни. Я присоединил свой тенор к капелии, и мы пели стройно и согласно:

У степену могила з вітром говорила...

Не кончивши этой песни, мы начали другую, а именно «Петруся», и я так громко пропел стихи –

Люблю, мамо, Петруся,

Поговору боюся, –

что капелия замовчала, а я на последней ноте проснулся» [9, 61–62].

28 липня 1857 р. поет занотує: «Успокоив себя святою молитвою, я побрел тихонько на огород, нарушив глубокую тишину очаровательной ночи песнею:

Та нема в світі гірш нікому,

Як сіромі молодому.

Не доходя с полверсты до огорода (это уже было в первом часу ночи), меня встретил Андрий Обеременко вопросом: «Де це вас Бог носить до такої добы?» – У гостях, кажу, був. – «Та я бачу, що в гостях, бо добри люди тільки йдучи з гостей спивають». Я, как будто не слышу его слов, запел:

Іде багач, іде дукач,

П'ян шатається,

Над бідною голотою

Насміхається.

– Та годи вже вам, – перебивает меня ласково Андрий, – идитьлучче та покладиться спать. – А я продолжаю:

Один веде за чуприну,

Другий з тилу б'є, –

Не йди туди, вражий сину,

Де голота н'є» [6, 72–73].

У подальших щоденникових записях Шевченко неодноразово згадує українську пісню. Через неї він роздумує над гіркою долею рідного краю та свого народу. Народні пісні, які він наводить є часткою душі самого поета, його внутрішнього духу.

Цікаве спостереження залишено у записі від 15 березня 1858 р. у Нижньому Новгороді. Мова йде про спілкування з його добрим другом актором М. С. Щепкіним, який «...пригласил он для меня какую-то г. Грекову, мою полуземлячку, с тетрадью малороссийских песен. Прекрасный, свежий, сильный голос, но наши песни ей не дались, особенно женские. Отрывисто, резко, национальной экспрессии она не уловила. Скоро ли я услышу тебя, моя родная, душевная песня?» [6, 162].

Буваючи у різних родин, Шевченко завжди відгукувався на українське. У записі від 25 березня 1858 р. поет згадує своє гостювання у домі літераторів Аксакових: «...с наслаждением слушал мои родные песни, петые Надеждой Сергеевной. Все семейство Аксаковых непритворно сердечно сочувствует Малороссии, и ее песням и вообще ее поэзии» [6, 166].

У Щоденнику Шевченка проявляється індивідуальна особливість мови, виразної за викладом, блискучої за стилем, що видає автора, якому притаманні гострий розум, тонкі почуття, яскрава уява. Помітне уважне стилістичне опрацювання тексту, який він оживляє російськими і українськими приповідками: «*тише едешь, дальше будешь*» (19 липня 1857 р.), «*Дай Боже нашему теляти вовка зъисты*» (27 липня 1857 р.), «*перемелеться – мука будет*» (2 лютого 1858 р.), «*дружба врозь и черти в воду*» (23 лютого 1858 р.), «*понравилась сатана лучше ясна сокола*» (10 березня 1858 р.), «*не вовремя гость – хуже татарина*» (16 березня 1858 р.). Характерною особливістю «Щоденника» є поєднання у записах ліричних та гумористичних компонентів. Художньому мисленню поета був притаманний гумористичний нахил, що є невід'ємною частиною ментальності українця. І на сторінках «Щоденника» простежується народний гумор, «жива мова». Автор вдається до «простонародних» висловів, серед яких трапляються українізми, що забезпечують лексичне забарвлення тексту. Особливо часто трапляються комічно-експресивні застосування народних приказок і підсилювальних виразів. Авторська мова має багате емоційне забарвлення. Пишучи текст російською мовою, свідомо вводить до тексту українські слова: «...если не *одружуся* с моей возлюбленной артисткой...» (5 лютого 1858 р.), «он прочитал описание своего *будынка*» (19 квітня 1858 р.). Діалоги з земляками, до яких особливо тягнулася його душа на чужині, автор з української не перекладає: «А що, – говорю я, – Андрию, и тоби, мабуть, не спытсья?». «Та не спытсья, матери его ковинька», – сказал он. Я затрепетал, услыша его чистый, неиспорченный родной выговор» [6, 74] (29 липня 1857 р.).

Слушно зауважує сучасна дослідниця С. Брижицька, що «вживання Шевченком ідентифіката «земляк» у «Журналі» на адресу осіб, про яких він пише, також має національний характер і обумовлене, насамперед, його знанням про їхнє спільне з ним походження з однієї землі (Кухаренко, Соколовський, Скобелєв, Обеременко, М. та В. Лазаревські, Марія Максимович, Бодянський, Дзюбин, Мокрицька

(уроджена Свчка), Карташевські, Никитенко, Несипоренко). Українське мистецтво як спільна сфера творчості дає підстави Шевченкові називати «земляком» неукраїнця Л. Жемчужникова, якого М. Лазаревський влучно схарактеризував так: «родом кацап, а душею чистий малорос». Жемчужников тому і захопив Шевченка, як та людина, котра щиро полюбила його рідну мову і його батьківщину... Цей індефікат завжди позитивний, він має прикметникову інваріантність: герої-земляки «щирі» і «добрі» [1, 87].

Дослідники відзначають етнографічні аспекти Шевченкової творчості. У його віршах, поемах, повістях і картинах відбилися традиції, звичаї, вірування рідного народу. Етнографічні візії Шевченка знаходимо і у його «Щоденнику». Один із пізнавальних записів – етнографічний есей про поховання самогубців (15 липня 1857 р.). Він починається розповіддю про уральські звичаї, пов'язані з таким похованням: «Самоубийцу хоронят без всяких церковных обрядов и не на общем кладбище, а выносят далеко в поле и закапывают, как падаль. В дни поминовения усопших родственники несчастного или просто добрые люди выносят и посыпают его могилку хлебным зерном – житом, пшеницею, ячменем и прочая для того, чтобы птицы клевали это зерно и молили Бога о отпущении грехов несчастному. Какое поэтически христианское поверье!» [6, 56]. Далі поет пише про подібні звичаї в Україні: «За моей памяти в Малороссии на могилах самоубийц совершался обряд не менее поэтический и истинно христианский, который наши высшие, просвещенные пастыри, как обряд языческий, повелели уничтожить. В Малороссии самоубийц хоронили также в поле, но непременно на перекрестной дороге. В продолжение года идущий и едущий мимо несчастного покойника должен был что-нибудь бросить на его могилу. Хоть рукав рубашки оторвать и бросить, если не случилось чего другого. По истечении года, в день его смерти, а более в Зеленую субботу (накануне Троицына дня), сжигают накопившийся хлам как очистительную жертву, служат панихиду и ставят крест на могиле несчастного. Может ли быть чище, возвышеннее, богуугоднее молитва, как молитва о душе нераскаевского грешника? Религия христианская, как нежная мать, не отвергает даже и преступных детей своих, за всех молится и всем прощает» [6, 56]. Потім Шевченко звертає увагу на жорстоке

ставлення до самогубців служителів церкви: «А представители этой кроткой, любящей религии отвергают именно тех, за которых должны бы молиться. Где же любовь, завещанная нам на кресте нашим Спасителем-Человеколюбцем? И что языческое нашли вы, лжеучители, в этом христианском всепрощающем жертвоприношении?» [6, 56].

Шевченко створив у художній формі цілісну філософію національного буття українського народу, на рівні художнього узагальнення відтворив адекватну українській дійсності систему сутностей, цінностей та закономірностей, які витворені українським народом протягом тисячоліть. Його Щоденник посідає гідне місце в національній культурній спадщині, що має глибокий вплив на формування самоусвідомлення та світогляду українського народу.

Джерела та література:

1. Брижицька С. А. «Я не одинокий...»: Національне самоствердження Тараса Шевченка та його вплив на становлення національної ідентичності українців (друга чверть ХІХст. – середина 20-х років ХХст.): Монографія / С. А. Брижицька. – Черкаси : Брама-Україна, 2006. – 192 с.

2. Куліш П. Історичне оповідання (Уривки) / П. О. Куліш // Спогади про Тараса Шевченка. – К. : Дніпро, 1982. – С. 125-128.

3. Лепкий Б. Життєпис Тараса Шевченка / Б. Лепкий. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2004. – 214 с.

4. Михаць М. Музика в житті і творчості Тараса Шевченка / М. Михаць // Шевченко і музика. Матеріали наукових читань, присвячених 191-й річниці від дня народження Тараса Шевченка. – Дрогобич : Коло, 2005. – С. 5-34.

5. Петренко Н. Б. «Не називаю її раєм...». Дитинство та рання юність / Н. Б. Петренко // Вічний як народ: Сторінки з біографії Т. Г. Шевченка: Навч. посібник / Автори-упорядники О. І. Руденко, Н. Б. Петренко. – К. : Либідь, 1998. – С. 17-30.

6. Шевченко Т. Г. Зібрання творів : У 6 т. (вид., автентичне 1 – 6 томам «Повного зібрання творів у дванадцяти томах») / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 5 : Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. «Букварь южнорусский». Записи народної творчості. – 2003. – 494 с.

ДНЕВНИК ТАРАСА ШЕВЧЕНКО В КОНТЕКСТЕ УКРАИНОВЕДЕНИЯ

Показаны особенности художественного изложения Дневника Тараса Шевченко, многоаспектность его феномена, обусловленные индивидуальными особенностями автора и его душевным состоянием. Показана глубокая органическая связь текста произведения с украинским народным творчеством. Подан фактологический материал, подтверждающий мысль о том, что автор Дневника был широко осведомлен про украинское народоведение, которое являлось источником его духовного развития и формировало его мировоззрение. Рассмотрены конкретные примеры проявления народности автора: размышления об украинской песне, «внедрения» в текст фрагментов песен, этнографических зарисовок, народных пословиц, украинизмов.

Ключевые слова: Тарас Шевченко, дневник, документ, жанр, творчество, хроника, событие, духовность, украинцы, менталитет, природа, песня, обычаи, этнография, пословицы, украинизмы, юмор, эспрессия, украинская действительность, земляк, нация.

Svitlana Moiseenko

THE DIARY OF TARAS SHEVCHENKO IN THE CONTEXT OF UKRAINIAN STUDIES

The features of artistic presentation, multidimensionality of his phenomenon, the individual peculiarities of the author and his state of mind are shown in Taras Shevchenko's Diary. The deep connection of the text with Ukrainian folk art is shown. The factual material which confirms the thought that the author of the Diary was well acquainted with Ukrainian ethnography which in turn served as a source of his spiritual development and formed his worldview is provided. The specific examples of manifestation of the author's nationality are reviewed: reflections on Ukrainian songs, additions of songs fragments into the text, ethnographic essays, folk proverbs, and ukrainisms.

Key words: Taras Shevchenko, journal, document, genre, creativity, chronicle, event, spirituality, Ukrainians, mentality, nature, song, customs, ethnography, proverb, ukrainisms, humor, expression, Ukrainian reality, fellow countryman, nation.

ЖУРНАЛ (ЩОДЕННИК) Т. ШЕВЧЕНКА – ВАЖЛИВЕ СВІДЧЕННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ТА ІДЕЙНО-ЕСТЕТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ ПОЕТА, ДЖЕРЕЛО ЙОГО БІОГРАФІЇ

Дослідження розкриває проблему використання Журналу Тараса Шевченка під час вивчення життя і творчості поета у школі. Особлива увага звертається на те, як письменник оцінює окремі моменти власного життя, свій талант, висловлює естетичні погляди. Досліджено коло читання Шевченка, його театральні уподобання, надано оцінку ним пам'яток архітектури, картин інших художників, історичних подій.

Ключові слова: Тарас Шевченко, щоденник, біографія, творчість.

Шлях до Тараса Шевченка у кожного свій. Для одних він розпочинається із «Заповіту» чи якогось іншого вірша з шкільної програми і не виходить за ці межі. Для інших – із багатьох творів поета, глибокого вивчення біографії, занурення у внутрішній світ письменника. Треті відкривають для себе Шевченка-художника.

Як показати дітям не хрестоматійного, а живого поета? Як сприяти тому, щоб діти зацікавились цією особистістю і прийняли його всім серцем? За шкільною програмою на системне вивчення творчості Тараса Шевченка відводиться лише 17 уроків. Як правило, використовую ще кілька уроків із числа резервних.

Добре те, що нові підручники допомагають у цьому процесі пізнання: змінено форму викладу матеріалу, додано ілюстративний матеріал. І, що дуже добре, є можливість дати змогу учням усвідомити, що Шевченко був молодого людиною, а не старим дідом, що він і з життя пішов молодим. Адже на момент смерті йому виповнилось лише 47 років. Крім того, акцентується увага на тому, що він не сільський мешканець, а містянин. Це також дуже важливо, бо за радянських часів його популяризували як старого сільського діда, у смушевій шапці і кожусі. Це перше, на що хотілось би звернути увагу.

Інший момент, на якому варто зосередитись, це – внутрішній світ поета. Чим він жив? Що його турбувало? Які книги читав? З якими людьми спілкувався? Дуже цікавим є той факт, що Тарас Шевченко любив театр і кваліфіковано оцінював і якість постановок, і гру акторів. А ще: скрізь, де бував, відвідував храми, звертав увагу на їх оздоблення й давав оцінку розписам (не забуваємо, що він навчався у В. Ширяєва і під його керівництвом у складі артілі брав участь у розписах будівель театрів, палаців у Петербурзі). Звідки він одержав знання і вміння, черпав натхнення? Як формувались його естетичні смаки, хто причетний до цього?

Окремі моменти Шевченкового життя допомагають розкрити саме сторінки його щоденника. Досліджуємо цей твір із учнями у процесі вивчення біографії поета, його творів, його оточення.

Звичайно, на першому уроці пригадуємо з дітьми, що ми вже знаємо з біографії митця, які твори вивчали у попередніх класах і чи допомогло це нам уявити обставини життя і творчості письменника.

Далі, застосовуючи таку форму роботи як асоціативний куш, ми добираємо асоціації, що виникають у нас, коли ми чуємо ім'я поета. Ось один із прикладів учнівських асоціацій:

«Тарас Шевченко, Україна, кріпак, сирота, козачок, Енгельгард, Ширяєв, Брюллов, художник, воля, поет, кобзар, арешт, суд, «Сон»...».

Продовжуємо роботу і створюємо словесний творчий портрет письменника і художника.

Але ні асоціації, ні словесний портрет, ні наступне складання хронологічної таблиці життя і творчості самостійно за підручником чи в ході лекції вчителя (в залежності від задуму педагога) не розкривають внутрішнього світу цієї непересічної особистості.

Тому вдаємося до коментованого читання уривків із Журналу Шевченка. Робимо це періодично в ході уроків, коли виникає необхідність з'ясувати власне бачення поетом окремих подій його особистого життя. Звертаємо увагу на точку зору науковця Катерини Танчин, яка стверджує, що «Практика щоденникарства показує, що інколи щоденник – це не просто записування, а власне само писання. Такий щоденник в житті автора відіграє особливу роль – він «заспокоює спрагу писати», коли обставини зовнішнього чи внутрішнього життя не дають можливості поетові писати поезію, а прозаїкові – прозу» [2, 14].

Це актуально, коли вивчаємо той період Шевченкового життя, коли минали довгі місяці чекання звільнення з заслання, коли не писалося, коли чиновницькі зволікання уповільнили цей процес, з'ясовуємо з учнями шляхом бесіди і зачитування та коментування окремих нотаток.

Продовжуючи, зачитуємо запис про те, як поет сприймав своє звільнення з кріпацтва, як з друзями був на святі у Петергофі у 1839 р.: «Быстрый переход с чердака грубого мужика-маляра в великолепную мастерскую величайшего живописца нашего века. Самому теперь не верится, действительно так было. Я из грязного чердака, я, ничтожный замарашка, на крыльях перелетел в волшебные залы Академии художеств» [3, 36].

Бесіда допоможе з'ясувати, яким було сприйняття ним оточуючого світу в залежності від обставин життя. Знаходимо і попередні зауваження щодо відвідування Петергофу у 1836 р., коли він був учнем майстра Ширяєва, і для того, щоб побувати там, пішов без дозволу господаря.

Наступний фрагмент щоденника, на якому варто зупинитися, це роздуми щодо жорсткої заборони писати і малювати: «Бездушному сатрапу и наперснику царя пригрезилось, что я освобожден от крепостного состояния и воспитан на счет царя, и в знак благодарности нарисовал карикатуру своего благодетеля. Так пускай, дескать, казнится неблагодарный. Откуда эта нелепая басня – не знаю. Знаю только, что она мне недешево обошлась. Надо думать, что басня эта сплелась на комfirmации, где в заключении приговора сказано: «Строжайше запретить писать и рисовать». Писать запрещено за возмутительные стихи на малороссийском языке. А рисовать – и сам верховный судья не знает, за что запрещено. А просвещенный блюститель царских повелений непоясненное в приговоре сам пояснил, да и прихлопнул меня своим бездушным всемогуществом. Холодное равнодушное сердце» [3, 20-21].

Не можна не звернутися до цього джерела і тоді, коли вивчаємо питання освіти поета, його успіхів в образотворчому мистецтві, у мистецтві акватинти, багатстві мови і образності його літературних творів, написаних як українською, так і російською мовами.

Ми знаємо, що будучи малим Тарас Шевченко навчався в школі, а осиротівши, носив воду школярам і у вільний час, сидячи в коридорі

слухав уроки. Тобто, він мав початкову освіту. Але вже тоді читав книги, які були доступні йому, зокрема твори Сковороди. У подальшому була постійна праця над собою. Біографи, друзі, сучасники у спогадах звертають увагу на велику любов Шевченка до читання. Практично у кожному листі з заслання мають місце прохання про надсилення книг. Жага до знань була невгамовною.

Будучи студентом Петербурзької Академії мистецтв, продовжував багато читати. Це дало змогу колишньому кріпакові глибоко пізнати і відобразити історію України у поетичних творах, створити полотна на історичну тему (і не тільки з життя українців).

Більше про цю пристрасть дізнаємось із того ж таки Журналу. Перш за все, звертаємо увагу на те, що Тарас Шевченко читає, твори яких письменників цитує, на кого робить посилання.

Так, уже з перших сторінок він цитує російського поета Олексія Кольцова, творчість якого дуже цінував «поезії святої ради», тобто захоплювався образністю мови, римуванням, ритмікою т. ін. Вершиною художніх досягнень поета є його пісні. Декілька віршів Кольцов написав українською мовою.

Щоб зацікавити учнів питанням, твори яких письменників Шевченко читав, влаштовуємо мандрівку щоденником, при цьому вчимося працювати з коментарями, посиланнями. Відпрацьовуємо навички знаходження в тексті необхідних цитат.

Серед літераторів, творчість яких знав поет, імена О. Пушкіна, Й.-В. Гете, В. Капніста, В. Курочкіна, І. Крилова, В. Жуковського, Г. Державіна, М. Карамзіна, Ш.-Л. Монтеск'є, М. Некрасова, О. Островського та ін.

Про те, що Тарас Шевченко був знайомий з їхньою творчістю не побіжно, а глибоко, свідчать записи у Журналі, з якими знайомимось на уроках. Це і його враження від прочитаного, і критичні зауваження, і оцінка книг та окремих творів.

Так про різні п'єси Олександра Островського знаходимо не однакові позначки. Прикладів можна наводити багато, зупинимось на двох: «Мне кажется, что для нашего времени и для нашего среднего полуграмотного сословия необходима сатира, только сатира умная, благородная. Такая, например, как «Жених» Федотова или «Свои люди сочт'мся» Островского и «Ревизор» Гоголя» [3, 28]; «Прочитал комедию

Островского «Доходное место». Не понравилось. Много лишнего, ничего не говорящего. И вообще аляповато, особенно женщины не натуральны» [3, 111].

Звертаємося до зауважень Тараса Шевченка щодо книги українського та російського письменника Володимира Даля (літературний псевдонім: Козак Луганський) «Солдатские досуги»: «Заглавие ложное» [3, 15]. І там же – крик душі: «У русского солдата досуга не имеется» [3, 15].

Варті уваги зауваження стосовно солдатського життя, через яке поет сам пройшов, що зроблені на початку щоденника, власне ті, де він пояснює, чому раніше не вів щоденникових записів: «Мне следовало бы начать свой журнал со времени посвящения моего в солдатский сан, сиречь с 1847 года. Теперь бы это была претолстая и прескучная тетрадь. Вспоминая эти прошедшие грустные десять лет, я сердечно радуюсь, что мне не пришла тогда благая мысль обзавестись записной тетрадью. Что бы я записал в ней..? Одно воспоминание о прошедшем и виденном в продолжение этого времени приводит меня в трепет» [3, 12].

Тарас Шевченко надзвичайно високо цінував творчість російського поета-сатирика, відомого перекладача Беранже Василя Курочкіна: «...зашла речь о переводах Курочкина из Беранже. И я прочитал им наизусть не перевод, а собственное произведение. А чтобы не забыть это прекрасное создание поэта, то я вношу его в мой журнал» [3, 130].

Важливо, що багато творів різних авторів Шевченко знав напам'ять, так само, як і власні твори.

Проводимо ще деякі спостереження. Зокрема знаходимо за коментарями, скількох письменників він згадує у своїх позначках, простежуємо, кого з них більше. Потім працюємо з текстом щоденника, шукаючи відповідь на запитання, чому одних згадує часто, інших – ні.

Не можна оминати зацікавленість Шевченка всесвітньою історією та історією України. До цього питання ми звертаємося, коли вивчаємо твори письменника на історичні теми. Знаємо, що він черпав інформацію з книг. Він був у захваті від «Записок о Южной Руси» Пантелеймона Куліша: «В особенности благодарен я ему (Кулишу – примітка наша) за «Записки о Южной Руси». Я эту книгу скоро наизусть буду читать. Она мне так живо, так волшебно напомнила мою прекрасную,

мою бедную Украину, что я как будто с живыми беседую с её слепыми лирниками и кобзарями. Прекраснейший, благороднейший труд. Бриллиант в современной исторической литературе» [3, 18].

Доволі цікава згадка про твір О. І. Рігельмана «История, или повествование о донских козаках»: «Ригельмана «История донского войска» показала мне слишком старою спутницей и я упаковал её самый спуд» [3, 41]. Діти роблять висновки, що названа книга читана і перечитана ним була не один раз. Якщо поет забрав книгу із собою, значить дуже цінував її. Мав намір зберегти і ще перечитати.

Серед історичних книг згадує Тарас Шевченко «Летописные повествования о малой Руси», «Богдан Хмельницкий» М. Костомарова, «О времени происхождения словянских письмен» О. Бодяньського, «История России с Древнейших времён» С. Соловьова, «Турецкая война при царе Фёдоре Алексеевиче» Г. Попова та багато інших.

А чи знав Тарас Шевченко польську мову? Намагаємось це з'ясувати, опрацьовуючи записи про книгу Кароля Лібельта «Естетика, або Наука про прекрасне». Чому назва книги записана польською мовою, а не російською? Виникає невелика дискусія з цього питання. Діти роблять припущення, що знав, адже тривалий час жив у Вільно, мав багато друзів серед поляків. Чи потрібно це? Звичайно, потрібно, бо школярі вчать зіставляти факти, аналізувати, робити висновки, припущення, висловлювати власні думки.

Далі цікавимося, що не подобається Шевченку у міркуваннях Лібельта, а що захоплює, які власні погляди на мистецтво записує він до Журналу. Знаходимо і виклад естетичних поглядів самого Шевченка.

Приділяємо увагу тому, які думки хвилюють його під час подорожі, які формуються враження від міст, через які переїжджає, захоплює чи викликає незадоволення оздоблення храмів, архітектура міст.

З'ясовуємо, що під час подорожі поет має багато зустрічей, малює портрети на замовлення, замальовує береги Волги, робить начерки, багато читає, цікавиться історією міст, відвідує бібліотеки, переглядає журнали та ін. В Астрахані, наприклад, шукає книгу М. Рибушкіна «Описания города Астрахани» [3, 83], у Нижньому Новгороді – М. Храмцовского «Краткое историческое описание Нижнего Новгорода».

Серед ключових компетентностей, які покликана формувати українська література, є емоційно-ціннісне ставлення до фактів літератури. Одна з них – осмислення важливості моральних чеснот у житті. Цікавими у цьому плані є роздуми Шевченка про власний талант, про працю, про дружбу, про порядність, про дотримання даного слова та ін.

Літературна творчість забирала багато часу, але не писати Шевченко не міг: «Странное, однако ж, это всемогущее призвание. Я хорошо знал, что живопись – моя будущая профессия, мой насущный хлеб. И вместо того, чтобы изучать её глубокие таинства, и ещё под руководством такого учителя, каков был бессмертный Брюллов, я сочинял стихи, за которые мне никто ни гроша не заплатил и которые наконец лишили меня свободы и которые, несмотря на всемогущее бесчеловечное запрещение, я всё-таки втихомолку кропаю... Право, странное это неутомимое призвание» [3, 36].

До питання таланту та реалізації творчих задумів Шевченко буде в своїх записах повертатися ще не один раз. І тоді, коли пише, що редагує та переписує власні твори, коли робить позначки про те, що чекає відгуків на передані поезії від Я. Кухаренка, С. Аксакова, П. Куліша та ін., і тоді коли візуалізує свій намір зайнятися офортами і акватинтою. Останнє пояснює тим, що займатися власне живописом не зможе, бо дуже багато втрачено навичок із-за відсутності практики під час заслання. Знаходячи, зачитуючи та аналізуючи записи про це, учні відзначають високу вимогливість Тараса Шевченка до власної творчості.

Цікавими є ті сторінки, де поет планує, як буде добиратися до Петербурга. Отримавши повідомлення про звільнення з солдатчини мав намір відвідати Якова Кухаренка в «його Чорноморії». Їхнє знайомство у 1840 році з часом переросло у міцну дружбу. Яків Герасимович морально і матеріально постійно підтримував поета. Бажання відвідати давнього і надійного друга було дуже сильним, але, водночас, необхідно було якнайшвидше прибути до Петербурга аби подякувати подружжю Толстих – Анастасії Іванівні та Федору Петровичу, завдяки зусиллям яких поет був звільнений із заслання. З'явився запис-роздум про дружбу і вдячність та повернення боргів: «Сначала уплачивается долг, потом удовлетворяется голодная

нужда, а на остатки покупается удовольствие. Так, по крайней мере, делают порядочные люди. А я и тенью боюсь быть похожим на безалаберного разгильдяя» [3, 36].

Знаходимо записи про дружбометр. Це слово зацікавлює учнів і дає можливість розглянути позначки про стосунки з людьми, які користувалися знайомством чи дружбою з Тарасом Григоровичем, безсоромно жили за його рахунок, позичали гроші й не повертали борги. Саме гроші називає поет цим словом – «дружбометр». Багато добрих слів написано Шевченком у щоденнику про друзів, які постійно переймалися його долею, підтримували листами та фінансово.

Попри величезну кількість друзів і знайомих, з якими спілкувався та листувався поет, учні відзначають його скромність, про що свідчить запис у щоденнику від 30 березня 1858 р.: «Вечером Н. И. представила меня своим знакомым, собравшимся у неё в этот вечер порядочною толпою. Они приветствовали меня как давно ожидаемого и дорогого гостя. Спасибо им. Боюсь, как бы мне не сделаться модной фигурой в Питере» [3, 168].

Розглядаючи щоденник як жанр літератури, звертаємося до наукових досліджень цього питання. Зокрема Леніє Теймазова зазначає, що щоденник за своєю природою «автокомунікативний», у момент ведення він був розрахований на внутрішні, інтимні проблеми автора. При цьому щоденник для читача є цікавим і привабливим жанром, оскільки «це щоденне спостереження за собою й оточенням, раз і назавжди зафіксований момент життя, домислити тут щось дуже складно» [1; 9].

Цілий урок присвячуємо означеній проблемі і шукаємо відповідь на запитання, яку ж роль відіграв Щоденник/Журнал у певний період Шевченкового життя. Учні отримують випереджаюче завдання опрацювати окремі наукові дослідження з цього питання. Цікаво, що посилаючись на працю Катерини Танчин» [2], вони переконливо аргументують її точку зору стосовно того, що для Тараса Шевченка щоденник був засобом психічної самотерапії.

Таким чином, можна зробити висновок, що вивчаючи щоденник Тараса Шевченка, ми з учнями маємо змогу заглибитись у внутрішній світ поета, наблизити його до себе, пізнати як людину, котра як і усі відчуває біль і страждання, яка попри усі життєві негаразди

залишається Людиною за будь-яких обставин, прагне досконалості у творчості, людяності у стосунках з іншими, вірності у дружбі, щастя у стосунках з жінками.

Джерела та література:

1. Таймазова Л. Л. Мемуарно-щоденникова проза М. Волошина: художня інтерпретація внутрішнього світу особистості : автореф. на здобуття наук. ступеня канд. філолог. наук : спец. 10.01.02. «Російська література» / Л. Л. Таймазова. – Сімферополь, 2006. – 20 с.

2. Танчин К. Я. Щоденник як форма самовираження письменника : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філолог. наук : спец. 10.01.06 «Теорія літератури» / К. Я. Танчин. – Тернопіль, 2005. – 20 с. Режим доступу: <http://www.disslib.org/shchodennyk-jak-forma-samovyrazhennja-pysmennyka.html>

3. Шевченко Т. Г. Зібрання творів: У 6 т. (вид., автентичне 1 – 6 томам «Повного зібрання творів у дванадцяти томах») / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 5 : Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. «Букварь южнорусский». Записи народної творчості. – 496 с.

Раиса Артеменко

ЖУРНАЛ (ДНЕВНИК) Т. ШЕВЧЕНКО – ВАЖНОЕ СВИДЕТЕЛЬСТВО ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИХ И ИДЕЙНО-ЭСТЕТИЧЕСКИХ ВЗГЛЯДОВ ПОЭТА, ИСТОЧНИК ЕГО БИОГРАФИИ

Исследование раскрывает проблему использования Журнала Тараса Шевченко во время изучения жизни и творчества поэта в школе. Особое внимание уделяется тому, как писатель оценивает отдельные моменты личной жизни, свой талант, высказывает эстетические взгляды. Исследован круг чтения Тараса Шевченко, его театральные предпочтения, дана оценка им достопримечательностей архитектуры, картин других художников, исторических событий.

Ключевые слова: Тарас Шевченко, дневник, биография, творчество.

**JOURNAL (DIARY) OF TARAS SHEVCHENKO –
IMPORTANT CERTIFICATE
OF SOCIO-POLITICAL AND IDEOLOGICAL-AESTHETIC
VIEWS OF THE POET, SOURCE OF HIS BIOGRAPHY**

The study reveals the problem of using the journal of Taras Shevchenko (his life and work) during the study at school. Special attention is paid to how the writer describes some moments of his own life, his talents, how he expresses his aesthetic views. The reading circle of Taras Shevchenko, his theatrical preferences, his description of architectural sights, his assessment of paintings by other artists and historical events were investigated.

Key words: Taras Shevchenko, diary, biography, creation.

ЩОДЕННИКИ ПИСЬМЕННИКІВ ТА МИТЦІВ ЯК ЛІТЕРАТУРНІ ПАМ'ЯТНИКИ

УДК 901

Татьяна Камскова

ДНЕВНИК КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК В КОНТЕКСТЕ НОВОЙ ЛОКАЛЬНОЙ ИСТОРИИ

В статье рассматриваются опубликованные дневники как исторические источники в контексте концепции «новой локальной истории», что позволяет решать проблемы истории повседневности. Приведены примеры конкретных изданий в виде дневниковых записей, отражающих отдельные периоды истории в жизни конкретных людей.

Ключевые слова: локальная история, история повседневности, дневники, записки, Оренбургский край.

Основная цель концепции «новой локальной истории» состоит в «переориентация местной истории на изучение внутреннего мира, частного и социального поведения, повседневного бытия человека, который создавал социокультурную локальную целостность» [2]. Региональная ограниченность и локальные границы личности и микросообщества способствуют более успешному и пристальному рассмотрению отдельных аспектов повседневности, которые позволяют расширить горизонты исторического знания о «прошлом места». Речь идет о формировании комплекса соответствующих источников. В круг исследования вводится пласт источников личного происхождения (дневники, воспоминания, письма), в котором отображены мысли, чувства, настроения, общественное сознание, уровень духовной жизни, психология людей определенной исторической эпохи. Примером могут служить опубликованные дневники, которые становятся источниками информации о повседневной жизни конкретного исторического периода в локальных сообществах того или иного региона. На первый план выходит личность, ее отдельный мир и проявляется он в повседневной жизни как явление уникальное, по-своему реализующее общие идеи, общие сте-

реотипы, общие нормы. Дневник как жанр мемуарной литературы имеет характерные черты: форма повествования от первого лица и повседневных, обычно датированных, синхронных с точки зрения системы отражения действительности, записей. Как внелитературный жанр дневник отличает предельная искренность, доверительность. Все записи дневника, как правило, пишутся для себя. Дневник писателя сохраняет все эти признаки жанра, но, как бы дополняет существующее определение тем, что является не только способом самовыражения, но и часто творческой мастерской, в которой могут так или иначе высвечиваться творческие замыслы писателя [1]. Опубликованные дневники – явление достаточно редкое для конкретной локальной территории, а именно – Оренбургской области.

В альманахе «Гостиный двор» опубликованы фрагменты дневника Леонтия Головина «Связанная совесть». Оренбургский историк Владимир Семенов написал в предисловии: «В июле 2003 года я получил из Самары... документ: фрагмент дневника военного врача Леонтия Головина, служившего в одном из оренбургских казачьих полков. ...текст читается, обстановка легко воссоздается, передается атмосфера, царящая в отступающих войсках» [3, 204]. Отрывок из дневника включает период с сентября по ноябрь 1919 года и заканчивается припиской: «1919 год, 13 декабря. Помер Леонтий Головин. Похоронил я хорошо в городе Акмолинском. Петр А. Тырсин» [3, 232]. Дневник сообщает о событиях Гражданской войны, в частности, отступлении казачьих войск. Документальность его неразрывно связана с включенностью автора в описываемые события и, соответственно, ценность источника определяется непосредственным участием его в этих событиях. Яркие описания трагического путешествия, последствий голода, холода и болезней, равно как и лирические картины осенней степи говорят о незаурядном литературном даре автора.

Издание Григория Шварца «Бузулук – Ленинград – ГУЛАК» имеет подзаголовок «Потаенные записи и дневники политзаключенного» (Бузулук, 2017) [5]. Автобиографические записки и дневники – уникальный, честный и пронзительный документ, вызывающий глубокое уважение к силе человеческого духа, не сломленного в лагерях и ссылках. Достаточно интересна форма этого документа

личного происхождения: дневниковые фрагменты включены в общий контекст воспоминаний. Через сознание и восприятие Г. Шварца (1908-2010) прошли исторические события трех эпох – до-революционной, советской и постсоветской, которые связаны с его личной биографией, отражают личные взгляды и позиции автора. Выпускник историко-лингвистического факультета Ленинградского государственного университета попал в жернова сталинских репрессий, дважды был осужден на различные сроки исправительно-трудовых лагерей и ссылку в Сибире. После возвращения работал библиотекарем в средней школе г. Бузулука. Его дневниковые записи носят фрагментарный характер. Он откликается на важные события в жизни страны, вспоминает студенческие годы, изредка обращается к событиям лагерной жизни. Обладая поистине энциклопедическими знаниями, будучи автором интересных исследований творчества Пушкина и Чехова, Г. Шварц талантливо сделал (как он сам написал) «монтаж» своих дневников и записок. Дневники по своей природе более достоверны, нежели воспоминания. Им присуща свежесть восприятия, а следовательно, и более достоверное описание того или иного события. Воспоминания обычно пишутся спустя известное время после происходящих событий, когда кое-какие детали могут быть забыты. Вместе дневники и записки образуют «субъективность документальности», что, несомненно, является достоинством издания.

Таким образом, дневник как жанр документа личного происхождения может рассматриваться как исторический источник с использованием его для анализа прошлого или создания других произведений мемуарного, исторического, художественного характера. При этом следует учитывать и их определенную краткость, отрывочность, неполноту в описании событий. Характерная черта дневников – их «автокоммуникативный» характер, поскольку они создаются, как правило, не для публичного представления – «для себя» или ограниченного круга адресатов, определяемых автором [4]. Основные характеристики дневника – его документальность и субъективность, которые в контексте истории повседневности являются несомненными достоинствами.

Источники и литература:

1. Боброва О. Б. Жанр дневника. Теория вопроса / О. Б. Боброва [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://rudocs.exdat.com/docs/index-263509.html> (дата обращения 10.07.2018).
2. Булыгина Т. А. История повседневности и «новая локальная история»: исследовательское поле и исследовательский инструмент / Т. А. Булыгина [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.newlocalhistory.com/content/bulygina-ta-stavropol-istoriya-povsednevnosti-i-novaya-lokalnaya-istoriya-issledovatel'skoe> (дата обращения 11.07.2018).
3. Головин Л. Связанная нить: фрагменты дневника / Л. Головин // Гостинный двор: альманах. – 2003. – №14. – С. 204-233.
4. Кодан С. В. Источники личного происхождения: понятие, место и роль в изучении истории государственно-правовых явлений / С. В. Кодан [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.e-notabene.ru/hr/article_11431.html
5. Шварц Г. Бузулук – Ленинград – ГУЛАГ : потаенные записи и дневники политзаключенного. – Бузулук : АНО «Бузулукский центр содействия СМИ», 2017. – 152 с.

Тетяна Камскова

ЩОДЕННИК ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО В КОНТЕКСТІ НОВОЇ ЛОКАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ

У статті розглядаються опубліковані щоденники як історичні джерела в контексті концепції «нової локальної історії», що дозволяє вирішувати проблеми історії повсякденності. Наведено приклади конкретних видань у вигляді щоденникових записів, що відбивають окремі періоди історії в житті конкретних людей.

Ключові слова: локальна історія, історія повсякденності, щоденники, записки, Оренбурзький край.

DIARY AS HISTORICAL SOURCES IN CONTEXT OF NEW LOCAL HISTORY

The published diaries are examined in the article as historical sources in the context of conception of «new local history», that allows to work out the problems of history of daily occurrence. Examples of certain editions are made as diary records reflecting the separate periods of history in life of certain people.

Key words: *local history, history of daily occurrence, diaries, messages, Orenburg edge.*

ТАРАС ШЕВЧЕНКО В ЖИТТІ І ТВОРЧОСТІ КОСТЯНТИНА ПАУСТОВСЬКОГО

У статті аналізується повість К. Паустовського «Тарас Шевченко» в контексті проблеми «Т. Шевченко і російська культура». Досліджуються чинники (передусім біографічний), що збудили в Костянтина Георгійовича інтерес до особи українського генія. У повісті виокремлено декілька сюжетних ліній: сирітське дитинство Тараса, перебування разом із паном у Вільно, Варшаві, Петербурзі, формування як художника і поета, заслання й останні роки життя. Основні віхи біографії Кобзаря переплітаються з автобіографічними моментами життєпису самого автора повісті. А також події з життя Тараса Григоровича представлені в широкому культурно-політичному контексті. К. Паустовський акцентує на багатогранності таланту Т. Шевченка (живопис, поезія, проза, пісенний голос). Розглядається еволюція стосунків Т. Шевченка з учасниками Кирило-Методієвського братства. Увага приділена і приватному життю українського поета-живописця, зображеному в повісті. У статті також розглядається проблема інтертекстуальності повісті (роль поетичних вставок, уривків з «Журналу» Т. Шевченка, написаного російською мовою).

Ключові слова: *повість, поезія, проза, живопис, щоденник, автобіографічний, інтимний, інтертекст.*

Проблема «Тарас Шевченко і російська культура» доволі об'ємна. У ній можна виділити кілька рівнів: особисті взаємини українського поета і художника з діячами російської культури; вплив на Кобзаря передових ідей російської літератури (живопису) і трансформація їх у його власній творчості; Шевченків «слід» у життєтворчості російських митців – сучасників і наступників¹.

¹ Окремі аспекти означеної проблеми розглянуті нами в публікаціях: Тарас Шевченко, українські футуристи та російські письменники // Матеріали XIV Міжнародного семінара «Тарас Шевченко и его петербургское окружение», 13-17 мая 2014 года. – Санкт-Петербург, 2014. – С. 18-32; Владимир Маяковский и Украина // Творчество В. В. Маяковского в XXI веке: Выпуск 3: Текст и биография. Слово и изображение. – М.: ИМЛИ РАН, 2015. – С. 128-146; Україна та українці в російськомовному культурному дискурсі // Вітчизняна філологія: теоретичні та методичні аспекти вивчення: Збірник наукових праць. Вип. 7. – Черкаси: вид.

Ми спробуємо з'ясувати місце і роль основоположника нової української літератури в життєвій і творчій долі російського письменника-романтика Костянтина Паустовського (1892-1968).

До освоєння цієї теми нас наштовхнуло дві дати, які відзначатимуться: 205-річчя з дня народження Великого Українця у 2019 р. і 50-а річниця з дня смерті К. Паустовського у 2018 р.

Т. Шевченко ввійшов у життя К. Паустовського разом із Україною, яка стала для нього навіки рідною, другою батьківщиною. Дитячі та юнацькі роки Костянтина Георгійовича тісно пов'язані з Україною, Шевченковим краєм. Цим фактором зумовлена глибинна прив'язаність Паустовського до української тематики, фольклору, мови. Надамо слово письменникові: «Я вырос на Украине. Я глубоко люблю и уважаю украинский народ и его культуру. Достаточно прочесть мои повести и рассказы, такие, как «Тарас Шевченко», «Далекie годы», «Поводырь», «Днепровские кручи», «Синева», «Олександр Довженко» и ряд других моих высказываний, чтобы убедиться в этом» [цит. за: 5, 47].

У передмові до українського видання «Золотої троянди» (1957) К. Паустовський писав: «Мне в общем-то повезло. Я вырос на Украине. Её лиризму я благодарен многими сторонами своей прозы. Образ Украины я носил в своем сердце на протяжении многих лет <...> Украина всегда была прекрасной почвой для творчества, овеянная поэзией труда и свободы, – страна, про которую можно писать бесконечно...» [цит. за: 1].

Дитячі роки Костянтина Георгійовича пройшли в Шевченковому краї. У «Повісті про життя» (найвизначніший твір, художня біографія автора) з незвичайною теплотою і ніжністю письменник відгукується про Черкаси – місто свого дитинства (навчався у Київській класичній гімназії та Київському університеті, а на канікули приїздив до бабусі в Черкаси, до знайомих у Смілу). За визнанням самого письменника, поїздки в Черкаси (часто це були захоплюючі подорожі пароплавом по Дніпру) до бабусі і численних тіточок (одна з них була начальником

ФОП Гордієнко Є. І., 2017. – С. 34-46; Російські культурні діячі у світлі епістолярію Тараса Шевченка // Збірник наукових праць Міжнародної (39-ї) наукової Шевченківської конференції «Творчість Т. Шевченка: компаративний та інтертекстуальний простір». – Черкаси: Видавець Чабаненко Ю. А., 2017. – С. 396-414 та ін.

жіночої гімназії) стали для нього справжніми святами. У певному сенсі Черкаси навіть протиставляються Києву: «Поездки в Черкаси и Городище были в моем детстве праздниками, а будни начинались в Киеве, на Святославской улице, где в сумрачной и неудобной квартире проходили длинные зимы» [3, 35].

З Кобзаревою творчістю Костянтин зазнайомився завдяки тітці Феодосії Максимівні, яку спіткала доля Шевченкової Катерини і якій Біблію (тітонька Дозя заперечувала всі церковні обряди, крім відпущення гріхів) заміняв схований глибоко у скрині «Кобзар», пожовтілий від часу й закапаний воском, як Біблія (Біблією українського народу нерідко називають «Кобзар»). Хлопчик бачив, як тьотя Дозя читала книгу, оплакувала долю Катерини, схожу на її власну (коханий звабив її і покинув, хоча вона продовжувала його чекати і плакала за своїм померлим «незаконним» синочком).

А також завдяки дідусеві, від якого Костянтин Георгійович, навіть народжений у кінці XIX ст., ще чув розповіді про криваві січі з поляками, чигиринських гетьманів та уманську різанину. Ці розповіді розбурхували багату уяву Костика: разом із братами він грав у запорозькі битви, де за ворогів – поляків і турків – були величезні будяки з квітками, схожими на згустки козацької крові (про все це оповідається в автобіографічній «Повести о жизни»).

Чи не так само малий Тарас Шевченко захоплено вбирав у себе спогади столітнього діда Івана, учасника Коліївщини, й уявляв себе гайдамакою: стинав лозиною бур'яни, неначе голови панам (повість С. Васильченка «Широкий шлях»). Пізніше враження від почутого поетично трансформовано в цілому ряді творів, серед яких на першому місці – поема «Гайдамаки»:

*Бувало, в неділю, закривши мінею,
По чарці з сусідом випивши тієї,
Батько діда просить, щоб той розказав
Про Коліївщину, як колись бувало,
Як Залізняк, Гонта ляхів покарав.
Як ляхи конали, як Сміла горіла... [7, 126]²*

2 Саме тому восени 2013 р. в Черкасах, а потім на батьківщині Кобзаря – Звенигородщині (села Шевченкове, Ризине) відбулася науково-практична конференція «Тарас Шевченко у творчості Костянтина Паустовського», присвячена 200-літньому ювілею українського генія.

Так само для поета-шістдесятника Василя Симоненка (його вважають духовним спадкоємцем Кобзаря) живим акумулятором пам'яті про минулі події був дід Федір Щербань – волосний писар тарандинцівської волості, людина мудра й начитана. Умостившись на печі й затамувавши подих, слухав малий Василько дідові розповіді – і в його уяві оживала сива давнина. Про враження від тих оповідок, їхню роль у творчій біографії В. Симоненка читаємо у вірші «З дитинства»:

*Мелькають червоні жупани,
Вирує, кипить Дніпро,
І Байда стріляє в султана,
Підвішений за ребро.
І грізні полки Богдана
Шляхетську орду женуть,
А з півночі десь за бураном
На поміч стрільці ідуть.*

Можливо, з розповідей дідуся перейшла в автобіографічні твори Паустовського потужна україномовна стихія – численні українізми (як у М. Гоголя чи в романі В. Шукшина «Я прийшов дати вам волю»): «гребля», «хлопчик», «мабудь». Деякі з них пояснюють російські відповідники: «чулан – камора», «чертополох – будяк», «кувшини – глечики» і т. д.

Костянтин Георгійович із повагою ставився до української мови, вважав що саме мова Шевченкового краю має стати основою літературної, а тому критично оцінював спроби в роки громадянської війни витіснити її «галицькою говіркою»: «Петлюра привез с собой так называемый галицийский язык – довольно тяжеловесный и полный заимствований из соседних языков. И блестящий, действительно жемчужный, как зубы задорных молодежи, острый, поющий, народный язык Украины отступил перед новым пришельцем в далекие шевченковские хаты и в тихие деревенские левады. Там он и прожил «тишком» все тяжелые годы, но сохранил свою поэтичность и не позволил сломать себе хребет» [3, 460]. Саме залюбленість в українську мову спонукала Паустовського для створення національного колориту вводити у твори численні українізми, про що вже йшлося.

Захоплений величчю і драматичною долею основоположника нової української літератури і літературної мови Тараса Шевченка,

Паустовський присвятив йому однойменну повість (нарис), на якій ми зупинимось детальніше³.

Епіграфом до твору стали Кобзареві слова зі щоденникового запису, у яких виражена естетична програма митця і патріота: «Други мои, искренние мои! / Пишите, подайте голос за эту бедную, грязную чернь! / За этого поруганного, бессловесного смерда! / О, край мой милый! Моя судьбина» [4, 3].

З повісті оприявнюється, що інтерес до постаті Т. Шевченка пробуджували тьотя Дозя і дідусь – старий миколаївський солдат, якому випало служити в тих же місцях, що й Шевченко. Саме дідусь повідав онукові історію про Шевченкову вербу.

Розповіді дідуса настільки закарбувалися в пам'яті, що вже у зрілому віці Костянтин Георгійович відвідав місця заслання українського поета і художника. Ці відвідини пустельного краю допомогли Паустовському збагнути весь трагізм туги Шевченка, закинутого в ці краї й позбавленого права писати й малювати.

Побачене у степу, зокрема казахська могила з піаюю, на якій сиділи пташки, викликала асоціації зі щоденником Кобзаря: «Я згадав схвильовані слова Шевченка в його щоденниках про киргизьких дітей. Вони приносять на могили своїх рідних чашки з водою, аби птахи, що залітають у ці мертві землі, не загинули від спраги» (с. 4).

У повісті можна виокремити кілька тематичних ліній: сирітське дитинство Тараса, мандри за паном до Вільно, Варшави, Петербурга, викуп із кріпацтва, заслання й останні роки життя.

Основні віхи біографії Кобзаря переплітаються з автобіографічними моментами із життя самого автора повісті: спогади про чарівний світ дитинства, проведеного в Україні («Що може бути чарівніше за раннє дитинство, прожите на Україні!» (с. 4), про «гнівну» бабусю-туркеню і сумирного діда-чумака, залюбленого в українську пісню, про нещасливу долю тітки Феодосії Максимівни: «Вечорами моя тітка Феодосія Максимівна витягала з комори, зі скрині розшарпаний том «Кобзаря», співуче читала його мені, замовкала на півслові, знімала нагар зі свічі й витирала очі чистою хусткою. Я дивився на неї з подивом. Я не знав тоді, що вона оплакувала свою

3 Переклад повісті „Тарас Шевченко” українською мовою, здійснений О. Артамоною, вийшов до 200-річного ювілею Кобзаря. На нього ми будемо посилалися.

жіночу долю, схожу з долею Шевченківської Катерини, долю дівчини, яку зрадив коханий» (с. 4).

Здавалося б, у повісті йдеться про загальновідомі факти біографії Кобзаря (проте не слід забувати, що твір написаний 1939 р.), але зроблено це жваво, захоплююче, з яскраво вираженою авторською симпатією.

Прикметно, що події із життя Тараса Григоровича подано **в широкому контексті** – політичному, культурному, – що надає творові масштабності й панорамності, незважаючи на його невеликий обсяг.

Так, наприклад, розповідь про віленський період у житті поета (перше юнацьке кохання, захоплення іконописом бернардинських монастирів, вишуканою архітектурою міста, вдосконалення майстерності живописця, за що його суворо покарав Енгельгардт) супроводжується розповіддю про безславний кінець наполеонівської «багатомовної армії», «про битви і загибель на зледенілих пагорбах коло Вільно і всієї артилерії Наполеона – маршал Ней наказав її спалити» (с. 6)⁴. І, можливо, не випадково. У Шевченкові часи віленці ще зі страхом згадували кампанію французького імператора, який, за легендою, був надзвичайно вражений собором Святої Анни: він зізнався, що, якби міг, то б на руках переніс його до Франції й поставив поруч із Нотр-Дам де Парі (Собор Паризької Богоматері). А саме в цьому храмі юний Тарас спостерігав за молитвою Ядвіги (Дзюні) Гусиковської, у яку він закохався (згадка про перше кохання, яке юний Тарас зустрів в одному з віленських костьолів, є й у повісті).

Або розповідь про назрівання польського повстання, про А. Міцкевича, що став «володарем дум» польської (і не тільки) інтелігенції і з творами якого український поет, вивчивши польську мову, познайомиться пізніше. Наближення повстання змусило Енгельгардта залишити Варшаву, де Тарас навчався в австрійського портретиста Лампі, і переїхати до Петербурга.

Показово також, що драматична доля українського генія розглядається К. Паустовським у контексті загальнонародної трагедії поневоленого люду. Задля чого у твір вкраплюються вставні епізоди про життя талановитих кріпаків: наприклад, розповідь про сумну

⁴ Перебуваючи неодноразово в Вільносі на наукових конференціях (уже багато років співпрацюю з Литовським едусологічним університетом), доводилося бачити ці місця й слухати цікаві розповіді про них з уст екскурсоводів.

долю кріпосного архітектора Володимира Белозерова, якого покарано за наказом Б. Голіцина. Князь, обурений змінами в побудові храму в Марфіно, які вніс зодчий без його дозволу, дав наказ висікти того, від чого серце похилого будівничого не витримало. А Голіцин наказав поховати майстра біля збудованої ним церкви (вона є не характерною для тогочасної архітектури і має сліди європейських впливів) і викарбувати на могильній плиті напис про причину смерті⁵.

Значну частину художньої площі повісті займає Петербурзький період життя поета (навчання в Ширяєва, перші поетичні спроби, знайомство із Сошенком, викуп із кріпацтва, навчання в Академії, стосунки з відомими українськими і російськими культурними діячами: Брюлловим, Жуковським, Венеціановим, Сошенком, Гребінкою та іншими).

Чимало місця відведено стосункам Шевченка і Брюллова. «Один із найбільших художників Європи» уподобав «хлопчика з некріпацьким обличчям» (с. 10), щиро хвалив його малюнки.

Підкреслюючи доленосну роль Брюллова у справі викупу Шевченка з кріпацтва, Паустовський не оминув і деяких дражливих моментів у їхніх стосунках, хоча Тарас Григорович великодушно все прощав своєму вчителю. А дізнавшись про «скнарість Брюллова», «намагався переконати себе, що ця риса є тільки «випадковою гримасою генія» (с. 12).

Згадку про цей інцидент знаходимо в листі Т. Шевченка до В. Жуковського, у якому згадується Карл Павлович Брюллов, позначений криптонімом «К. П. Б.», котрий не відгукнувся на заклик українського поета-засланця про допомогу: «Я писалъ еще в первый годъ моего изгнания К. П. Б., и никакого результата; бѣдный он великій человекъ! При всей своей великости, самой малости не хочетъ сдѣлать; говорю не хочетъ, потому что онъ можетъ; позволяю себѣ думать и первое добро (написаніе вашего портрета) было сдѣлано случайно. (Простите мнѣ подобное нареканіе на великого человека. Печально, что съ великимъ гениемъ не соединена великая разумная добродѣтель)» [2, 94-95].

Дозволимо собі припустити: критично оцінена Шевченком бездіяльність К. Брюллова (хоча й не заперечується його геніальність), котрий став для молодого художника безсумнівним авторитетом і

⁵ Проте останнім часом це твердження піддається сумніву: мовляв, це легенда, а зодчий помер уже після відкриття храму.

значною мірою вплинув на його становлення як митця (і сам Тарас був улюбленим учнем Карла), спричинена ревнощами: Тарас у глибині свого серця плекав ніжні почуття до нареченої свого друга і вчителя (на весіллі Великого Карла він був боярином)⁶. Крім того, є відомості (свідчення Петровського – друга Брюллова), що Брюллов таки допомагав, але не афішував своїх дій (із міркувань цілком зрозумілих).

З нарису К. Паустовського Шевченко і його оточення постає не в підфарбованому світлі, без хрестоматійного глянцю, чому сприяють гумористичні епізоди, украплені в сюжетну канву. Приміром, розповідь про те, як приятелі-художники вкрали гусака в доглядача Академії, зварили його в самоварі (неабияка винахідливість?! і з'їли, а крила подарували художникові Петрові Степановичу Петровському, якому потрібні були крила великої птиці як натура до крил янгола в конкурсній роботі «Агарь у пустелі». За цю роботу Петровський був удостоєний закордонного відрядження, що дало привід Шевченкові жартувати: мовляв, гусячі крила принесли щастя художникові.

Паустовський цілком слушно наголошує **на двох головних гранях** таланту Шевченка: під час навчання в Академії «поезія вже боролася в ньому із захопленням живописом» (с. 13). Хоча поезія ставала «його «дивним, невгамовним покликанням» (с. 13), Шевченко заробляв на життя, за словами Паустовського, саме малярством. Роботи Шевченка оцінені двома срібними медалями від Академії. Йому замовляли свої портрети відомі й заможні люди Петербурга. Шевченко забув про злидні і «став годувальником цілої юрби молодих художників-українців» (с. 13). Він почав добре одягатися, бувати в театрах⁷. Такий

6 Цей факт відображено на картині «Вінчання» із циклу «Шевченківський Петербург» (вагомий внесок у живописну Шевченкіану), що належить пензлю Санкт-петербурзького художника з українським корінням (народився у Старокостянтинові на Хмельниччині) *Братанюку Василю Івановичу*, чії полотна представлені на виставках, в музеях, приватних колекціях багатьох країн світу.

7 Своєрідним підтвердженням цьому є світлини, уміщені у книзі «Шевченківський Петербург: Кишеньковий путівник» (К.: Видавничий дім «Стилос», 2015) Т. Лебединської. У путівнику подані маловідомі факти з біографії поета, які представляють його в нетрадиційному освітленні. Ось, наприклад, перші фотографії Шевченка, зроблені у фотоательє А. Ден'єра (с. 115). Поряд із відомим і дещо, даруйте, «заялженим» образом (у смушевій шапці й довгому кожусі) – світлина, на якій Шевченко в елегантному світлому костюмі, вишуканий, інтелегентний, справжній денді, як того вимагало мистецько-культурне оточення. Або, приміром, фото кондитерської Вольфа і Беранже (виявляється, поет бував і в такому закладі!), пов'язаної з іменами багатьох українських, російських і польських діячів (О. Пушкіна, І. Тургенєва, Ф. Достоевського, С. Гулака-Артемовського, О. Афанасьєва-Чужбинського (с. 125).

«безладний» стиль життя викликав докори І. Сошенка: «Ми – плебеї, і вести легковажне життя нам з тобою не годиться» (с. 13). Проте Паустовському така поведінка Тараса видається зрозумілою і природною: «Він залишався в ті роки ще справжньою дитиною. Куплений ним плащ, що не промокає, здавався йому чимось незвичайним. Він пишався ним і захоплено показував знайомим. Його, колишнього пастуха, який пам'ятав діряві, наскрізь промоклі свитки, тішило, що якісь дотепні люди вигадали матерію, яка і в дощ залишається сухою. Нетривале захоплення Шевченка зовнішньою стороною петербурзького життя було природним для юнака, який тільки-но вирвався з убогості» (с. 13-14).

Самоідентифікація Тараса Григоровича насамперед як художника, а не поета (поезію вважав несерйозною справою, називав „дурними віршами“) оприявнюється й у листуванні Т. Шевченка.

Паустовський розповідає, як відбулося (цілком випадково) відкриття поетичного таланту Шевченка, дякуючи полтавському поміщику Мартосу, з якого Тарас писав портрет і наважився показати власні твори...

Цікаво, що К. Паустовський, посилаючись на спогади сучасників Шевченка, акцентує на ще одній грані його таланту – Тарас Григорович **чудово співав**. І тому дехто вважав, що «талант Шевченка нібито найяскравіше виявлявся не в його віршах і картинах, а в співі старовинних запорізьких пісень» (с. 21). Отже, маємо ще один аргумент для дослідницьких студій.

Звісно, у повісті, зважаючи на час написання, наявні ознаки пафосно-агітаційного письма. Під час подорожей Україною у складі археологічної експедиції Шевченко перетворювався на рупора ідеї **соціального визволення**: «Його вільне слово звучало по всій Україні, його вірші читали пошепки, але цей шепіт гримів в серцях як набатний дзвін, від нього закипали сльози на очах і холонули руки...

Шевченко у той час уже знав що робити. Скинути царя і поміщиків. Взяти землю. Він відкрито закликав до цього селян. Він писав про це⁸. Його «археологічні прогулянки» Україною перетворювалися в

⁸ Очевидно, маються на увазі заклики на зразок «треба миром, громадою обух сталить, та добре вигострить сокиру, та й заходиться вже будить» «хиренну волю» («Я не нездужаю, нівроку...»).

пристрасні агітаційні подорожі. Всюди, де був Тарас, підсилювався селянський гнів, розпалалося обурення. Він підіймав у задавлених рабством душах кріпаків крижі людської гідності й свідомості» (с. 17).

У зв'язку з цим у творі повістується про діяльність Кирило-Мефодіївського братства (його ідеали, програму), до якого Костомаров залучив Шевченка. Але наголошується, що останній «не поділяв у своїх політичних поглядах тієї часткової ліберальної теорії, яку воно сповідувало. Шлях Шевченка був шляхом революційної боротьби, шляхом знищення царської і поміщицької влади» (с. 18).

К. Паустовський відображає **еволюцію**, що сталася у стосунках Кобзаря з «братчиками». Після заслання і знайомства з «гучним голосом революційної демократії» Шевченко все «рідше згадував Костомарова, Куліша, ліберальних дворянських юнаків з Кирило-Мефодіївського братства. Голоси Герцена, Чернишевського заглушили наївну балаканину братчиків, які поступово перетворювалися в реакціонерів, відданих царських чиновників, у казенних професорів» (с. 28).

Паустовський вважає похолодання між Шевченком і Костомаровим неминучим і зумовленим поведінкою останнього, який «не був вже колишнім лібералом» (с. 31). У Саратові він керував секретним відділом при губернаторові, брав участь у звинуваченні саратовських євреїв у ритуальному вбивстві, натомість Шевченко разом із Чернишевським виступили проти антисемітської кампанії, ініційованої одним із петербурзьких журналів.

Драматизмом забарвлена розповідь про арешт і заслання Кобзаря в Орську фортецю, Новопетровське укріплення. Нелюдські умови, у яких перебували солдати, для Шевченка здавалися ще тяжчими, оскільки йому заборонили писати і малювати. «Це була цивільна страта для Шевченка» (с. 18), – резюмує К. Паустовський.

Костянтин Георгійович торкається проблеми «пияцтва», на чому артикулюють окремі дослідники. Звісно, привід для подібних закидів дає епістолярій самого Шевченка. У листі до С. Гулака-Артемовського читаємо самокритичне: «Эхъ! то-то було бѣ, дурний Тарасе, не писать було бѣ поганихъ віршѣ, та не впиватьсѣ почаству горілочкою, а учитьца було бѣ чому-небудь доброму, полезному... я отъ природы вышелъ какой-то незаконченный: учился живописи и не доучился, пробо-

вал писать – и вышелъ изъ меня солдатъ...» [2, 112]. Гірко-іронічний підтекст посилює плавний перехід із російської мови на українську і навпаки (загалом мова епістолярію потребує спеціального дослідження). Це не єдиний із листів, де поет зізнається, що випивав. Згадаймо лист до Я. Кухаренка: «Упився та такъ широко упився твоїмъ могоричем що аж голомозину собі розкроївъ... Треба було бъ і въ другий разъ упиця, але я якось видержавъ...» [2, 162–163]. Та й І. Тургенев у нарисі про Тараса Григоровича повідомляє, що той «сознался в вынесенном им оттуда (із заслання. – Л. Р.) пристрастии к крепким напиткам, от которого он уже потом до самой смерти отвыкнуть не мог» [6, 393] ⁹.

Проте К. Паустовський не смакує цією подробицею біографії поета-засланця, а знаходить їй логічне пояснення. Суцільна пиятика була своєрідним (асоціальним) способом розради: «Пили всі: офіцери, солдати, все населення нікому не потрібного Орська. Пили жорстоко, тупо; заливали горілкою, заглушали непотрібними піснями і розповідями казармову тугу» (с. 19). Єдиним, хоча й «безглуздим» способом спекатися бодай на короткий термін муштри, «скотського побуту казарми» (с. 19), було «частування» офіцерів. Після чергового такого пригощання оковитою вони поблажливіше ставилися до Тараса, крізь пальці дивилися на його відсутність і зайве не допікали. Тож він мав короткий перепочинок: у степу чи на берегах каламутного Уралу записував у захалявну книжечку вірші чи малював краєвиди. Проте подібні перерви давалися важкою ціною: «Шевченко повинен був пити разом з тими, кого він пригощав. Так належало за традицією випивак. Порушення цієї традиції вело до жорстоких переслідувань» (с. 20). Як сталося під час одного випадку, описаного в повісті: відмова пити з офіцерами, на прохання інженерного офіцера Кампіоні, ледве не коштувала Шевченкові «помилування» й загрожувала новим терміном.

Паустовський змальовує жахливі умови заслання Тараса Григоровича (особливо на острові Мангишлак, в Новопетровському укріпленні), який знаходився під постійним наглядом. Про те, що обставини були вкрай несприятливими для життя і творчості, свідчить

9 Детальніше про це див.: Російські культурні діячі у світлі епістолярію Тараса Шевченка // Збірник наукових праць Міжнародної (39-ї) наукової Шевченківської конференції «Творчість Т. Шевченка: компаративний та інтертекстуальний простір». – Черкаси: Видавець Чабаненко Ю. А., 2017. – С. 396-414.

і портрет Кобзаря очима Паустовського («Шевченко облісів, очі його звужилися і втратили блиск, хода стала важкою і повільною» (с. 24), і авторська ремарка: у Новопетровському укріпленні український поет за сім років не написав жодного вірша. І все ж таки Костянтин Георгійович акцентує на **незнищенності** таланту митця, якого не змогла вбити навіть каторга. До такого висновку автора повісті наштовхнув запис у щоденнику Шевченка, який уведений у тканину твору як **інтертекстуальна** вставка: «Вечір був тихий, світлий. На горизонті чорніла довга смуга моря, на березі його горіли в червонуватому світлі скелі, а на одній зі скель блищали білі стіни укріплення. Я мимоволі замилувався своєю семирічною в'язницею» (с. 25).

Подібний запис, де «були скупі і точні фарби», на думку Паустовського, міг зробити «справжній художник», у якого «око було ще гостре, і серце палало обуренням на людську кривду» (с. 25).

Загалом **інтертекстуальність** є прикметною ознакою аналізованої повісті (що могло б стати предметом спеціальної розмови). Автор часто вводить у її художню структуру уривки з поезій Т. Шевченка для переконливішої аргументації власних висновків про життя і творчість українського генія. Він добре обізнаний і зі щоденником Кобзаря, який теж або відкрито цитує, або приховано на нього посиляється.

Змальовуючи період Шевченкового заслання, Паустовський згадує людей, які в міру своїх можливостей намагалися пом'якшити нестерпні умови. Так набирає ваги **приватно-інтимний** вимір життєпису поета і художника. Приміром, стосунки з Варварою Репніною, яка представлена дещо неоднозначно. Вона «екзальтована, поривчаста жінка», яка «безмежно» і «самовіддано» покохала Тараса Григоровича, але «довела це почуття до смішного. Кожна випита Шевченком чарка горілки, кожен вільний жарт здавалися їй негідними генія і примушували щиро і довго страждати» (с. 15). Такий ідеалізм зумовлений чи то аристократичним становищем і вихованням, чи то аристократизмом духу.

Менше знаною, але не менш драматичною виявилася історія стосунків Шевченка із дружиною коменданта Ускова. Самотній Шевченко любив бувати в родині Ускових, де його полюбили діти, приголубила красива і лагідна дружина коменданта. І Шевченко закохався в неї, «як юнак, з трепетом і благоговінням» (с. 25). Але це

надихаюче кохання («подих поезії з'явився у мертвій пустелі» (с. 25) було нерозділене і таємне: Тарас не міг натякнути на свої почуття, усвідомлюючи нерівноцінність статусів: дружина коменданта і засланець-поет. Драматизм ситуації посилився згодом не тільки через відсутність взаємності, а й через поступове моральне падіння коханої жінки – вона виявилася слабкою перед тиском жажливих реалій, перетворившись на спритну картярку, пліткарку і міщанку, яка з вирваних сторінок томика Лермонтова (до якого Тарас ставився з пієтетом) скручувала папільйотки.

Ця драматична історія нагадала мені сюжет повісті патріарха болгарської літератури Е. Станева «Похититель персиков»: сильне почуття, яке раптово спалахнуло між Єлисаветою (дружиною байдужого обмеженого коменданта міста) і полоненим сербським юнаком Іво. Але тут розставлені інші акценти: велике кохання здатне надихати, облагороджувати героїв, але воно трагічно приречене у ворожих йому обставинах (Перша світова війна). Щастя закоханих тривало недовго: Іво гине від кулі пильного охоронця, а Єлисавета – від пострілу, здійсненого власноруч.

Останні сторінки твору присвячені звільненню Тараса і поверненню до повноцінного життя. Перебування в Астрахані, Нижньому Новгороді, Москві і, нарешті, в Петербурзі, де знайомився з плеядою «цікавих особистостей» (с. 29), дозволило надолужити втрачене за десятиліття, вдовольнити «культурну спрагу».

У повісті без зайвого пафосу, лапідарно, але з великою силою драматичного чуття змальовано останні миті життя Великого Українця: «Двадцять шостого лютого вранці Шевченко покликав старого москаля, наказав прибрати кімнату і пішов у свою майстерню. У дверях він зупинився, скрикнув і важко впав на поріг.

А через кілька годин він вже лежав у кімнаті на столі, покритий простирадлом, спокійний і величний. Тонкі свічки тріщали в головах і освітлювали змучене обличчя засланого солдата і великого народного співака. Чорне сонце стало у той день над милою його Україною» (с. 33).

Як бачимо, повість Паустовського – помітний внесок у Шевченкіану. У ній емоційно, щиро, з пошанівком, але без надмірної патетики відтворено життєпис українського генія.

Джерела та література:

1. Буркацкая О. И., Тарасинская И. З. Популяризация творчества К. Г. Паустовского в Украине [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uaupryal.com.ua/scientific-section/burkatskaya-o-i-tarasinskaya-i-z-populyarizatsiya-tvorchestva-k-g-paustovskogo-v-ukraine/>. – Режим доступу: 13 груд. 2018 р.
2. Листування Тараса Шевченка / За ред. Сергія Єфремова. – Ре-принтне видання. – Черкаси : Брама-Україна, 2013. – 1056 с.
3. Паустовский К. Повесть о жизни. Т. 3. – М. : Современный пи-сатель, 1992. – 640 с.
4. Паустовський К. Г. Тарас Шевченко / Пер. з російської О. В. Ар-тамонової. – К., 2014. – 34 с.
5. Ромащенко Л. Тарас Шевченко, українські футуристи та ро-сійські письменники // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. Вип. XII. – Ч. 1. – Рівне : ПП Дятлик М. С. – 2014. – С. 46-51.
6. Тургенев И. С. Воспоминания о Шевченко // Воспоминания о Та-расе Шевченко. – К. : Дніпро, 1988. – С. 390–393; 560–562 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/shevchenko/vosp73.htm>
7. Шевченко Т. Кобзар. – К. : Дніпро, 1985. – 640 с.

Людмила Ромащенко

ТАРАС ШЕВЧЕНКО В ЖИЗНИ И ТВОРЧЕСТВЕ КОНСТАНТИНА ПАУСТОВСКОГО

В статье анализируется повесть К. Паустовского «Тарас Шевченко» в контексте проблемы «Т. Шевченко и русская культура». Исследуются факторы (прежде всего биографический), возбудившие у Константина Георгиевича интерес к личности украинского гения. В повести выделены несколько сюжетных линий: сиротское детство Тараса, пребывание вместе с бариним в Вильно, Варшаве, Петербурге, формирование как художника и поэта, ссылка и последние годы жизни. Основные вехи биографии Кобзаря переплетаются с автобиографическими моментами из жизни самого автора повести. А также события из жизни Тараса Григорьевича представлены в широком культурно-политическом контексте. К. Паустовский акцентиру-

ет внимание на многогранности таланта Т. Шевченко (живопись, поэзия, проза, песенный голос). Рассматривается эволюция отношений Т. Шевченко с участниками Кирилло-Мефодиевского братства. Внимание уделено и частной жизни украинского поэта-живописца, изображенной в повести. В статье также рассматривается проблема интертекстуальности повести (роль поэтических вставок, отрывков из «Журнала» Т. Шевченко, написанного на русском языке).

Ключевые слова: повесть, поэзия, проза, живопись, дневник, автобиографичный, интимный, интертекст.

Lyudmyla Romashchenko

TARAS SHEVCHENKO IN LIFE AND WORK OF KOSTJANTYN PAUSTOVSKYJ

The article analyzes the novel by Kostjantyn Paustovsky «Taras Shevchenko» in the context of the problem «Taras Shevchenko and Russian culture. Factors (foremost biographic one) that aroused Konstantin Georgievich's interest on the personality of the Ukrainian genius are investigated. A few storylines are distinguished in the story: an orphan childhood of Taras, staying together with a overlord in Wilno, Warsaw and St. Petersburg, forming as artist and as a poet, an Exile and the last years of his life. The basic landmarks of the biography of Shevchenko interlace with autobiographic moments from author story life. Also the events from life of Taras Grigorievich are presented in a wide cultural and political context. Paustowskyj accents on malty talent nature of Shevchenko (painting, a poetry, a prose, a song voice). The evolution of Shevchenko's relations with the members of Kurilo-Methodius brotherhood is represented. Author also, in the story, paying attention to the private life of the Ukrainian poet and painter. The article also consideres the problem of the intertextuality of the story (the role of poetic inserts, excerpts from the «Journal» of Shevchenko, written in Russian).

Key words: a story, a poetry, a prose, painting, a diary, autobiographic, intimate, an intertext.

«ЩОДЕННИК» НЕСТОРА КУКОЛЬНИКА В ПУБЛІКАЦІЇ ЖУРНАЛА «СКЛЯНКА ЧАСУ*ZEITGLAS»

Проаналізовано «Щоденник» Нестора Васильовича Кукольника, який не був опублікований за життя письменника. Визначено роль і місце цього твору у сучасному літературознавстві.

Ключові слова: щоденник, Нестор Кукольник, «Склянка Часу*Zeitglas», журнал, Таганрог, Олександр Ніколаєнко.

Великі і невеликі люди, ведучи свої щоденники, розуміли таємницю життя. І в різні часи дрібні і значні факти, занесені в своєрідний протокол особистого життя, ставали вагомим джерелом для істориків, соціологів, літературознавців. У такий нехитрий спосіб, події, відображені на сторінках щоденників, набувають жвавості для людини, яка не тільки їх безпосередньо винесла, але і для стороннього читача, роблячи творця записок начебто присутнім серед нас.

Із плином часу з ряду незначних заміток утворюється ціла низка висновків, навіть подекуди і немислимих самим автором. Бо минуле і давно пережите починає прояснятися по-новому, мало-помалу. Даруючи читачеві, а понад усе, дослідникові, багато вигод. І навіть, трапляється і таке, – в етичному і літературному відношенні. Адже має відбитися спостереження життя (майже автентичне) із новими знайомствами та зустрічами, із вікендами, бенкетами; з успіхами і невдачами всякого роду. У цьому важливий науковий сенс епістолярної творчості щоденників, або як раніше їх називали, «журналів».

Неможливо повною мірою сприймати творчість письменників (навіть першокласних), критиків, художників, без урахування діяльності і способу життя їх сучасників: соратників, учнів, супротивників.

Працюючи над підготовкою «Щоденника» Нестора Кукольника, супровідних нарисів та коментарів до нього, редакція журналу «Склянка Часу*Zeitglas» провела значну пошукову та порівняльну роботу. Лише архів листування редакції щодо даної теми становить понад 6000 листів. До робочої групи документів належали щоденни-

ки й інших письменників та громадських діячів Росії середини XIX ст., Складність полягала у доступі до частини з них як до першоджерел, зокрема у повному тексті. Наприклад, щоденники Маркевича були доступні лише у форматі «копій з окремих сторінок». А коли матеріали траплялися зшитими у зошит чи в книгу (конволют), то отримати з них копії було не реально. А переписувати – практично неможливо.

«Щоденник» Кукольника являє собою джерело особливо виключного інтересу та значення не тільки як документ сучасника й знайомого Тараса Шевченка, але, насамперед, як живе свідoctво періоду розквіту поетичного та художнього таланту Нестора Васильовича.

У 1837-1838 рр. член «Братії», яка утворила першу в Росії «Богему» [11, 130] і збиралася на квартирі Нестора Кукольника, Карл Брюллов пише портрет В. А. Жуковського, який було розіграно в лотерею. Як відомо, за одержані з цього дійства кошти, було викуплено Тараса Шевченка з кріпацтва.

Приблизно з 1836 р. у братів Кукольників проходять регулярні «прийоми» по середах, окрім щоденних зустрічей основного ядра «Братії». Публіка тут збиралася найрізноманітніша. Заїжджі москвичі Надеждін і Грановський зустрічалися з Дубельтом (управителем Третього відділу Власної Його Імператорської Величності канцелярії) і Булгаріним; Белінський – з Гречем тощо. Під час навчання в Петербурзькій Академії мистецтв Шевченко бував майже завсідником зібрань «Братії».

Є згадка про те, що сигнальний примірник «Кобзаря» 1840 р. був наданий Кукольнику, і він сказав: «...свернет себе шею Шевченко такими стихами» [5]. Адже він добре знав царську натуру.

Нестор Васильович Кукольник був оригінальним і одним із провідних письменників середини XIX ст. Без його творчої спадщини саме існування літератури, театру, журналістики в тодішній Російській імперії було б значно біднішим.

Поет, драматург і прозаїк, народився в сім'ї русина і польки, які обрусіли, але духовно так і не поріднилися з Росією. Свідoctво тому – самогубство його батька – професора, першого директора Ніжинської гімназії вищих наук князя Безбородька. У цій гімназії і навчався Нестор Кукольник разом з Миколою Гоголем, Євгеном Гребінкою,

Віктором Забілою та іншими, які пізніше уславилися в російській і українській словесності.

Характер Нестора Васильовича формувався в боротьбі з майже постійною зовнішньою недоброзичливістю. Рятувало терпіння, надзвичайні здібності й працьовитість. До моменту закінчення Ніжинського ліцею (1829) Кукольник вільно володів декількома мовами – стародавніми і європейськими, музичив, займався письменництвом, акторствував.

Майже два роки він був вчителем російської мови і словесності, викладав в гімназії у м. Вільно, де, до речі, жив і Тарас Шевченко – кріпак-«козачок» поміщика Павла Енгельгардта. Там же Кукольник уклав «Учебник русского языка» (підручник витримав декілька видань) і, нарешті, в 1831 р. Нестор переїхав до Петербурга. (Саме цього року з Вільна до Петербурга прибуває і Тарас Шевченко).

«Кукольник, оточений з молодості людьми вченими, володів ерудицією університетською, був хорошим енциклопедистом», – писав про нього поет, перекладач Олександр Струговщиков [12, 189].

Влаштовувати свою долю йому доводилося ціною неймовірного терпіння, зважаючи на думки сильних світу цього, а часом – ціною принижень. «Про Кукольника, вперше, швейцар князя Чернишова не захотів доповісти, а послав запитати у княгині: чи не наказувала вона принести ляльок для дітей?», – згадує письменник і мемуарист, художній критик Павло Ковалевський [6, 589].

А через рік вийшла друком перша віршована п'єса Кукольника «Торквато Тассо», яка відразу принесла молодому авторові літературну славу. Написана правильним, добре поставленим п'ятистопним ямбом, яким і прийнято було складати трагедії, вона своєю романтичною піднесеністю і ясністю оцінок підкорила читачів.

Надалі драматург створив цілий цикл віршованих п'єс із життя європейських художників («Джакобо Санназар», «Джуліо Мості», «Давид Гаррік» та ін.). Він був автором нової драми – з епохи Смутного часу на Русі – «Рука Всевишнього вітчизну врятувала». П'єса розкриває сходження на престол першого з роду Романових – Михайла. Пафос її влучно виражено назвою. Драматургу початківцю вдалося вирішити два взаємовиключні завдання: задовольнити смаки широкої публіки, сп'янілої від перемог у війнах з турками і

персами, від придушення польського повстання 1831 р. та догодити еліті державної влади.

«Герої більшості віршованих п'єс Кукольника, так само як і персонажі його поетичних творів, – люди високих прагнень, абсолютно позбавлені побутової кмітливості й невдахи в любові. Вони талановиті, але байдужа публіка глумиться над ними, встигаючи, проте, віддати їм належне перед самою смертю. Позитивним персонажем у художньому світі Кукольника може бути лише людина, яка без залишку віддана сильному владіці, пану, який раніше за інших зумів розгледіти ореол генія над головою художника, яким знехтували», – таку точну оцінку літературним героям письменника дав О. Архангельський [2].

«Кукольник володіє величезним талантом. Був час, коли сам Пушкін заздрив успіху Н. В. Кукольника. Кукольник розумніший, більш вчений, ґрунтовніше за Пушкіна і перспективніше дивиться на речі», – читаємо у популярному щомісячному журналі «Библиотека для чтения» [3, 12].

Запорукою успіху і розповсюдженню слави Кукольника стало «полнозвучие», романсова співучість, призначення багатьох його віршів до музичного огранювання. Кукольник сам був прекрасним музикантом, писав музику. Не випадково його вірші привертали увагу композиторів, серед яких, – О. М. Верстовський, П. П. Булахов, Станіслав Монюшко, О. Є. Варламов і М. І. Глінка. Останній створив на дванадцять текстів Нестора Васильовича цикл романсів під назвою «Прощання з Петербургом».

У 1830-і рр. Нестор Кукольник, як і майже всі письменники того часу перебуває на державній службі: в канцелярії Міністерства фінансів, у II відділенні Імператорської канцелярії, в Капітулі орденів. Одночасно він очолює список співробітників «Библиотеки для чтения». Чомусь саме цьому журналу, за радянських часів, закидали як докір «торговое», комерційне спрямування російської журналістики. Хоча прагнення до популяризації передплатного органу було і залишається «Альфою і Омегою» будь-якого видавництва.

«Був час, коли в розумінні російського суспільства поезія, живопис і музика втілювалися у потрібному сузір'ї – Кукольник, Брюллов і Глінка. То було братерство творців, яке змагалося у перевазі і, водночас, допомагало один одному його досягти. Кукольник, за власними

словами, навмисне виводив із терпіння Глінку, забраковуючи те, з чим він приходив йому хвалитися, і таким чином спонукав його до досягнення досконалості», – зазначає Павло Ковалевський [6, 582–583].

«Близько 1836 року у Кукольника починаються регулярні прийоми по середах. У цих зустрічах немає ні серйозності салону Одоевського, ні принциповості пушкінської плеяди. Народ збирається найрізноманітніший і самий випадковий. Заїжджі москвичі Надеждін і Грановський зустрічаються з Дубельтом і Булгаріним, Белінський з Гречем і т.д.», – пишуть у своїй книзі «Глинка» автори Слетови [11, 131].

Дослідники життя літературних кружків і салонів першої половини 19 ст. переконані, що «літературна і художня богема зародилися у середовищі Кукольника» [1, 67].

Коли Кукольник став процвітаючим літератором, він залишає посаду чиновника, але не надовго. Виконання службових обов'язків не перешкоджало йому, створити значну кількість романів і повістей («Дурка Луїза», «Два Івани, два Степани, два Костилькова» та ін.), редагувати журнал «Російський вісник», видавати на власним коштом «Художню Газету», а потім журнали «Дагеротип» та «Ілюстрація».

Нестор Васильович, змучився від слави і неслави, «якими його покрили люди!» (перифразовано з «Торквато Тассо»), «втратив веселість і, простодушний в розмовах, зробився примхливим, сварливим, запальним; сперечався через дурниці, через дурниці сердився; коли йому суперечили, він доходив до сказу; коли умисне поступалися – ображався» (М. Кукольник «Антоніо», російська романтична новела). З автором відбувалося все те, що відбувалося з героями його творів. Адже не випадково кажуть, що письменник все життя пише одну і ту ж книгу, яка лягає каменем на його душу.

У 1843 р. Кукольник повертається на чиновницьку службу і поступає у військове відомство. Цього ж року він вінчається з Амалією Іванівною фон Фрізен, з якою проживе усе життя.

1857 р., дослужившись до чину дійсного статського радника йде у відставку і оселяється в Таганрозі. «Я щасливий у своїй самоті. Я домігся чесною працею і твердим характером спокійного шматка хліба, саджу виноград... і знаходжу в бесідах з природою значно більше і більше поживи, ніж із людьми. Правда, тепер часи змінилися. Люди повмирали; я шкодую, що старий; що народився рано; але що ж ро-

бити? Якщо сприяти, вже за старістю, загальному успіху не може, то принаймні благословляю», – пише Кукольник у листі до композитора Олександра Даргомижського [8, 12].

У Таганрозі Нестор Васильович Кукольник і помер, напівзабутий літературними колами, залишивши в своєму архіві ряд неопублікованих творів, зокрема й «Щоденник».

Готуючи розлогу статтю, що передує першій коректній публікації «Щоденника» Нестора Кукольника на сторінках журналу «Склянка Часу*Zeitglas» у 2002 р., я переслідував мету – відновити добре ім'я відомого літератора й здійснити публікацію його творів. Я писав про Кукольника не як про сучасника Шевченка, Куліша, Глінки. (Список отаких прізвищ можна продовжувати). Я писав про нього – як про талановиту особу з непростю долею. Адже, за великим рахунком, і в зльоті і в падінні, винен не стільки його талант, скільки ті, хто оточував письменника. Таким був і таким залишається літературний та навкололітературний світ.

Було проведено велике листування. Хотілося зібрати якомога більше матеріалів. Це було непросто. Рукописи Нестора Кукольника у бібліотеках міста (якого міста?) і області (якої області?), так само як і в архівах Таганрога, Ростова, Новочеркаська відсутні. Вони усі були вивезені його нащадками. Сьогодні ці рукописи зберігаються в Пушкінському Домі (Інституті російської літератури Російської академії наук), а саме драма «Гоф-юнкер» (заборонена по вказівці Олександра II, антиутопічний роман) та інші твори. Але копії із вказаних документів Пушкінський Дім не робить.

Меморіального музею Нестора Кукольника у Таганрозі немає. У Новочеркаському музеї Історії Донського козацтва є невеликий стенд, присвячений Кукольнику. Наскільки нам відомо, меморіальних музеїв письменника ніде в Росії не створено. Відсутня меморіальна табличка навіть на будівлі Ніжинського університету імені Миколи Гоголя, в якому вчився Нестор Кукольник.

У Таганрозі Нестор Васильович займався літературною діяльністю. Крім того, він виступав на сторінках петербурзьких газет як публіцист. Оскільки статті його мали критичний характер і зачіпали інтереси чиновників високого рангу, то він публікувався анонімно. Тому, немає навіть бібліографії цих робіт. Крім того, Кукольник у

Таганрозі посилено займався суспільною діяльністю. Назвемо лише його просвітницьку програму з обґрунтування доцільності будівництва залізниці Харків-Горлівка-Іловайськ-Таганрог. Вона отримала назву Харково-Азовської. Маловідомою, але вельми вагомою є робота Нестора Кукольника з розвитку вугледобувної промисловості. Фактично дякуючи тому, що було засновано Юзівку і виник західний (український) Донбас. І у цьому велика заслуга Нестора Кукольника, але вона посилено замовчується. Є й інші суспільно-значущі здобутки Кукольника: екологічний захист Азовського Моря, відкриття окружного суду в Таганрозі [10].

За радянських часів відбулася ще одна, посмертна трагедія Кукольника: 1931 р. його кістки викинули з домовини, а на місці могили побудували цех.

Воістину – забуття не має ні сорому ні совісті.

Я вважав і вважаю, що цього не можна допускати. І дуже радію, що знайшлися люди, які не тільки цікавляться творами Нестора Васильовича Кукольника, але і перебувають у постійному пошуку всього, що пов'язано з цією особистістю. Серед таких людей був Олександр Іванович Ніколаєнко. Ним написано понад 130 публікацій за темою Н. В. Кукольника. Саме ним люб'язно був наданий легендарний «Щоденник» Н. В. Кукольника для публікації на сторінках міжнародного літературно-мистецького журналу «Склянка Часу*Zeitglas».

Взагалі твори Кукольника за радянських часів практично не публікувалися. Але навіть і ті, що друкувалися, потрапляли під заборону. Яскравим прикладом тому і «Щоденник» письменника. Причому, ця заборона була гірша цензурної. Ідеологічно виховані мистецтвознавці постаралися «науково» обґрунтувати, тезу про те, що Нестор Кукольник мав низький моральний та інтелектуальний рівень, а в своїй творчості користувався недобросовісними прийомами. Так, фактично був вилучений із наукового обігу «Щоденник» Кукольника. «Заслуга» ця належить радянському музикознавцю Борису Соломоновичу Штейнпрессу, який оголосив щоденник літературною підрубкою. «Щоденник» зник зі сторінок книг (навіть у роки ювілеїв М. І. Глинки). І лише 2002 р. вдалося ознайомити читача з цим «забороненим» (за сприяння псевдонауковців) «Щоденником».

Таким чином «Щоденник» Кукольника і воскрес.

Перше і єдине видання «Дневника Н. Кукольника» мало місце в 1888 р. в журналі «Баян» (№№ 9-16) за оригінальним рукописом, який продав видавцеві племінник Н. В. Кукольника А. І. Пузиревський [7]. Видання містило ряд помилок і пропусків, які згодом частково заповнювалися аж до остаточної його редакції Олександром Ніколаєнко в 2002 р. Ця праця й була опублікована в Каневі, на сторінках журналу «Склянка Часу*Zeitglas» № 21-22 [7, 24-45]. Нині – це предмет пошуків справжніх поціновувачів бібліографічної родзинки. Адже повний текст оригіналу твору на сьогодні так не знайдено.

У 2007 р., нашими зусиллями, було отримано звістку від В. В. Сиротенка (Вербицького) [4] про те, що начебто «Щоденники» Кукольника придбав за якихось обставин поет Микола Вороний, основоположник українського модернізму в літературі. Утім, подальші дослідження цієї гіпотези не принесли позитивного результату.

Джерела та література:

1. Аронсон М. И., Рейсер С. А. Литературные кружки и салоны / Ред. и предисл. Б. М. Эйхенбаума. – Л. : Прибой, 1929. – 312 с.
2. Архангельский А. Поэты 1820-1830-х годов. – М., 1991.
3. Библиотека для чтения. – 1852. – № 5–6. – Т. 113. – 12 с.
4. Е-лист до редакції журналу «Склянка Часу» від 15 січня 2007 р.
5. Е-лист О. Ніколаєнка до редакції журналу «Склянка Часу» від 2 травня 2004 р.
6. Ковалевский П. М. Биографический очерк. Встречи на жизненном пути // Русские мемуары. Избранные страницы 1826–1856 г. / Сост. Подольская И. И. – Москва : Правда, 1990. – 736 с.
7. Николаенко А. К вопросу об истории создания «Дневника» Н. Кукольника // «Склянка Часу*Zeitglas». – 2002. – № 21-22. – С. 46-59.
8. Н. Кукольник, письмо к А. Даргомыжскому // Институт русской литературы (Пушкинский Дом) РАН. – № 4271. – Л. 12 об.
9. Письмо А. И. Николаенко от 21.11.2001. // ИРЛИ.
10. Письмо Э. Е. Скляр от 01.11.2001. // ИРЛИ.
11. Слетов П. В., Слетова В. А. Глинка. – М., 1935. – 288 с.
12. Струговщиков А. Н. Михаил Иванович Глинка (1839-1841) // Глинка в воспоминаниях современников. – М. : Государственное Музыкальное издательство, 1955. – 432 с.

«ДНЕВНИК» НЕСТОРА КУКОЛЬНИКА В ПУБЛИКАЦИИ ЖУРНАЛА «СКЛЯНКА ЧАСУ * ZEITGLAS»

Проанализирован «Дневник» Нестора Васильевича Кукольника, который не был опубликован при жизни писателя. Определены роль и место этого произведения в современном литературоведении.

Ключевые слова: *дневник, Нестор Кукольник, «Склянка Часу * Zeitglas», журнал, Таганрог, Александр Николаенко.*

Olexander Apalkov

«DIARY» OF NESTOR KUKOLNYK IN PUBLICATION OF THE «SKLYANKA CHASU * ZEITGLAS»

This article analyzes a «Diary» of Nestor Kukolnyk, wich was not been published as writer was alive. Article defined the role and place of this work in modern studies of literature.

Key words: *diary, Nestor Kukolnyk, «Sklyanka Chasu», magazine, Taganrog, Olexander Nikolaynko.*

ДНЕВНИК М. АУЭЗОВА «ГЛАВПОЧТАМТ» КАК БИНАРНАЯ ФОРМА ВОСПРИЯТИЯ МИРА

Дневник М. Ауэзова «Главпочтамт» представлен как акт самопознания и продолжает разговор о целой эпохе – советской. Как особая форма повествования (устная и письменная), она объективно представляет двоичную форму мировосприятия. Такое двумерное присутствие форм выражения, которое включено в книгу, предопределяет природу присутствия параллельного времени (прошлое и настоящее), которое, в свою очередь, служит формулой для бинарного сознания автора.

Ключевые слова: дневник, акт, двоичный, двумерный, сознательный, устный, письменный.

В 2018 г. вышла в свет книга известного отечественного литературоведа М. Ауэзова «Главпочтамт», написанная в форме дневника. Дневник (особая форма повествования) объективно выступает как подлинник прошлого и автобиографические записи реальных лиц и событий второй половины XX в. В концепции дневниковых записей все описываемые события взаимосвязаны, нет ничего случайного, и эти связи имеют межуровневый характер. Автор – свидетель неоднозначных событий, не только фиксирует события, а вступает с ними в сложные взаимоотношения. Дневник М. Ауэзова – не застывшая сущность, а своеобразный «диалог между автором, реципиентом» (тезисы Бахтина) и своим временем (по автору – с эпохой) [5, 15].

Устное слово – эстетический феномен дневника «Главпочтамт», которое, по глубокому убеждению автора, помогает человеку одолевать хаос современного мира и «обрести ему свободу и устойчивость духа». В этом плане письменное слово «может быть зажато в тисках цензуры» [2, 6]. При этом автор не хочет допускать даже временного разрыва. Такое двумерное присутствие форм высказывания в книге предопределяет характер присутствия параллельного времени (прошлое и настоящее), выступающего, в свою очередь, формулой

авторского бинарного сознания. Пространственный параллелизм обнаруживается в эволюции параллельных мировоззренческих линий, осуществляемых в сравнительном плане, что приводит к смене речевых контекстов. Благодаря этому феномену формула устного слова плавно приобретает письменное очертание с одной стороны, а с другой – закономерно соотносится с устной традицией казахского народа. В целом, параллельное воспроизведение мира в дневнике является для М. Ауэзова особой формой познания мира и бытия, художественной и эстетической категорией.

«Ритмичность, образность, метафоричность, способность воодушевить, поднять» – как атрибуты асимметрии устного слова, возвышают его воздействие на сознание отдельного человека, в отличие от письменного. В устном слове, по мнению художника, незаметно «разогреваются слова и мысли», в нем не умирают «страсть, отвага и мудрость». Мы наблюдаем обманчивую фрагментарность «письменного слова» в дневнике, однако при чтении и переосмыслении ее невозможно обнаружить. Сам автор убежден, что «сознание свободной личности не может быть фрагментарным. Люди, признавшие смыслом своей жизни борьбу за сохранение, развитие, утверждение своего этноса и его культуры, не могут замыкаться на уровнях просветительства или специализации в отдельных сферах общественного сознания» [2, 22].

В целом, устное слово автора является сотворенной культурологической проповедью [3] соотнесенного с кодексом покровителя путников Кыдыра (Хизра с арабского), являющегося носителем нравственного начала, духовно поддерживающего людей на пути к добродетели [2, 6]. В этом автор видит «целебную силу устного слова». Письменное слово же носит консервативный характер, опаздывает в разъяснении причин перемен в обществе в отличие от устного слова. В письме многое, по мнению писателя, «опреснено, вытравлено, обездушено». Можно наблюдать и обнаружить в нем «слащавость», «пустоту», «робость», «тривиальность сюжетов и образов».

Дневник в контексте гносеологии М. Ауэзова – источник удовольствия от опознанного, особенно если объект трудно постижим. При этом читатель обнаруживает новую формулу жизнелюбия автора: «Люблю этот праздничный сбор слов под знаменами готовой к похо-

дам мысли». Такой подход в дневниковых записях ведет к обобщающему характеру особенностей духовной эволюции «Жас тулпар», что и, безусловно, подготавливает читателя к размышлению. Такое восприятие мира основано на психологическом параллелизме: радость от переосмысления сущности противного, оппозиционного. Это есть плодотворная почва для формирования «эпохальной личности» т. е. фактически отражение нового культурного героя в дневнике, который должен решать все проблемы общества. Это идеально соответствует представлениям казахской интеллигенции советской эпохи – «Жас тулпар», о путях обновления страны. На наш взгляд, такой идеал мировоззрения автора и поиск идеального героя вытекают, прежде всего, из традиции литературы: «не погрязни в миру людей – ступай в мир книги», что и доказывает главенствующая формула дневника.

Другая непосредственная черта дневника – это приобщение к мировому духовному наследию. Читатель непременно чувствует силу впечатления автора, который в большей степени зависит от контекста духовных достижений человечества, накопленных веками. Именно данное свойство дневника делает его универсальным с многообразием форм высказываний. Возможность непосредственного, свободного выражения своих мыслей и чувств в дневнике – это форма авторского познания действительности, которая была невозможна и необязательна для публикации в момент своего написания.

По нашему глубокому убеждению, дневник М. Ауэзова носит конъюгативный посыл. Автор подчеркивает: «...пишу на русском языке, но не «по-русски». Наше русскоязычие – оружие национального самосознания. Этого не замечает прорусский партийно-государственный аппарат, воодушевленный успехами языковой ассимиляции нерусских компонентов «новой исторической общности». Не видят этого те из соплеменников, в ком вытравлено чувство исторического оптимизма, кто не в состоянии видеть национальную жизнь как процесс, чреватый неожиданными ресурсами самообеспечения» [2, 10]. Это доказывает, что конъюгационное ядро дневника достаточно велико и оно соответствует идее сложения и умножения организационных имперсональных активностей. С этой точки зрения дневник – жизненный, упорный и убежденный. Автор видит в конъюгативе проявление динамизма, новый мощный тол-

чок для духовного прогресса, в основе которого лежит накопление культурных ценностей которыми располагает мир.

Все же ведение дневника М. Ауэзовым на имперсональном уровне связано с его одиночеством. Автор остается перед выбором: неразрешенным общественным конфликтом. Этот жанр становится единственным собеседником и выручает в трудные минуты его жизни. Он пишет, что в таких случаях «настраиваюсь, нащупываю интонацию». Инакомыслие автора и его друзей «по времени зарождение (1960-е гг.) совпадает с появлением русского инакомыслия» с критикой «культы личности... Сложилась благоприятная атмосфера для суверенного осмысления собственных проблем. И здесь обнаружилось, что наши проблемы своеобразны, специфичны» [2, 47]. Таким образом, дневник Ауэзова выступает одним из наиболее демократических литературных форм высказывания, он учитывает внимание к себе и другим, углубляет способы самоанализа, показывает подверженность автора сильной логике, искренность, наблюдательность, вкус к слову и, наконец, формирует точное суждение.

Дневник «Главпочтамт» является тончайшим психологическим наблюдением за процессами, происходящими в 1970-х гг. в СССР. В тексте указываются даты, периодичность ведения в аспекте эксплицитных признаков дневникового повествования. Поэтому реципиент очень мало наблюдает имплицитные высказывания автора о себе, в них мало описания внутренних переживаний героя, иначе говоря, М. Ауэзов старается скупно писать о себе, а пытается зафиксировать все, что представляет историко-культурный интерес. Таким образом, основы произведения «Главпочтамт» составляют записи определенного короткого исторического времени, которые сознательно организованы писателем в повествование и подчинены определенной авторской идеи. Это подчеркивает полемичность суждений, поскольку все события, описываемые в дневнике, строго подчиняются авторскому замыслу.

В дневнике читатель, несомненно, обнаруживает имперсональную мысль писателя о том, что в 1970-х гг. росло количество выдающихся представителей национальной культуры, особенно глубоко образованной тюркской интеллигенции, где авангардом стали казахские ученые и представители литературы. Имплицитная динамика развития духов-

ной сферы в годы «застоя» дает представление об атмосфере в обществе, объясняет причину диссидентского движения в СССР и показывает на примерах масштаб воздействия власти на творческую интеллигенцию.

В современном литературоведении сложилось мнение о том, что в эпоху застоя состояние советского общества было стабильным, бессобытийным, следовательно, бесперспективным. Анализ дневника позволяет расширить наше представление об эпохе, где проблемы взаимодействия власти и художественной интеллигенции стояли довольно остро, влияние партийных организаций на культурную жизнь было достаточно противоречивым. Дневник «Главпочтамп» позволяет реципиенту уловить не только настроение отдельного человека, но и настроение эпохи. Ощущение застойного времени М. Ауэзовым является своеобразным, в некоторых аспектах представляет радикальный характер [2, 80]. Являясь уникальным источником информации о советской эпохе, дневник М. Ауэзова рисуют общий, но в то же время неизвестный для большинства, исторический и культурный фон, проблемы того времени. Благодаря этому читатель ощущает характерные черты упадка советского времени, особенностей общественно-культурного застоя (не прозрачная часть) и внутреннее противостояние автора к данному процессу. Реципиент, несомненно, реагирует на внутреннее противоречивое состояние социума и улавливает особенности непрерывной эволюции иной (альтернативной) мысли и ее гармоничное сосуществование, несмотря на общую жесткую консервацию режима, и застоя в государственном строе [4, 106]. «Государство выделяет большие деньги» своему аппарату, т. е. себе: «Но попадают они в чрево той же машины. Карьеризм начальства, малограмотные, деловитые специалисты, умеющие урвать солидный куш и спрятать концы в воду... Волонтеризм. Бюрократическая волокита. Интерес к делу только у энтузиастов, как правило, не имеющих средств и возможностей организовать и контролировать дело» [2, 81]. В эпоху застоя М. Ауэзов ясно осознавал, что советская мораль как форма нравственности начинает разрушаться, меняется место человека в системе социальных и культурных ценностей и эмоциональное восприятие окружающего мира: «Апатия, чувство раздвоенности (вплоть до крайне опасной активизации «двойника» курсив авто-

ра), отсутствие цели, инертность мысли, невротическая готовность взорваться по случайному поводу свидетельствует об определенном вакууме, образовавшемся в сферах духовности» [2, 89].

Недоверие М. Ауэзова к коммунистической власти приводило его к отчуждению от общественных дел, но и давало свободное пространство для творческой деятельности, направленной в себя. Автор дневника вполне осознавал свои духовные интересы и внутренние потребности, которые могли привести внутри социокультурного пространства к расколу национальной интеллигенции. Проблема антропологии в дневнике – дуализм духа и жизни: современный человек, по автору, «весь в звучащих словах», не «на уме». Еще индивид в восприятии автора «многолик и многосущностен» (из-за присутствия в его сознании обмана, различных его форм и правды одновременно). Чтобы избежать от такого хаоса необходимо уйти от общества. Только одиночество, спасая человека, способствует его возвышению души и духовности. М. Ауэзов часто уходит в мир И. Канта, считавшего, что «две вещи наполняют душу всегда новым более сильным удивлением и благоговением – это звездное небо надо мной и нравственный закон во мне» [1].

В итоге мы видим, что в дневниках успешно функционирует бинарная структура и форма общественной и культурной мысли, т. е. надстраивание новых социально-культурных идей над еще не отжившими старыми надстроечными явлениями, углубление противоречий между обществом (социализация) и личностью (сохранение индивидуальности). Дневник М. Ауэзова «Главпочтамт» представлен как акт самопознания, продолжает беседу с целой эпохой советского времени. Выступая как особая форма повествования (устное и письменное), он объективно представляет бинарную форму восприятия мира. Такое двумерное присутствие форм высказывания в книге предопределяет характер присутствия параллельного времени (прошлое и настоящее), выступающего, в свою очередь, формулой авторского бинарного сознания.

Источники и литература:

1. Амонашвили Ш. А. Вера в ребенка рождает гениев // Мир психологии. – 1996. – № 2. – С. 101-114.
2. Ауэзов М. Главпочтамт: Дневниковые записи 1978-1979 годов. – Алматы : Жибек жолы, 2018. – 116 с.

3. Ауэзов М., Соболев. Эпрос и фольклор казахского народа // Ауэзов М. Собрание сочинений: В 5 т. – Т. 5. – 60 с.

4. Ващук А. С., Буддыгерова Л. Н. Политическая элита СССР во второй половине 1960-х – 1970-е гг. и ее влияние на социально-экономическое развитие страны // Основные тенденции государственного и общественного развития России: история и современность. – 2015. – №1. – С. 105-118.

5. Исупов К. Г. Уроки Бахтина // Личность и творчество М. М. Бахтина в оценке русской и мировой гуманитарной мысли. Антология. Т. 1. – СПб, 2001. – С. 8-45.

Алімжан Хамраєв

ЩОДЕННИК М. АУЕЗОВА «ГОЛОВПОШТАМТ» ЯК БІНАРНА ФОРМА СПРИЙНЯТТЯ СВІТУ

Щоденник М. Ауэзова «Головпоштамт» представлено як акт самопізнання і продовжує розмову про цілу епоху – радянську. Як особлива форма оповіді (усна і письмова), вона об'єктивно представляє подвійну форму світосприйняття. Така двовимірна присутність форм вираження, що включена до книги, зумовлює природу присутності паралельного часу (минуле і теперішнє), що, в свою чергу, служить формулою для бінарної свідомості автора.

Ключові слова: щоденник, акт, подвійний, двовимірний, свідомий, усний, письмовий.

Alimzhan Khamraev

DIARY OF M. AUEZOV «GLAVPOSTTAMT» AS A BINARY FORM OF VISION OF THE WORLD

M. Aueзов's diary «Glavpochtamt» is presented as an act of self-cognition and continues the conversation with a whole era - the Soviet era. As a special form of narration (oral and written), it objectively represents the binary form of the world perception. Such two-dimensional presence of the expression forms which is depicted in the book, predetermines the nature of the presence of parallel time (past and present), which in turn serves as the formula for the author's binary consciousness.

Key words: diary, act, binary, two-dimensional, consciousness, oral, written.

**ЩОДЕННИКИ ДВОХ ПОЕТІВ: ДО ПРОБЛЕМИ
ЖАНРОВОЇ СВОЄРІДНОСТІ «ДНЕВНИКА»
В. КЮХЕЛЬБЕКЕРА ТА «ЖУРНАЛУ» Т. ШЕВЧЕНКА**

У статті досліджуються жанрові особливості щоденників В. Кюхельбекера і Т. Шевченка. Детально розглядаються особливості авторських наративних стратегій у текстах, орієнтація на конкретного реципієнта. Осмислюються погляди письменників на долю, творчу працю, релігію, автор-рецепція власної творчості тощо.

Ключові слова: щоденник, жанр, наративна стратегія, реципієнт, авторська інтенція.

Ідея порівняння щоденників В. Кюхельбекера і Т. Шевченка не є випадковою. У спільних темах, загальному позалітературному контексті, суголосності доль, відчувається певна спорідненість «у душі (якщо говорити абстрактно) або у типі (якщо дотримуватися більш формальних визначень)» [14, 83], коли головним при порівнянні обох щоденників «стає змінно то спільне у відмінному, а то відмінне у спільному» [14, 86-87]. Саме ці тексти діарист О. Єгоров вважає яскравими зразками щоденників періоду ув'язнення і заслання, що виконують компенсаторну функцію [6, 38]. Однак, потрібно одразу зауважити, що «Журнал» Шевченка, написаний на засланні у Новопетровському укріпленні у період з 12 червня по 2 серпня 1857 р., – це «літературно найповніша й найвибагливіша» [13, 70] частина тексту, інші його умовні розділи становлять подорожні нариси та невеликий за обсягом фрагмент життя у Петербурзі. Тобто засланим цей щоденник можна назвати лише частково. Вважаємо логічним доповнювати «Журнал» поета (лише у ідейно-тематичному ракурсі), при порівнянні його із щоденником Кюхельбекера, листами років заслання (1847-1857). Тим більше, що деякі з них поет писав (з різних причин) кілька днів (листи до В. Рєпніної 25-29 лютого 1848 р., Я. Кухаренка 1, 10, 16 квітня 1854 р., Бр. Залеського. 8, 10, 13, 20 травня 1857 р. та

ін.), і вони мають риси щоденниковості: послідовна фіксація подій, авторефлексія, хронологічність тощо.

Обставини написання. Кюхельбекер вів щоденник іноді з великими перервами 15 років – з 25 квітня 1831 р. (розпочавши у Ревельській цитаделі) до початку 1846 р. (останній запис рукою Кюхельбекера залишено 4 листопада 1845 р., але, як свідчив Ю. Тинянов, котрий бачив оригінал щоденника, записи іншою рукою під диктовку Кюхельбекера продовжувалися до квітня 1846 р.) (на поселенні у Сибіру), тобто майже до самої смерті. Однією з причин його написання можна вважати – необхідність діалогу й відсутність можливості прямої комунікації в одиночному ув'язненні. Для Шевченка «Журнал» пов'язаний із необхідністю осмислення пережитого, рефлексії, яка відбувається через вербалізацію, це «метод самодопомоги» [2, 200], він хоче не просто згаяти час, а виговоритися: «...сей журнал, который в эти томительные дни ожиданий сделался для меня необходим, как страждущему врач» [17, 38]. Звідси – висока інформаційна концентрованість перших записів, коли, по суті, автор подає «екстракт» минулих подій.

Шевченко писав «Журнал» трохи більше ніж рік з 12 червня 1857 р. по 13 липня 1858 р. На відміну від Кюхельбекера він почав його вести «на переломі невільничого життя» [7, 257], уже тоді, коли 10-літній період заслання мав закінчитися і омріяна свобода була близькою. Чому ж він не почав писати його раніше? З епістолярію поета дізнаємося, що спочатку у Орській фортеці він потерпав від браку паперу, наприклад, у листі до М. Лазаревського Шевченко пише: «Не здивуйте, Бога ради, що на такому клаптикові пишу до вас, бо в цьому Божому краї папір поchtовий навдивовижу» [18, 40], також діяла заборона писати і малювати: «...мне запрещено писать (окроме писем) и рисовать, – вот где истинное и страшное наказание» (лист до С. Гулака-Артемовського від 15 червня 1853 р.) [18, 69]. У схожій ситуації з 1826 р. (тобто від арешту) до 1831 р. перебував і Кюхельбекер. За наказом Миколи І комендант Динабургської фортеці мав стежити за тим, щоб ув'язненому Кюхельбекеру «не должно было давать писать». І навіть тоді, коли тюремний режим дещо пом'якшили – його звільнили від роботи, почали утримувати в окремій камері, дозволили читати і писати, зокрема щоденник – він все одно не мав права на приватність щоденника. Так Ю. Тинянов, який придбав щоденник поета та опублі-

кував його майже у повному обсязі, зауважив, що текст «носить следы цензурных «исправлений» текста тюремным начальством (тщательно зачеркнутые строки, вырванные листы)» [5, 16].

Жанру щоденника властива відвертість, однак страждання, нестерпні умови життя, одноманітність спонукають Шевченка до мовчання, що підтверджує й конкретний його запис: «Мне следовало бы начать свой журнал со времени посвящения моего в солдатский сан, сиречь с 1847 года. Теперь бы это была претолстая и прескучная тетрадь. Вспоминая эти прошедшие грустные десять лет, я сердечно радуюсь, что мне не пришла тогда благая мысль обзавестись записной тетрадью. Что бы я записал в ней?» [17, 12]. Тому цілком ймовірною виглядає гіпотеза С. Єфремова, яку в сучасному шевченкознавстві підтримував Л. Ушкалов [19, 8], про те, що «перший щоденник, написаний на засланні, поет спалив» [7, 261]. Сам поет у листі до В. Рєпніної від 25-29 лютого 1848 р. засвідчить: «Со дня прибытия моего в к[репость] О[рскую] я пишу дневник свой, сегодня развернул тетрадь и думал сообщить вам хоть одну страницу, – и что же! так однообразно-грустно, что я сам испугался – и сжег мой дневник на догорающей свече. Я дурно сделал, мне после жаль было моего дневника, как матери своего дитяти, хотя и уroda» [18, 42].

Типологічні особливості щоденників. Обидва автори по-своєму модифікують, поживляють та розширюють можливості щоденникового жанру. Дослідники тексту Кюхельбекера навіть кардинально розходяться у думках, називаючи його, то типовим зразком жанру [1, 52], а то взагалі, зауважуючи, що це «не „дневник” в общепринятом смысле» [5, 6]. Серед шевченкознавців теж немає однастайності. С. Єфремов, у одному дослідженні називає щоденник то «літературним твором» [7, 260], а то «одвертою сповіддю», у якій «людина анітрохи не позувала, не рисувалася, не спиналась на котурни» [7, 263]. Тож маємо справу не лише із щоденником як таким: «Журнал» це «трохи щоденник, трохи подорожній нотатник, трохи «альбом», а трохи якась антологія» [13, 67].

Обидва щоденники, хоча й мали риси літературності, проте по мірі відвертості, щирості з читачем, глибокій суб'єктивності, кількості авторефлексій, щемній інтимності окремих записів, цілком відповідають призначенню особистого щоденника. У листі до Олександра

Пушкіна від 3 серпня 1836 р. Вільгельм Кюхельбекер навіть напише: «...когда я начал дневник свой, я именно положил, чтоб он отнюдь не был исповедью, а вышло напротив; проговариваюсь, и довольно даже часто. Иначе и быть не может» [11]. Для письменників щоденник часто стає інструментом роботи над власним «Я», де детально фіксуються фрагменти духовного життя і душевних станів. Проте можемо із впевненістю сказати, що будь-який письменницький щоденник ніколи не буде просто щоденником, тобто записом особистих подій і переживань у часовій послідовності. Цілком свідомо і Кюхельбекер, і Шевченко вносять у текст літературні елементи, структуруючи його, перетворюючи із монологічного й автореферентного тексту в діалогічний.

Отже обидва тексти орієнтовані на читача, як конкретного, так і імпліцитного. Перший читач щоденника Кюхельбекера – це сам автор, який часто перечитував (записи від 10 квітня 1832 р., 1 жовтня 1832 р., 16 липня 1834 р., 28 червня 1841 р. та ін.) і редагував свій щоденник (свідчення про це теж знаходимо у відповідних записах). Це дозволяло йому простежити як просувалася робота над тією чи іншою книгою, перекладом. У 1838-1839 рр. він вибирав із щоденника окремі фрагменти, систематизуючи їх та розташовуючи помісячно. Цей масив текстів мав, за задумом Кюхельбекера, складатися з 5 чи 6 томів, називатися «Заметки и мнения, выписки из дневника отшельника» та увійти у майбутнє зібрання творів [5, 17]. Тобто пишучи свій щоденник Кюхельбекер уже мав на меті майбутнього читача, якому буде цікавий і корисний огляд літератури, критичні міркування про книги, видання: «Я бы не должен давать волю перу моему, не должен бы поверять бумаге чувства мои: но что утешит меня? Мысль, что это прочтут, может быть, поймут» [10, 69]. Однак, пізніше приходить гірке усвідомлення, що усі його думки уже не актуальні й не цікаві сучасникам, образ читача звужується лише до сина: «Кому мои отметки, напр. о книгах, пригодятся? Мише ли, если он переживет меня? Разве только ему!» [10, 386].

Шевченко теж, хоч і не мав конкретної мети – видати свій «Журнал», все ж писав його не лише для себе, а й «для милых искренних друзей» [17, 12]. Пізніше у щоденниковому записі від 22 липня 1857 р. поет назве їх більш конкретно: «Лазаревскому вместо письма pošлю эти две тетради моего журнала, пускай читает с Семеном» [17, 65]. Але

Шевченко вже тоді не міг не розуміти і не відчувати значення своє постаті, тому, за слухним спостереженням Б. Рубчака, твір призначений для «куди ширшого, бо необмеженого, кола «ширих друзів». Адже ми знаємо, як інтимно Шевченко звертається у поезії до всіх своїх невідомих читачів» [13, 68].

Часопросторова модель (**хронотоп**) щоденників Кюхельбекера і Шевченка може бути представлена як синтез двох основних хронотопів – реального (зовнішнього) і психологічного (внутрішнього). **Реальний часопростір** – це щоденне датування записів, коли автор маркує свою присутність на сторінках тексту тут-і-тепер, відповідає місцям ув'язнення і заслання поетів. Це своєрідний **хронотоп «провінційного містечка»** [3, 396] – «місця циклічного побутового часу» [3, 396] з його однаковим, нудним буттям, час тут безподієвий; «позбавлений <...> поступального історичного ходу, він рухається по вузьким колам: коло дня, коло тижня» [3, 396], простір – замкнений, обмежений стінами, справжніми чи уявними, чужий і ворожий. Наскільки тяжким було одиночне ув'язнення Кюхельбекера, можна уявити вже з того, що відкрите вікно, відчинені двері для нього подія: «Сегодня открыли у меня окно: это у меня в году составляет достопримечательную эпоху. Теперь хочу сесть к окну и напиться чистого, свежего воздуха» [10, 249]. Або: «Десять дней комната моя не запиралась: это, конечно, почти все равно; однако же все же как-то легче дышится, когда знаешь, что у дверей твоих не висит замок! По крайней мере спасибо, что уважили же мою болезнь!» [10, 298]. Простір в'язниці Шевченка – умовно відкритий, там немає зачинених дверей і вікон, але тим страшніша вона для поета. Він називає Новопетровське укріплення «безграничной» [17, 12], «широкой тюрьмой», «бесконечной безлюдной пустыней» [17, 69], в якій нічого не відбувається: «Что же я сегодня занесу в свой журнал? Совершенно нечего занести. А ни-ни, ничего хоть сколько-нибудь выходящего из круга обыденной монотонной жизни» [17, 15]. Поет змучений очікуванням, «мучительной неизвестностью» [17, 63], «мертвою тишею» [17, 64]. Він у розпачі: «Лучше решительный удар обуха, нежели тупая деревянная пила ожидания» [17, 53].

Наодинці, за відсутності повноцінної комунікації обидва поети знаходять розраду у книжках, а коли постать автора книги чимось

суголосна душам читачів, то він перетворюється для них майже на реального співрозмовника, про що дослівно пишуть і Кюхельбекер, і Шевченко: «...для человека в моем положении Краббе бесценнейший писатель: он меня, отделенного от людей и жизни, связывает с людьми и жизнью своими картинами, исполненными истины. <...> сверх того, он мастер рассказывать – словом, он заменяет мне умного, доброго, веселого приятеля и собеседника (курсив мій. – Є. Л.-Г.)» [10, 213]. Порівняймо з Шевченковими рядками: «И теперь случайный собеседник Либельт – самый очаровательный мой собеседник (курсив мій. – Є. Л.-Г.)» [17, 53].

Внутрішній (або психологічний) хронотоп у щоденниках – спогади, сни і фантазії. Суттєва відмінність, полягає у тому, що Кюхельбекер живе минулим, йому весь час сняться епізоди життя до заслання, друзі та близькі, яких він втратив. Спогади, сни – як маркери пам'яті – у тексті щоденника розширюють часо-просторові межі оповіді. У Шевченка теж багато уваги до спогадів у них переплелися – Петербург, Орська фортеця, Україна, але він живе майбутнім. Автор неодноразово у своїй уяві долає кордони часу і простору: «Несмотря, однако ж, на эти точные сведения, я уже успел (разумеется, в воображении) устроить свое путешествие по Волге уютно, спокойно и, главное, дешево» [17, 13]. Як це видно зі сторінок «Журналу», залежно від психологічного стану автора, його мрій або спогадів, внутрішній час може пришвидшуватися або уповільнюватися, а просторові відстані легко скорочуються.

Для будь-якого особистого щоденника характерна така **тематика**: здоров'я, їжа, деталі побуту, релігія, книги, робота. Щоденники Кюхельбекера і Шевченка у повній мірі репрезентують усі означені теми. Однією із найважливіших тем, що зумовлена обставинами написання, була звичайно **тема свободи і неволі**. Французький філософ М. Фуко, розмірковуючи про гуманізацію покарання, відхід від кривавих тортур і страт та запровадження тюремного ув'язнення, зауважує, що останнє, пов'язане із втратою не життя, а свободи, начебто, на перший погляд, більш «м'яке», є все ж страшнішим, оскільки «має вражати швидше душу, ніж тіло» й «діє у глибині», спрямоване «на серце, думки, волю» людини [15, 15]. Тому залежно від людини, її психічного стану, сили волі, духу, дія покарання виявляється по-різному. Кюхельбекер пов-

ністю змирився із долею, і хоча й він ніде не кається у своїх вчинках, про своє ув'язнення він розмірковує у термінах гріха і покарання (запис від 26 березня 1833 р., 7 червня 1837 р.): «Единственное, быть может, не вовсе дурное то, что чувствую глубокую, нелицемерную скорбь, когда вспоминаю свои прегрешения» [10, 364]. Шевченко ж у листах до друзів із заслання не визнає за собою ніякої провини, раз по раз повторює: «Не жаль бы было, если б терпел да знал, за что» [18, 66]. А у листі до С. Гулака-Артемовського від 15 червня 1853 р. взагалі напише: «Ты пишешь, что не знаешь дела, по которому меня постригли в солдаты! Знай же, что дело не подлое...» [18, 69]. Впевненість у власній безвинності, правоті, додавала поету сил. Резюмуючи вплив років заслання, він, цілком у біблійному дусі – «усі вали Твої й хвили Твої перейшли надо мною» (Псалтир. 41:8), зауважить: «Все это неисповедимое горе, все роды унижения и поругания прошли, как будто не касаясь меня. Малейшего следа не оставили по себе <...> горький опыт прошел мимо меня невидимкою. Мне кажется, что я точно тот же, что был и десять лет тому назад. Ни одна черта в моем внутреннем образе не изменилась» [17, 22]. Зберегти себе і своє достоїнство у нелюдських, складних умовах, то була, певно, найголовніша цінність для поета, його мета, не даремно, описуючи свого друга Андрія Обеременка, він наголошує: «я полюбил его за то, что он в продолжение двадцатилетней солдатской пошлой, гнусной жизни не опошил и не унизил своего национального и человеческого достоинства. Он остался верным во всех отношениях своей прекрасной национальности. А такая черта благородит и даже неблагородного человека» [17, 76]. Зовсім інша ситуація була у Кюхельбекера – підірване здоров'я, смерть близьких людей (матері, сина, багатьох друзів, зокрема О. Пушкіна), матеріальні дрібязкові турботи, повсякденна проза важкого селянського побуту вбивали його фізично і морально. Хворий, виснажений, вкинутий у чужорідне середовище, позбавлений можливості займатися улюбленою справою, схильний до фрустрації, він врешті решт збайдужів до усього, що було йому дорогим: «Пасха. Люди по-своему гуляют, веселятся. А я? «И радость, и печаль равно душе моей противны...». Страшно подумать, как я ко всему стал равнодушен <...> сердце окаменело» [10, 418].

Гетерогенність (неоднорідність) тексту. І Кюхельбекер, і Шевченко поети, тому закономірно, що на сторінках їх щоденників з'являється

поезія – чужа і власна. Спільним для стилів обох текстів є уміле поєднання свого і чужого слова, віршів і прози – переходи, комбінації цих елементів, коли свої думки письменники часто доповнюють або заміняють віршами, можна розглядати як своєрідний літературний прийом, завдяки якому «художня дійсність переходить у площину художнього зображення» [16, 12]. Для Кюхельбекера щоденник це, перш за все, робочий зошит, що допомагає систематизувати роботу над перекладами, вивченням мов, критичними статтями, прочитаним матеріалом, нотувати свої зауваги до інших творів, навіть вести своєрідну літературну полеміку. У тексті знаходимо усі «черновые элементы писательской работы», «суждения участника литературы, суждения самостоятельные, резкие и типические» [5, 6]. Кюхельбекер, який ще до заслання був літературним критиком у щоденнику робить відчайдушну спробу не втрачати зв'язку із зовнішнім світом, зберегти професійні навички, вдаючись до стриманого і детального аналізу різних творів та видань, які йому надсилали друзі та рідні. Перед читачем постає «настоящий, подлинный журнал, писавшийся одним человеком. Цензуровался журнал тюремным начальником, а в свет не выходил» [5, 5]. Ще однією особливістю цього «журналу» була повна обмеженість, закритість, законсервованість автора у літературній атмосфері 1820-х років (саме видання цього періоду були доступні Кюхельбекеру). Також, Кюхельбекер часто нотує власні поетичні тексти у щоденнику, які відіграють у ньому важливу роль, іноді заміняючи думки автора – свої внутрішні переживання поет передає «у ліричній, сублімованій формі» [1, 55].

Шевченко теж записує до «Журналу» власні поезії, а також розмірковує про написання поеми «Сатрап и Дerviш», докладно розповідає про редагування повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали» (у щоденнику – «Матрос»). Проте можна з упевненістю сказати: щоденник не був для поета літературною чернеткою, «професійним зошитом» [1, 53], як для Кюхельбекера, у нього виразно інші функції; текст «не протоколує подій, а їх заступає, сам стаючи своєрідною подією» [13, 70]. Цікавою особливістю обох письменницьких щоденників є те, що вони містять своєрідний прийом «віддзеркалення тексту» – це «розмови про писання взагалі», а найбільше задоволення від написання цього тексту [13, 87].

Деякі стилістичні риси. Однією зі своєрідностей письменницьких щоденників Кюхельбекера і Шевченка, є лакуни (замовчування) у семантико-синтаксичних побудовах висловлювання. У «Журналі» Шевченка, який він вів більше року, нотатки відсутні лише за 43 дні, це «мовчання» у буквальному сенсі слова, задокументоване ««пробілом», пропуском тексту (blanc у термінології Ж. Дерріди)» [4, 77] «та й то мало не всюди поет зазначає причину тому, подаючи запис проминутого в найближчий день або даючи слово іншим людям, як це було в Астрахані» [7, 257]. Основні причини пропущених записів такі: ще у Новопетровському укріпленні – солдатська повинність; потім – переїзди (до Астрахані, Нижнього Новгороду, Москви), подорожні незручності; зустрічі, спілкування з друзями, знайомими, їх дописи; перерви на творчість (зокрема, написання поеми «Неофіти»); інші особисті причини. Як слушно зазначає С. Єфремов, якщо «з проминутих днів виключимо ті, де записи зроблено чужою рукою, то число їх ще зменшиться» [7, 257]. У щоденнику Кюхельбекера теж можна знайти багато таких формальних пропусків, за окремі роки там узагалі лише кілька записів (це пояснювалося побутовими негараздами, проблемами зі здоров'ям, одноманітністю існування). Так, в одному із записів 17 листопада 1837 р. він занотує: «Опять два месяца, что я не писал дневник: да писать не было о чем, кроме горя» [10, 368].

У «Журналі» Шевченка трапляється авторське кодування (криптоніми, ініціали, прізвиська, щоб приховати, увиразнити характерну рису тієї людини, про яку йде мова), їх небагато, наприклад: таємнича «приятельница», «горничная», «Молчалин» (запис від 15 червня 1857 р.), «Тормоз» – Микола І. Також поет іноді умисне замовчує певні події, думки, наміри, залишаючи у записах короткий натяк на них, як наприклад, у епізоді із молодим В. Енгельгардтом: «Многое и многое пошевелилось в душе моей при встрече с сыном моего бывшего помещика. Забвение прошедшему. Мир и любовь настоящему» [17, 174]. Проте у більшості записів він намагався максимально розказати своїм читачам про що йдеться, додавав у текст «клопітливі пояснювання обставин» [13, 69].

Зовсім інша ситуація у щоденнику Кюхельбекера, текст якого у період ув'язнення прочитувався наглядчачами, до того ж автор особисті записи робив тоді лише для себе. Відтак, лакуни в «Дневнике» періоду 1831-1836 рр. мають цілком «дейктичне походження і зумовлені «зрощен-

ням» висловлення з референтною ситуацією, вираженою егоцентричністю мовлення» [12, 147]. У цьому випадку автор, який знає про що мова, не посвячує ймовірного читача у таємницю запису. Типовий приклад зашифрованості особистих записів у щоденнику нотатка від 11 квітня 1834 р.: «Один из примечательнейших дней в моей жизни с самого начала моего заточения. Сколько родилось и пробудилось во мне!» [10, 305].

Отже, на прикладі порівняння щоденників Кюхельбекера і Шевченка можна побачити наскільки умовними є будь-які класифікації такого лабільного жанру, по-своєму «складного і остаточно таємничого» [13, 67]. Неоднорідність текстового масиву обох щоденників зумовлена як зовнішніми, так і внутрішніми причинами, сприяла тому що для письменників текст «часто перетворювався то у майстерню, то у великосвітську вітальню, то у сповідальню, то в черговий літературний твір, але практично ніколи – просто у перелік подій» [9, 289]. Саме тому обидва твори поєднують у собі такі риси як інтимність та публічність, експресивність та апелятивність, відстороненість, авторефлексивність та самоспостереження, що в усіх існуючих класифікаціях належать окремим різновидам щоденників. Зіставлення «Дневника» Кюхельбекера і «Журналу» Шевченка, які досі досліджувалися лише в руслі національних літератур, було спрямоване, перш за все на створення «ширшої перспективи огляду» [8, 524] обох текстів, що сприяє увиразненню індивідуальних рис, «співвизначає сенс і співокреслює цінність» [8, 523] кожного з них. На їх прикладі можна виокремити характерні особливості письменницьких щоденників, зокрема – ототожнення автора з оповідачем та головним героєм, інтертекст своїх і чужих текстів, автокоментарі, метатекстуальні міркування, критичні відгуки про твори інших авторів.

Джерела та література:

1. Алоэ С. Реконструкция литературной среды: Дневник В. К. Кюльбекера в годы заточения и ссылки // AutobiografіЯ. – 2013. – № 2. – С. 51-61.
2. Архипова М. В. Психологические свойства и представления, связанные с практикой ведения личного дневника // Проблемы педагогики и психологии. Вестник русской гуманитарной академии. – 2012. – Т. 13. – Вып. 3. – С. 197-207.

3. Бахтин М. Формы времени и хронотопа в романе // Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет. – М., 1975. – С. 234-408.
4. Богданов К. А. Очерки по антропологии молчания. *Nomotacens*. – СПб: РХГИ, 1997. – 350 с.
5. Дневник В. К. Кюхельбекера: материалы к истории русской литературной и общественной жизни 10–40-х годов XIX века / предисловие Ю. Н. Тынянов; редакция, введение и примечания В. Н. Орлова и С. И. Хмельницкого. – Ленинград : Прибой, 1929. – 372 с.
6. Егоров О. Г. Русский литературный дневник XIX века. История и теория жанра: исследование. – М., 2003. – 279 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://thelib.ru/books/o_g_egorov/russkiy-literaturnyy_dnevnik_xix_veka_istoriya_i_teoriya_zhanra-read.html.
7. Єфремов С. Літературно-критичні статті. – К.: Дніпро, 1993. – 351 с.
8. Касперський Е. Про теорію компаративістики / Едвард Касперський // Література. Теорія. Методологія : [зб. ст. / пер. з польськ. С. Яковенка, упор. і наук. ред. Д. Уліцької]. – С. 518-540.
9. Кобрин К. Похвала дневнику // Новое литературное обозрение. – 2003. – № 61. – С. 288-295.
10. Кюхельбекер В. К. Путешествие. Дневник. Статьи. – Л. : «Наука», 1979. – 787 с.
11. Переписка А. С. Пушкина. В 2-х т. – Т. 2. – М. : «Художественная литература», 1982. Электронный ресурс: http://az.lib.ru/p/pushkin_a_s/text_1836_perepiska_s_kuhelbekkerom.shtml
12. Радзівєвська Т. В. Щоденникові записи і наративізація особистого досвіду // Стил. – 2008. – № 7. – С. 139-150.
13. Рубчак Б. Живописаний шевченко («Журнал» як текст) // Світи Тараса Шевченка : Збірник статей до 175-річчя з дня народження поета / ЗНТШ: Філологічна секція. – Т. 214. – Нью Йорк, 1991. – С. 65-90.
14. Топоров В. Н. Два дневника (Андрей Тургенев и Исикава Такубоку) // Восток – Запад. Исследования. Переводы. Публикации. Выпуск 4. – М.: Наука, 1989. – С. 78-100.
15. Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы. – М.: AdMarginem, 1999. – 479 с.
16. Шатин Ю. В. Дневник Кюхельбекера как художественное целое // Четвёртые Алексеевские чтения : Материалы научной межвузовской конференции. – Иркутск, 1988. – С. 10-12.

17. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т.; [редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін]. – К. : Наукова думка, 2001. – Т. 5 : Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. «Букварь южнорусский», записи народної творчості. – 496 с.

18. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. – К., 2003. – Т. 6 : Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю. – 632 с.

19. Щоденник / Тарас Шевченко; упорядн., автор передмови та приміток проф. Л. Ушкалов. – Харків: Видавець Савчук О. О., 2014. – 448 с.

Евгения Лебедь-Гребенюк

ДНЕВНИКИ ДВУХ ПОЭТОВ: К ПРОБЛЕМЕ ЖАНРОВОГО СВОЕОБРАЗИЯ «ДНЕВНИКА» В. КЮХЕЛЬБЕКЕРА И «ЖУРНАЛА» Т. ШЕВЧЕНКО

В статье исследуются жанровые особенности дневников В. Кухельбекера и Т. Шевченко. Подробно рассматриваются особенности авторских нарративных стратегий в текстах, ориентация на конкретного реципиента. Осмысливаются взгляды писателей на судьбу, творческий труд, религию, авторецепция собственного творчества и т. д.

Ключевые слова: дневник, жанр, нарративная стратегия, реципиент, авторская интенция.

Evgenija Lebid-Grebenyuk

DIARIES OF TWO POETS: TO THE PROBLEM OF GENRE DIVERSITY OF KUHELBEKER'S « DIARY » AND OF « THE JOURNAL » OF TARAS SHEVCHENKO

The article is devoted to research of genre specifications of Kuhelbeker's and Shevchenko's diary. Article reviews in detail the peculiarities of copyright narrative strategies in texts, orientation to a particular recipient. The views of writers on fate, creative work, religion, auto reception of own creativity etc are comprehended.

Key words: diary, genre, narrative strategy, recipient, author's intention.

ДНЕВНИК КАК СТРУКТУРНО-ОБРАЗУЮЩАЯ ОСНОВА ПОВЕСТИ ТОЛЕНА АБДИКОВА «РАЗУМА ПЫЛАЮЩАЯ ВОЙНА»

В основе повести современного казахского прозаика Толена Абдикова «Разума пылающая война» – дневник давнего приятеля, который передает автору будущего художественного произведения знакомый ему врач. Дневник содержит размышления о добре и зле, раскрывает сложные чувства его автора, включает диалоги пациента и лечащего врача. В тексте повести много отсылок к произведениям мировой литературы. В качестве эпитафии выбран монолог Гамлета «Быть или не быть – вот в чем вопрос» (Уильям Шекспир) и высказывание Роберта Пенна Уоррена: «Ты должен делать добро из зла, потому что его больше не из чего делать». Герой психологического повествования перечитывает поэтический сборник Бодлера. Врач говорит пациенту о рассказе Л. Н. Толстого «После бала», цитируются в тексте повести поэтические строки Мукагали Макатаева. Повесть Т. Абдикова «Разума пылающая война» – философская притча о жизни и памяти, моральных и нравственных ценностях, неподвластных времени.

Ключевые слова: автор-повествователь, автобиографическая проза, монолог, диалог, жанр, полемика, искренность, внутренний мир персонажа.

Своеобразный жанр в современном литературном процессе представляют произведения-дневники, в которых отражается настроение автора, специфика авторской речи, атмосфера жизни. Литературные произведения в виде дневника хорошо известны в русской литературе XIX-XX вв.: «Демикотоновская книга» в «Соборях» Н. С. Лескова, «Дневник лишнего человека» И. С. Тургенева, журнал Печорина в «Герое нашего времени» М. Ю. Лермонтова, «Деревенский дневник» Е. Дороша и др.

Журнал Печорина помогал М. Ю. Лермонтову раскрывать внутренний мир главного героя. Дневники нацелены на выражение личности автора, автора-повествователя, главного персонажа произведения. «Записки юного врача» М. А. Булгакова опубликованы в виде дневника, который вел главный герой. М. Пришвин работал

над книгой «Глаза земли», составляемой им из дневниковых записей разных лет.

В литературе Казахстана жанр дневника активно включается в повествовательную структуру художественных текстов, в эпицентре которых образ автора. Образ автора, по мнению Б. Майтанова, складывается из его эмоционально-экспрессивных проявлений на сюжетно-фабульном, композиционных уровнях, проявляясь «в его способности органически наполнять различные слои текста смысловыми пластами, в умении перевоплощаться в героя, рассказчика. Однако, ведя рассказ от их имени, он не должен утрачивать собственную точку зрения. Будучи нейтральным повествователем, автор может быть склонен к субъективизации персонажей, но при этом добиваться предельной объективности» [4, 141].

В Предисловии к повести «Разума пылающая война» Т. Абдиков пишет о том, что в основе произведения – дневник его давнего приятеля, который передал ему знакомый врач [1, 119]. Дневник довольно объемный, но публиковать автор повести решил только последнюю, главную часть дневника, «где выразились самые яркие меты души незаурядной, захваченной трагическим роком тех, кто ищет в этой жизни истину и оказывается перед непреодолимыми и темными ее противоречиями» [1, 119].

Автор повести вспомнил человека, с кем на недолгое время свела его «веселая суэта жизни. В памяти всплывает скуластое бледное лицо... высокий рост... худоба, нет, какая-то «интеллигентная» хрупкость телосложения. И нрав у него был, очевидно, под стать обличью – чуть что краснел, задетый каким-нибудь самым невинным замечанием или вольной шуткой приятелей... И все к нему относились как-то по-особенному, излишне деликатно, словно к гостю-иностранцу, к человеку не от мира сего и старались его не задевать» [1, 119].

Перечитывая попавшие в его руки тетради дневника старого приятеля, автор повести не может представить, что написал дневник-откровение именно тот его знакомый, деликатный, мягкий, изрядно начитанный, видимо, из образованной семьи. Записи в дневнике датированы. Но дневник специфичен. Повесть Т. Абдикова «Разума пылающая война» создана в русле постмодерна, так как

«модернистская тенденция в литературе СНГ не являлась отказом от достижений реализма, а способствовала глубокому проникновению в перипетии человеческих судеб, поиску новых форм, сочетающихся с испытанными временем дискурсами в иной плоскости. Это не прямое, грубое вмешательство автора в ход повествования, описания событий, создания характеристик действующих лиц и не ложное преувеличение значения их поступков, идеалов, а стремление к раскрытию духовного мира персонажей путем подспудной сопричастности к жизненным конфликтам, для удачного осуществления этого несомненную роль играет мастерство пластического и психологического изображения» [4, 141].

Современный прозаик Т. Абдиков, несомненно, обладает мастерством пластического и психологического изображения. Он избирает интересный аспект изображения и раскрытия внутреннего мира своего персонажа – автора дневника, по записям которого «невозможно составить хоть какое-то представление о его частной жизни, о череде дней человеческих, веселых или грустных, – дневники выражают сугубо *одни размышления и сложные чувства их автора*» [1, 119].

Риторический вопрос автора Предисловия повести остается без ответа, он обращен к читателям произведения, в основу которого положен дневник. «Похоже, что автор записок все же предполагал: когда-нибудь они попадут в чьи-то руки и привлекут внимание другой души. Вполне естественно. Для чего же человек доверяет бумаге свидетельство своего великого одиночества на земле, – не для того ли, чтобы еще хоть один человек на свете откликнулся на его душевные переживания?» [1, 119].

Интересно читать дневники М. Пришвина и К. Чуковского как исторический документ. В литературе Казахстана также представлены произведения-дневники казахских и русских писателей.

В 2018 г. увидело свет новое издание дневниковых записей М. М. Ауэзова «Главпочтамт», отражающих целую эпоху в истории Казахстана и позволяющих сегодняшнему читателю прикоснуться к времени прошедшему и почувствовать истоки настоящего. Высоко ценил дневниковые записи М. М. Ауэзова литературный критик и литературовед В. Бадиков: «Записи извлечены из Дневника 1978-1979

годов. И если они публикуются в начале XXI века, после распада СССР, значит, не просто фантомная, но живая этнокультурная боль не отпускает сердце автора. Чуть не сказал «героя»: записи сами собой складываются в дневниковую повесть «Тюрк нашего времени» [3, 3].

«Мир вам, тревоги прошлых лет» И. Щеголихина – «строго документальные публикации дневников с 1965 года. По признанию автора, – пишет С. Ананьева, – он оставил «самое-самое», он ненужного избавился» [5, 98]. Становятся достоянием истории сведения о писателях Казахстана, о редколлегиях журналов, о бурных спорах в писательском союзе. И. П. Щеголихин был «многому свидетель, потому так искренне его письмо в книге «Выхожу один я на дорогу» [5, 99].

У книг-дневников «афористичность – отличительная черта стиля» [2, 327]. Главным изобретением, творением человека на земле И. П. Щеголихин считает «не города, не дворцы, не машины, а книгу. Человек без книги – всего лишь тень, очертание» [6, 108].

Предисловие повести Т. Абдикова «Разума пылающая война» сменяется дневниковыми записями от 13 марта (год не обозначен), автор которых рассуждает о жизни и человеческой памяти. Из записи от 25 марта читатель узнает о том, что пациент в больнице, обнесенной бетонным забором, в невзрачной и убогой одноместной палате уже седьмой день. Попав в больницу, знакомый приятель решает не вести больше дневник. Но вдруг находит записку, написанную знакомым почерком. Незвестный сверстник прочитал его дневник.

Внутренний монолог преобладает в повествовательной структуре художественного произведения. Автор дневника в смятении: «За мною следят? Кто-то бесцеремонно читает мой дневник? Каким образом письмо попало ко мне в палату?» [1, 121]. Незвестный сверстник слишком информирован, словно читает мысли автора дневника.

Итак, в повести представлен автор произведения (он же автор Предисловия. – Г. О.); автор дневника (пациент больницы. – Г. О.), который бежит от одиночества; автор писем пациенту (неизвестный сверстник. – Г. О.). По ночам пациенту не дают спать чьи-то шаги, а

затем появляются новые письма от неизвестного сверстника. И приходит решение – ответить на письма.

Автор повести «Разума пылающая война» Т. Абдиков еще более усложняет повествовательную структуру. Автор дневника вступает в спор с автором писем, считая, что идеал добра – путеводная звезда, указывающая направление движения. Образно рассуждает он о том, что такое нравственность – «это не пустой заброшенный дом, куда можно войти без разрешения в любое время. Это скорее монастырь с суровым уставом, в котором можно быть только тому, кто со смирением и доброй волей принимает этот устав» [1, 123]. Таинственный автор писем имеет прямо противоположное мнение, настаивая еще и на том, что теперь – это их общий дневник, потому что в него переписаны и его письма.

В повести возникает тема раздвоения личности. Назначенная встреча автора дневника и автора писем не состоялась, а врач объясняет пациенту, что незнакомец, с которым он переписывался – это он сам.

Утешал, убаюкивал, успокаивал пациента лучистый взгляд и сияющая улыбка лечащего врача, проводящей сеансы аутотренинга. Сфера человеческой психики еще не изучена: «Мы говорим «нет», когда нам ясно, что надо бы сказать «да». Говорим положенное «люблю» той, которую на самом-то деле ненавидим. Поддерживаем сомнительную инициативу властей предрержащих, правильности которой сами не верим. Все это – разве не доказательства нашей раздвоенности?» [1, 126].

В качестве примера врач приводит рассказ «После бала» Л. Н. Толстого. Полковник – главный герой известного произведения русского классика изображен как галантный, обходительный кавалер на балу, а утром на плацу он – лютый палач, расправляющийся над солдатам.

В конце повести врач – специалист по аутотренингу признается пациенту, что о дневнике знали все просто потому, что «должны быть введены в курс дела». Главный герой повести вдруг замечает, что рядом с ним не нежная и обаятельная девочка, какой он увидел ее в первый раз, а выдавшая виды, пожилая врач с суровым взглядом, а он – подопытный кролик. И не верит уже в искренность врача, убеж-

дающего: «То, что произошло с вами – это большое горе. Но должна признаться – знакомство с вашим дневником стало одним из самых светлых и значительных событий моей жизни. Все самое лучшее и благородное на земле уже давно обветшало. Это как руины древнего дворца, готового вот-вот рухнуть на землю. И только благодаря таким людям, как вы, – а может, благодаря вам, единственному на этом свете, я еще успела увидеть красоту и благородство нашего духовного мира. Надежность чистого человека. И я поверила вам. Вы святой человек» [1, 129].

Но главный герой повести – автор дневника разуверился в людях: «С безмолвным разговором приходили вы, чтобы спасти меня в тяжелую минуту – и спасли. Сейчас вы слишком умны, образованны и деловиты. А я для вас – всего лишь объект научного интереса. Вы причиняете мне боль... Вы не та» [1, 129]. Мир сужается в крошечную точку. Герой берет бритву...

Завершают дневник поэтические строки М. Макатаева:

*Отправите меня в последний путь –
И большие, люди, не ищите зла на свете.
Живите без него!
И только не стучитесь никогда
В мой тесный гроб со злом.*

Автор повести желает своему герою (если он остался жив), давнему знакомому и автору дневника не терять веры в Добро: «Пусть здравствует этот последний из могикан, который пытается сохранить угасающий луч человеческой надежды – во спасение своей души» [1, 130].

Парадоксальны письма, дневник и сама повесть, главный герой которой – пациент больницы, обнесенной высоким бетонным забором, верует в добро и безграничную духовную свободу, приносящую счастье. Его дневник выступает структурообразующей основой повести современного казахского писателя Т. Абдикова.

В пылающей войне разума за постижение Истины нет места художеству и украшательству. Человечность – основной кодекс межличностных отношений.

Источники и литература:

1. Абдиков Т. Разума пылающая война. Перевод на русский язык А. Кима // Дружба народов. – 2007. – № 6. – С. 119-130.
2. Ананьева С. Русская проза Казахстана. Последняя четверть XX века – первое десятилетие XXI века. – Алматы : ИД «Жибек жолы», 2010. – 356 с.
3. Ауэзов М. Главпочтамт: Дневниковые записи 1978-1979 годов. – Алматы : Жибек жолы, 2018. – 116 с.
4. Майтанов Б. Поэтика образа автора // Майтанов Б. Өнегелі өмір / ред. баск. Г. М. Мутанов. – Алматы : Қазақ университеті, 2017. – С. 139-151.
5. Современная литература народа Казахстана. Коллективная монография / Под ред. С. В. Ананьевой. – Алматы : Evo Press, 2014. – 488 с.
6. Щеголихин И. Выхожу один я на дорогу. – Алматы : РИИЦ «Азия», 2006. – 320 с.

Гулжахан Орда

ЩОДЕННИК ЯК СТРУКТУРНО-УТВОРЮЮЧА ОСНОВА ПОВІСТІ ТОЛЕНА АБДІКОВА «РОЗУМУ ПАЛАЮЧА ВІЙНА»

В основі повісті сучасного казахського прозаїка Толена Абдікова «Розуму палаюча війна» – щоденник давнього приятеля, який передає автору майбутнього художнього твору знайомий йому лікар. Щоденник містить роздуми про добро і зло, розкриває складні почуття його автора, включає діалоги пацієнта і лікаря. У тексті повісті багато посилань на твори світової літератури. За епіграф взято монолог Гамлета «Бути чи не бути – ось в чому питання» (Вільям Шекспір) і висловлювання Роберта Пенна Уоррена: «Ти повинен робити добро зі зла, тому що його більше немає з чого робити». Герой психологічного оповідання перечитує поетичну збірку Бодлера. Лікар розповідає пацієнтові про оповідання Л. Н. Толстого «Після балу», цитуються в тексті повісті поетичні рядки Мукагалі Макаатаєва. Повість Т. Абдікова «Розуму палаюча війна» – філософська притча про життя і пам'ять, моральні цінності, що непідвладні часу.

Ключові слова: автор-оповідач, автобіографічна проза, монолог, діалог, жанр, полеміка, щирість, внутрішній світ персонажа.

**DIARY AS A STRUCTURE-FORMING BASIS
OF THE STORY BY TOLEN ABDIKOVA
«FLAMING WAR OF THE THOUGHTS»**

At the heart of the story by modern Kazakh prose writer Tolen Abdikov «Flaming War of the Thoughts» is a diary by old friend, which was passed to the author by a doctor familiar to him. The diary contains reflections on good and evil, reveals the complex feelings of its author, and includes the dialogue of the patient and the attending physician. In the story text, there are many references to the works of world literature. Hamlet's monologue «To be or not to be - that's the question» (W. Shakespeare) and the statement of Robert Penn Warren: «You must turn evil into the good, because there is nothing more to do», was chosen as the epigraph. The hero of the psychological narrative re-reads Baudelaire's poetic collection. The doctor tells the patient about Tolstoy's story «After the bal». Kazakh writer Mukagali Makatayev is quoted in the text. The story of T. Abdikov «Flaming War of the Thoughts» is a philosophical parable about life and memory and moral values that are beyond the control of time.

Key words: author-narrator, autobiographical prose, monologue, dialogue, genre, polemic, sincerity, inner world of the character.

ДНЕВНИК ПИСАТЕЛЯ КАК ВАЖНЫЙ ДОКУМЕНТ УШЕДШЕЙ ЭПОХИ

В мировой литературе широко представлены дневники путешествий, дневники дипломатических миссий, путевые научные дневники и др. Дневник изначально несет в себе установку на искренность, включает в свою структуру исповедальные мотивы, обращен к читателям-потомкам. Авторская позиция в дневнике своеобразна, в ней превалирует личностное начало. Характерная черта дневника – восприятие происходящего и оценка окружающих автора людей. Дневники – это «мемуары, не отягощенные позднейшим жизненным опытом и другими сопутствующими обстоятельствами» (Ю. Цинговатов). В данной статье анализируются «Дневник 1829–1837 г. Весь Пушкинский Петербург» Долли Фикельмон и «Из Пражских дневников» известного пушкиниста Николая Раевского.

Ключевые слова: дневник, мемуары, автор, исторический источник, датируемость событий, синхронность, детальность, достоверность, лаконизм стиля.

В конце XX столетия в художественной литературе активизировался интерес к мемуарному жанру, дневникам, письмам, записным книжкам писателей. Воспоминания современные исследователи определяют как кальку мемуаров, поскольку создаются они по модели, «уже встречавшейся во французской литературе, жанр *memoire* образован от французского слова *память*» [4, 127].

Книги известного пушкиниста Н. А. Раевского «Когда заговорят портреты» и «Портреты заговорили» исследуются в монографии «Казахстанская Пушкиниана» [1] в контексте мемуарной литературы о великом русском поэте. «Дневниковые записи и письма... отделены от самых последних событий днями, в худшем случае – неделями. Они имеют поэтому все преимущества современных свидетельств, и все же их мемуарная природа ощущается отчетливо и несомненно. Все они обращены в прошлое, хотя и недавнее, и смотрят на него сквозь призму последовавших событий. Эти события определяют угол зре-

ния и отбор явлений. Уменьшился масштаб времени, но вместе с ним и масштаб фактов. Теперь всплывают детали, – мелкие и мельчайшие, ускользавшие от внимания в момент наблюдения» [2, 19].

В 1940-х гг. в Чехословакии Н. А. Раевскому посчастливилось обнаружить подлинники и получить фотокопии неизвестного письма Александра Пушкина к Долли Фикельмон и ее дневника. В очерке «Фикельмоны» книги Н. А. Раевского «Портреты заговорили» описан процесс поиска дневника графини Фикельмон и писем Пушкина к ней. «Мелькают передо мной Прага, Венеция, Рим, Вена, Лондон, Париж, дворцы, имения, замки... Стараюсь не упустить ни одного возможного варианта» [6, 60]. Правнук графини Дарьи Федоровны князь Альфонс 22 ноября 1942 г. отвечает на письмо Н. Раевского и обещает выслать из Теплица копию письма поэта и текст дневниковой записи прабабушки о дуэли и смерти Пушкина.

Этот день Н. Раевский называет одним из счастливейших дней своей жизни, так как найден архив Фикельмонов, неизвестное письмо Пушкина и существует дневник графини, о котором не знал никто. Но настает и «более счастливый» день, когда исследователю подают заказной пакет с немецким штемпелем «Теплиц-Шенау»: «С волнением читаю неизвестные строки поэта. Потом принимаюсь за дневниковую запись: «Сегодня Россия потеряла своего дорогого, горячо любимого поэта Пушкина...». Сто пятьдесят строк французского текста. Сразу же вижу, что передо мной документ большой важности: нового в нем мало, но уже известное подтверждает независимая свидетельница, близко знавшая поэта» [6, 63].

Заинтриговав читателя, Н. Раевский сообщает о переводе дневника на русский язык, о работах профессора А. В. Флоровского, о том, что две тетради дневника Фикельмон хранятся в филиале Государственного архива в городе Дечине (Decín), об издании дневника на итальянском языке Ниной Каухчишвили. И переходит к подробному ознакомлению с Дарьей Федоровной Фикельмон, внучкой Михаила Илларионовича Кутузова, российского полководца и дипломата, генерал-фельдмаршала и светлейшего князя (с 1812 г.).

Анализируя стиль дневника и писем сестер друг к другу, Н. Раевский делает очень верное замечание: «Дневник – прежде всего светская хроника, письма – задушевная беседа с любимой сестрой» [6, 129].

Причем, немаловажно, что письма были переведены Н. Раевским с французского языка на русский и опубликованы им впервые в 1965 г. Далее в тексте очерка он вновь возвращается к оценке дневника: «Чем больше в него вчитываешься, тем яснее чувствуешь, что это не «Journal intime», как говорят французы, а длинный ряд большою частью искренних, но всегда хорошо обдуманых записей. Калитку в свой духовный сад Долли Фикельмон только приотворяет» [6, 130]. Отношение к великосветскому обществу было двойственное. Она блистала на балах Флоренции, Неаполя, Петербурга, Вены и писала П. А. Вяземскому: «Как я ненавижу это суетное, легкомысленное, несправедливое, равнодушное создание, которое называется обществом!» [6, 130].

Д. Фикельмон обладала удивительной интуицией, стройным и точным, логическим умом. «Всегда ясна ее мысль (верная или ошибочная – другой вопрос), стройны и точны многочисленные и длинные рассуждения о политических, исторических, литературных и иных вопросах. То же самое надо сказать и об ее отлично построенных французских фразах (пражские и венские корректоры журналов местами их порядком исковеркали). Словоупотребление у графини Фикельмон не всегда правильное – сказывается влияние немецкого и итальянского языков, но писать она все же мастер, и следить за ходом ее мысли легко» [6, 130]. Графиню нельзя считать лишь интеллектуальной тенью умного мужа-дипломата, хотя их оценки людей и событий нередко совпадают. Музыку она любила страстно. Отлично рисовала, обладая вполне профессиональным мастерством, любила театр.

В очерке «Д. Ф. Фикельмон в жизни и творчестве Пушкина» Н. А. Раевский мастерски объединяет в повествовании письма поэта и графини, а также друзей и знакомых Пушкина, цитирует дневниковые записи героини. Дневник сам по себе представляет ценность, поскольку в нем описаны события текущей жизни. В нем нет той ретроспекции, которая характерна для мемуаров. Н. Раевский, анализируя стиль писем, сравнивает французский подлинник и русский перевод, подчеркивая при этом, что русский перевод подчас выглядит бледнее, не передает всей гаммы чувств и оттенков.

Дневник Фикельмон состоит из трех частей, разных по объему, написанных в разное время. Раевский отмечает общий чрезвычайно

сдержанный тон, как всегда, ровный и четкий почерк. О дуэли и кончине поэта Фикельмон пишет, – считает писатель-исследователь, – «с слов Жуковского», но ее искреннее сочувствие ощущается на протяжении всей записи. Ее записи о поэте и его жене «умны, достоверны и ценны» [6, 361].

В дневнике Д. Ф. Фикельмон текст записи о дуэли и смерти поэта занимает 11 страниц второй тетради. Сопоставляя русский и французский вариант записи, Раевский вносит изменения и дополнения, которые являлись совершенно необходимыми, и приводит в книге «Портреты заговорили» эту запись в более полном виде. Датирована запись 29 января 1837 г. Обращает на себя внимание самое первое предложение, содержащее личностную оценку трагической катастрофы: «Сегодня Россия потеряла своего дорогого, горячо любимого поэта Пушкина, этот прекрасный талант, полный творческого духа и силы!» [6, 354].

Вероятнее всего, по мнению Раевского, 29 января дневник был только начат. Гладкие, литературные фразы, ровный и четкий почерк, тщательно выписанные слова, практическое отсутствие помарок – все это свидетельствует о том, что текст обработан очень тщательно. Общий тон записи чрезвычайно сдержанный, ничего личного, никаких следов личных переживаний. Раевский подчеркивает взволнованное и искреннее начало записи о дуэли и смерти поэта, именно оно было написано сразу же по получении трагического известия. Основную часть повествования исследователь характеризует как памятную записку о дуэли и смерти Пушкина, предназначенную для потомства, для истории. Он пишет об особой ценности слов Д. Фикельмон, близко знавшей всех участников драмы. Графиня избирает «исторический стиль повествования», но при этом искреннее сочувствие к поэту ощущается на протяжении всей записи, что не мешает ей видеть его житейские ошибки, самая большая из которых – женитьба. Она разделяла мнение своей матери, П. Вяземского и других друзей поэта о том, что Пушкину не следовало жениться вообще. Дневник Д. Ф. Фикельмон – и исторический источник, и эстетическое явление, и свидетельство эпохи, имеющее культурно-историческую ценность. В то же время это и свидетельство ее богатого внутреннего мира. В какой-то степени личность автора перемещается на второй план,

когда в центр повествования выдвигается личность А. С. Пушкина и его поэтического окружения, друзей и недругов. Появляются новые факты, высказываются предположения и гипотезы. Но и в ряду новых материалов дневник Д. Ф. Фикельмон ценен каждой своей страницей, за которой – образ автора, умной, вдумчивой, имеющей свое мнение о происходившем, точной и объективной, деликатной и отстраненной в оценках и комментариях. Самое важное и ценное – огромное уважение к поэтическому гению России.

Впервые на русском языке «Дневник 1829-1837 гг. Весь Пушкинский Петербург» Д. Фикельмон [3] издан полностью в 2009 г. Главная его ценность – хроника Пушкинского Петербурга.

В 2014 г. отмечалось 120-летие со дня рождения Н. А. Раевского. Старейший литературно-художественный журнал Казахстана «Простор» опубликовал в одном из своих номеров труд Н. Раевского «Из Пражских дневников» [5]. Публикацию дневника предваряет статья Ю. Цинговатого, отмечающего, что после «разгрома Врангеля и эвакуации Белой армии из Крыма Раевский несколько лет скитался по военным лагерям в Турции, Греции, Болгарии и, наконец, в 1924 году оказался в чешской столице Праге, где прожил до середины мая 1945 года» [7, 70].

Обнаружил дневники Н. Раевского литературовед, профессор Карлова университета В. И. Крестовский. В начале 1945 г. Раевский запечатывает свой литературный архив в два пакета и передает один на сохранение своему доброму знакомому доценту медицины Карлова университета Петеру Кафке, а другой – пражскому адвокату Курцвайлу. В 80-е гг. XX в. известный пушкинист приезжает из Алма-Аты в Прагу, надеясь найти свой архив, но профессора Кафки уже нет в живых, а адвокат Курцвайл не смог вспомнить, где спрятал пакет с рукописями.

После отъезда расстроенного Раевского В. Крестовскому позволила дочь Курцвайла и рассказала, что перед отъездом с супругом во Францию обнаружила в подвале дома запечатанный сургучом пакет «какого-то Раевского». «Тогда я не сразу понял, что речь идет о Раевском-пушкинисте. В памяти всплыли эпизоды из жизни русской гимназии в Праге. Среди взрослых завсегдатаев школьных новогодних елок был и Раевский. За полноту гимназисты прозвали его

«пупочка» [7, 70]. В уже распечатанном пакете было несколько общих тетрадей с рукописями, записные книжки карманного формата, литературные наброски, фотографии. Два года В. И. Крестовский готовил материалы к печати, расшифровывал, переписывал. В Москве в 90-е гг. XX в. интерес к ним не проявили, но была опубликована статья В. И. Крестовского о сделанном открытии в «Литературной газете» (№ 10, 9 марта 1994 г.). Архив Раевского передали «Пушкинскому фонду» (Прага).

Дневники – это «мемуары, не отягощенные позднейшим жизненным опытом и другими сопутствующими обстоятельствами. Тема дневников Раевского – летопись жизни русского эмигранта», – как верно комментирует Ю. Цинговатов [7, 71]. Заботы о родных, оставшихся в России, «связь с которыми носит редкий и эпизодический характер. Имеются подробные записи о посещении Праги деятелями белого движения, их выступлениях перед публикой, впечатления от концертов Шаляпина, балерины Анны Павловой... Много места занимают описания природы, сделанные тонким наблюдателем и основательным специалистом. В некоторых записях Раевский предстает автором изящных новелл. Он доверяет дневникам собственные романтические увлечения и переживания» [7, 71].

Дневник начат Н. А. Раевским *10 августа 1940 г.* С 1940 по 1945 гг. – подробное описание знакомства и дружбы с юной поэтессой Ольгой Крейчи (по-чешски – Крейчева), ставшей музой писателя в последние годы его эмиграции. Он помогает юному дарованию издать поэтические сборники «На пороге» (Прага, 1942) и «Новый путь» (Прага, 1944). «Удивительно прозрачный русский слог автора, который никогда не видел Россию, музыкальность и гибкость слова... Есть и совсем не детская глубина мысли, характер, страсть... Тема Родины, которую она никогда не видела, трогала и волновала ее» [7, 73], – так отзывается о ее творчестве Ю. Цинговатов.

Н. Раевский был уверен, что Ольга станет «одной из первых поэтесс России, талант удивительный. Умна очень и остроумна» [5, 74], поражает «свет и воздух в Олиных стихах. Они очень всем нравятся. Некоторые в восторге» [5, 119], хотя признавал, что жестоко ошибся с Кириллом Набоковым (братом писателя Владимира Набокова, жил в Праге. – С. А.), который слагал в свое время звучные стихи.

Реальная жизнь реальных людей находит отражение на страницах «Пражских дневников» Н. А. Раевского. Свое будущее в записи от *31 декабря 1940 г.* он видит темным и непонятным: «Единственная постоянная работа за 20 лет пребывания за границей – библиотека Эрнеста Денни закрыта уже два с половиной месяца... Ничего хорошего не ожидаю ни для мира, ни для собственной особы. Раз начавшееся безумие остановить будет нелегко. Надо продержаться, не утонуть. Значит, плыть по течению и беречь силы. Сие не звучит гордо, но что же делать. Менять погоду и направление ветров не в силах ни я, ни другие... В каком порту причалим, видно будет. Если Европа избежит большевизма, все утрясется. По-настоящему я только большевизма и боюсь. Иногда кажется, что над головой стопудовая стальная доска и свалится она или нет – неизвестно» [5, 77].

И неожиданно в записи от *31 января 1941 г.* появляются сведения о книге, над которой работает сам автор дневника: «Потерял за неделю три хороших урока, придется ехать в Германию, если не удастся что-то найти. Больше всего тогда будет жаль Пушкина. Придется бросать на полдороги книгу, над которой я столько уже поработал. Без здешней библиотеки я никуда ни шагу...» [5, 80].

Через год находим записи и о Д. Фикельмон (*4 октября 1942 г.*): «Вчера, наконец, отправил свое послание князю Клари. Оно длинное – 5 страниц на машинке + письма графини и графа Фикельмон на отдельном листке + 2 фотографии почерка Пушкина (письма к Хитрово). Что мог, то сделал – дальше, может быть, не выйдет ничего... Шварценберг сообщил мне, что дядя «готов вам помочь своими материалами». С нетерпением и волнением буду ждать ответа. Беда только в том, что архив Фикельмон мог попасть в Италию – внучка Dolly, дочь княгини Эдмея Клари и Алидринген, вышла замуж за графа Карла Robilant-Cereaglio, генерала и дипломата. Он умер в 1888 году в Лондоне, а сын его Mario Nicolis, генерал великой войны, может быть, еще жив (*1855). У него может, во всяком случае, оказаться портрет Dolly Ficquelmont. Все это вычитано из энциклопедий в большом зале университетской библиотеки» [5, 117-118].

Пражские дневники Н. А. Раевского приоткрывают завесу над тем, как был обнаружен дневник Д. Фикельмон. Будущий Пушкинист с мировым именем волнуется и переживает: «*13 октября 1942 г.* Пока

от князя К. и А. еще нет ответа. Я задал, правда, ему столько вопросов, что нужно было бы провести большое архивное исследование. Возможна и другая причина. У него сыновья на фронте. Живы ли?» [5, 118].

В записи от 19 октября 1942 г. читаем: «Вероятно, никто из эмигрантов не надеялся еще получить по почте неизвестные письма Пушкина. У меня надежда очень маленькая, но все-таки есть, пока князь Клари не ответил отрицательно. Двухнедельное молчание не совсем понятно» [5, 119].

5 ноября 1942 г. – счастливый день для ученого: «Ура! Получил сегодня короткое письмо от князя Клари и чуть не заорал от радости. Вот оно: «3 ноября 1942. Уважаемый господин, благодарю Вас сердечно за Ваше письмо, а также за фотокопии писем Пушкина госпоже Хитрово и за многочисленные подробности, о которых я не знал, в частности, о том, что смерть моего прапрадедушки Тизенгаузена, убитого под Аустерлицем, стала основой рассказа о Болконском в «Войне и мире». В данное время я не могу ответить на Ваши вопросы, но как только немного освобожусь, начну поиски писем, и станет ясно, удастся ли мне что-либо найти. Я знаю, что существует «Дневник» моей прабабушки Доротеи (Долли или Дарьи) Фикельмон, в котором много говорится о смерти Пушкина. Граф Фикельмон не оставил после себя мемуаров, он выпустил несколько книг на политические темы. С глубоким уважением, князь де Клари» [5, 120-121].

Тут же следует комментарий Н. А. Раевского: «Итак, неизвестно еще, существуют ли письма Пушкина, но и дневник с рассказом о его смерти – драгоценность огромная. Сделаю все возможное, чтобы получить его в свои руки» [5, 121].

Исследователь точен, он не торопит развитие событий: «Умом я живу больше в Пушкинские времена – к стати сказать, не такие уж «милые», как писала Марина Цветаева («Пушкин милых времен...»). Очень душно было в России, правда, больше насчет внешних правлений. Говорили между собой весьма смело. Но и странно, и горько было сегодня перелистывать «Северную пчелу» за 1837 год. О смерти Пушкина заметка Якубовича в 15 строк, и больше ничего... Подготовил почти весь материал о графине Dolly. Остается попросить у князя Клари «Lettres du comte et de la comtesse Fiequelmont» (письма князю и

княгини), но пока я подожду. Приготовил для него выписки из русских источников о его прабабушке и тогда обращусь. Князь потерял сына в России – надо быть сугубо сдержанным (узнал от Шварценберга). *20 января 1943 г.*» [5, 121].

Конец зимы 1943 г. и весенние месяцы 1944 г. проходят в ожидании. Живописны на страницах «Пражских дневников» зарисовки пейзажей. В записи от *9 мая 1943 г.* (через два года – победа в Великой Отечественной войне. – С. А.) читаем: «Ранняя, холодная, ненужная весна. Сейчас чудесно цветут каштаны, сирень, начинаются ландыши. Сухо, холодно, ветрено, пусто и тревожно» [5, 122]. Из следующей записи от *12 мая 1944 г.* узнаем: «Вечер был тихий и почти теплый. Луна еще не взошла, но в полутьме белым туманом стояли озера цветущих деревьев» [5, 128].

За неделю до наступления лета, *24 мая 1944 г.* оставлена такая запись в дневнике: «Наклеивается новый след Пушкина и интересный. Князь Fransuis Lobkowitz атташе (потом советник) австрийского посольства во времена Пушкина откопал его в дневнике Олениной и при помощи К. Шварценберга отыскал его вероятного племянника (вернее правнука племянника, или как это сказать). Князь Jean de Lobkowitz придет ко мне в субботу в 5 часов, и мы как следует поговорим» [5, 129].

В совершенстве знающий французский и английский языки, Раевский, как само собой разумеющееся, включает в русский текст французские слова, пишет названия и имена по-французски. Запись в дневнике от *3 июня 1944 г.*: «Сегодня был у меня в гостях князь Ян Лобковиц, пожилой, очень приятный, великолепно говорящий по-французски господин. Просидели полтора часа. Я сделал маленькое ехпрозе о Пушкине, графине Фикельмон, дуэльной истории и об его предке князе Фердинанде, состоявшем секретарем посольства при Фикельмоне. Я нашел упоминания о нем в дневнике Олениной и «раздуваю кадила». Князь обещал поискать переписку своего auriere grand oncle. Может быть, ничего не выйдет, а, может быть, и выйдет» [5, 129].

Автор дневника ироничен: «Завтра мне пятьдесят лет... Пятьдесят лет тому назад доктор, принимая меня, сказал папе, что у меня, мол, голова Сергея Юлиевича Витте. Предсказывал, кажется, что из меня выйдет большой человек. Ничего, собственно говоря, не вышло.

Способный дилетант-естественник, артиллерийский офицер, политический оратор, мемуарист, беллетрист, пушкинист... Всего понемногу и ничего до конца. Впрочем, наша несчастная семейная черта – не умеем сами себя организовывать. ...Правда, за последнее время немало людей стало ко мне очень внимательно, но я в свое будущее не верил и раньше, а теперь и подавно. Какое будущее в пятьдесят лет? *12 июня 1944 г.*» [5, 130].

Далее в этой же дневниковой записи: «Читаю долгожданные письма Dolly Fickelmont. Мне эту книгу самолично принес князь Лобковиц. Читаю с наслаждением – как умна, тонка и духовно изящна была эта женщина. Мне лично придется изменять свой доклад, написанный в прошлом году. Думать только, что Dolly обладала мягким, податливым характером. Ничего подобного – несомненно, была волевой женщиной. В прошлые годы страстно увлекалась политикой» [5, 130].

Работает над текстом дневника Д. Фикельмон Н. А. Раевский, несмотря на военную обстановку и вести с фронтов, с большим удовольствием: «Знойно-голые, расплавленные дни и новости, новости... Ближаются времена и сроки, и я с удовольствием работаю над характеристикой графини Фикельмон, которая умерла восемьдесят лет тому назад... *23 августа 1944 г.*» [5, 132].

Будущий пушкинист с мировым именем отчетливо осознает, как важен дневник графини и ее письма: «Без «Lettres» (писем) писать о графине было нельзя, а ведь писали. *3 сентября 1944 г.*». Отчетливо осознавая, как важны найденные тексты, Николай Алексеевич торопится ввести их в научный оборот. Запись в «Пражских дневниках» от *15 сентября 1944 г.*: «Только что окончил переработку докладов о Пушкине и графине Фикельмон. Так бы хотелось, чтобы это не пропало... Работал все лето» [5, 132]. И завершающая его «Пражские дневники» заметка от *31 декабря 1944 г.*, написанная в Праге: «В 50 лет столько рукописей готово и столько планов в голове» [5, 134].

Несмотря на многие жизненные испытания, которые ждут Н. А. Раевского в послевоенные годы, многим планам суждено будет сбыться. В трудах Н. А. Раевского, воссоздающих облик Н. Н. Гончаровой, Д. Ф. Фикельмон, П. Вяземского и самого Пушкина, – интрига и научный поиск, смелые предположения и гипотезы. Поиск продолжается современными исследователями.

Источники и литература:

1. Ананьева С. Казахстанская Пушкиниана. – Алматы : ИД «Жибек жолы», 2009. – 292 с.
2. Вацуро В. Э. Пушкин в сознании современников // А. С. Пушкин в воспоминаниях современников: В 2-х т. – Т. 1. – М. : Художественная литература, 1985. – С. 5-28.
3. Долли Фикельмон. Дневник 1829-1837 г. Весь Пушкинский Петербург / Публикация, сост., вступ. и закл. статьи, комментарии и примечания С. П. Мрочковской-Балашовой. – М. : Минувшее, 2009. – 1008 с.
4. Колядич Т. М. Особенности современных мемуаров // Русская проза конца XX века / Под ред. Т. М. Колядич. В. А. Агеносов, Т. М. Колядич, Л. А. Трубинина и др. – М. : Academia, 2005. – С. 126-144.
5. Раевский Н. Из Пражских дневников // Простор. – 2015. – №4. – С. 75-135.
6. Раевский Н. Портреты заговорили. – Алма-Ата : Жазушы, 1977. – 4630 с.
7. Цинговатов Ю. Юная поэтесса // Простор. – 2015. – №4. – С. 70-74.

Светлана Ананьева

ЖАЗУШЫНЫҢ КҮНДЕЛІГІӨТКЕН ДӘУІРДІҢ МАҢЫЗДЫ ҚҰЖАТЫРЕТІНДЕ

Әлемдік әдебиетте саяхат күнделігі, дипломатиялық миссиялар күнделігі, ғылыми жол сапар күнделіктері және т. б. кеңінен ұсынылған. Күнделік бұрыннан адалдықты мақсат тұтып, өзінің құрылымындасырласу сарындарын қамтып, оқырман-ұрпақтарына арналады. Күнделіктегі авторлық ұстаным өзгеше болады, онда тұлғалық бастама басым келеді. Күнделікке тән ерекшелік – болып жатқан құбылыстарды қабылдау және автордың айналасындағы адамдарды бағалауы. Күнделік дегеніміз – «соңғы ауырлық түсірмеген өмірлік тәжірибеден және басқа да жағдайлардан тұратын мемуарлар» (Ю. Цинговатов). Бұл мақалада Долли Фикельмонның «Пушкиндік Петербург. Күнделік 1829–1837 ж.» және танымал пушкинтанушы Николай Раевскийдің «Прагалық күнделіктеріне» талдау жасалынады.

Түйін сөздер: күнделік, мемуар, автор, тарихи дерек, оқиғалардың мерзімделуі, үйлесімдік, нақтылылық, дұрыстық, ықшамдылық стилі.

ЩОДЕННИК ПИСЬМЕННИКА ЯК ВАЖЛИВИЙ ДОКУМЕНТ МИНУЛОЇ ЕПОХИ

У світовій літературі широко представлено щоденники подорожей, щоденники дипломатичних місій, шляхові наукові щоденники та ін. Щоденник від самого початку несе в собі установку на щирість, включає в свою структуру сповідальні мотиви, звернений до читачів-нащадків. Авторська позиція в щоденнику своєрідна, в ній превалює особистісний початок. Характерна риса щоденника - сприйняття того, що відбувається і оцінка оточуючих автора людей. Щоденники - це «мемуари, що не обтяжені пізнішим життєвим досвідом і іншими супутніми обставинами» (Ю. Цінговатов). У даній статті аналізуються «Щоденник 1829–1837 р. Увесь Пушкінський Петербург» Доллі Фікельмон і «3 Празьких щоденників» відомого пушкініста Миколи Раєвського.

Ключові слова: щоденник, мемуари, автор, історичне джерело, події що датуються, синхронність, детальність, достовірність, лаконізм стилю.

Svetlana Ananyeva

DIARY OF THE WRITER AS AN IMPORTANT DOCUMENT OF THE BYGONE ERA

Travel diaries, diaries of diplomatic missions and travel scientific diaries and others are thoroughly researched areas in the field of world literature. The diary is from the beginning personal and sincere; it includes confessional motives in its structure and is addressed to the future readers. The author's position in the diary is unique, the personal beginning prevails in it. A characteristic feature of the diary is the perception of what is happening and the assessment of the people who are surrounding the author at that particular historical moment. Diaries are «memoirs which are not burdened by later life experiences and other circumstances» (Tsingovatov). This article analyzes the «Diary of 1829–1837. The complete Pushkin period in Petersburg» by Dolly Fikelmon and «From the Prague diaries» of the famous Pushkinist Mykola Rayevskyj.

Key words: diary, memoirs, author, historical source, events that are dated, synchronism, detail, authenticity, laconic style.

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ СОВРЕМЕННОЙ КАЗАХСКОЙ ПРОЗЫ

Охвативший мир экономический кризис и сопровождающие его острые социальные проблемы значительно повлияли на смену парадигм в общественном сознании. На динамику духовного развития человечества оказывает воздействие и прогресс информационных технологий. Так, начиная с 2000-х гг., художественная литература оттесняется информационными техническими средствами (компьютеры, гаджеты, интернет и др.). Вследствие этого в обществе ощущается явное снижение у подрастающего поколения интереса к интеллектуальной деятельности и к художественным произведениям. Учеными отмечено, что формируется клиповое сознание. Подобное явление не носит глобальный характер, но оно прочно закрепилось в определенных кругах, особенно среди молодежи. Вместо самостоятельного чтения книг прозы и поэзии, драматургии и публицистики, знакомства с творческой лабораторией писателя, проникновения в мир образов все шире распространяется тенденция экранного, иллюзорного восприятия мира. Кино- и телефильмы, Интернет сужают поле бытования художественных текстов.

Ключевые слова: глобализация, тенденции, жанр, Алаш, память, тюркские мотивы, концепт, чтение, библиотека, сетевая литература.

В среде научной интеллигенции, среди писателей и поэтов ведутся дискуссии на тему: «Есть ли будущее у литературы?». Периодически высказываются пессимистические суждения о «конце» литературы.

Значительное сокращение тиражей издаваемых книг, бедственное положение книжных фондов библиотек отдаленных населенных пунктов повлияли на снижение интереса читателей к чтению произведений художественной литературы. По-прежнему важны и актуальны вопросы государственной поддержки Союза писателей и книжных издательств, выплаты авторских гонораров, литературного менеджмента и формирования книжного рынка. У издателей и читателей на первый план выходят книги, авторы которых раскрывают секреты становления успешной личности, пишут о проблемах эзотерики,

тайнах мироздания и т. д., что приводит к значительному снижению востребованности и чтения художественной литературы.

В последние десятилетия научная и культурная общественность стала не только обращать больше внимание на возвращение интереса к чтению, но и активизировали в этом плане свою деятельность. В целях возрождения культуры чтения проводятся республиканские и международные биеннале, конференции, семинары, обсуждения книг, конкурсы. Создаются независимые читательские клубы, где активная часть общества обсуждает острые проблемы современной духовной культуры.

Библиотеки в связи с возросшими запросами читателей вновь направили свою деятельность на улучшение качества обслуживания, цифровизацию библиотечного фонда, перенос книг на электронные носители, широкое использование цифровых технологий и т. д.

В развитии современной казахской литературы можно выделить несколько основных тенденций.

1. Цифровизация литературного процесса.

С обретением независимости Республики Казахстан в стране сформировалось новое поколение читателей. Современные глобализационные процессы, интенсивное развитие информационных технологий вывели литературное творчество на качественно новый уровень – виртуального творчества.

Сетевая литература, цифровая литература, digital-литература сегодня являются неотрывной частью художественного процесса. В числе преимуществ сетевой литературы для авторов и читателей можно назвать такие характерные черты как массовость и бесплатность. Основные функции бытования литературных текстов в интернет-ресурсах: представление максимально полного массива предпочитаемых текстов, оперативность публикации произведения, наличие выбора для читателей, стимулирование и регламентация литературно-художественного процесса, формирование литературного вкуса читателя, игровая функция и творческая независимость.

В конце 1990-х гг. писатели и литературоведы высказывали озабоченность по поводу появления и широкого распространения электронных книг. Появление электронной книги «завершит про-

цесс компьютеризации литературы, что в свою очередь не может не повлиять на нашу культуру, сделав ее поистине постгуттенберговской» [1, 92].

Компьютеризация литературы, несомненно, влияет и на характер чтения, и на характер создания произведения, поэтому актуальным становится вопрос изучения положительных и негативных сторон влияния IT-технологий и Интернета на литературность художественных творений.

Формирование электронных библиотек в Казахстане берет начало с конца 1990-х гг. Литература в цифровом формате вызывала интерес именно в качестве доступных изданий. Лишь спустя десятилетие, в 2000-е гг., электронные издания стали широко распространяться в виде тиражирования книг. Понятия интернет-литература, виртуальная литература, электронная литература, сетевая литература (сетература), диджитал-литература, киберлитература (кибература), графическая литература в современном литературном пространстве используются иногда как взаимозаменяющие, альтернативные названия цифровой литературы, хотя имеют смысловые различия.

При изучении научно-теоретических основ данных терминов обнаруживается главная специфическая особенность, характерная для всех данных видов литератур: их становление и развитие тесно связано с развитием IT-технологий и Internet, что собственно и является основной причиной подобного терминологического и семантического разветвления.

2. Возвращенное литературное наследие Алаш.

В годы независимости возвращенная литература Алаша всесторонне восполнила идейные и художественно-эстетические аспекты казахского словесного искусства.

В истории казахской литературы роль литературного наследия Алаша оказала огромное влияние на художественный процесс, возрождение сознания и духа народа. Воплотившие национальный дух произведения выдающихся мастеров художественного слова Шакарима Кудайбердиева, Ахмета Байтурсынова, Алихана Бокейханова, Жусипбека Аймаутова, Миржакипа Дулатова, Магжана Жумабаева обогатили поэзию и прозу, придали новый импульс художественному творчеству. Определение независимости как главной национальной

ценности сформировало соответствующее алашевское научное и художественное видение.

Стихосложение Магжана, взгляд на мир героев Жусипбека внесли определенную новизну в развитие художественной литературы. Создание художественных образов титанами Алаша оказало огромное влияние на новое восприятие судьбы героев произведений и новое исследование, и прочтение истории, поэтому возрождение духовно-философского течения Алаш является одним из значительных явлений современной литературы.

3. Возрождение религиозно-философской литературы.

Народные обычаи, традиции и обряды питают историческую память народа. В современной казахской поэзии продолжается направление поэтов-суфиев, начинающееся с мудрых наставлений Ходжа Ахмеда Яссауи. Подтверждением тому служит духовная поэзия таких поэтов, как Е. Раушанов, Д. Байтурсынулы, К. Калиев, Е. Елемес, А. Абдирасилкызы, Д. Кадыргали, Б. Алдияр, религиозные мотивы в произведениях которых в духе ментальности казахского народа опираются на исламскую основу традиций. В некоторых произведениях, написанных в тюркской традиции, проявляются и доисламские мотивы тенгрианства.

С чуждыми для казахского народа понятиями радикального характера, оказывающими отрицательное влияние на все сферы общественно-политической, духовной, культурной и социальной жизни, и борется художественная литература, выступая ключевым фактором формирования духовного иммунитета и сохранения традиционных религиозных знаний, национального духа.

Экология сознания – один из злободневных и кардинальных вопросов развития человеческой цивилизации в XXI в.

Современная эпоха, основанная на кипучей энергии, лучезарном уме и горячем сердце (Абай), требует от человека ответственности за его поступки и понимания роли индивидуума в этом мире. Произведения К. Жумадилова «Дом Бога», «Возмездие», Т. Абдикова «Правая рука», «Разума пылающая война», М. Магауина «Грош», М. Шуйиншалиева «Муки совести», Д. Рамазана «Вина», «Встреча в том мире» и другие, в основе которых глубокое осмысление понятий «честь», совесть», «вина», своей моральной установкой и психоло-

гической глубиной оказывают огромное духовное воздействие на сознание читателей.

Не возвращаясь к прошлому, нельзя восстановить историческую память. В период с 1990 г. соответствующие этому стремлению духовно-познавательные, художественные и эстетические поиски находят место во всех жанрах, ведущим из которых является исторический жанр.

Но раздавались и требования отказаться от увлечения прошлым, создавать образ современников. Об этом пишет известный литературовед Ш. Р. Елеуенов: «Надо ли, однако, противопоставлять историю и современность? На чем создавать новую культуру, если наши знания о старой будут скудными? К тому же добротное историческое произведение всегда корреспондировало с современностью. Историческая романистика последних лет поднимала актуальные проблемы нынешней национальной жизни и полюбилась читателю. Это надежная предпосылка для создания новых творений на современные темы» [2, 42].

4. Стремление восполнить забытые страницы исторического пути народа с древних времен является особым признаком возрождаемой национальной памяти.

Прочный фундамент современной прозы составляют произведения К. Жумадилова, С. Сматаева, К. Исабаева, Р. Токтарова, Х. Адигабаева, У. Доспанбетова, Ж. Ахмади, Б. Мукай, К. Сегизбайулы, Т. Закенулы и других авторов. Затрагивая разные исторические периоды и создавая образы героических личностей, казахские прозаики продолжают эпические традиции национального словесного искусства. В любую эпоху имеют огромное значение написанные для воскрешения памяти народа исторические произведения о тяжелейших периодах жизни народа и выпавших на его долю испытаниях, которые становятся изваянными из слов памятниками прошлого.

Этот масштабный в современном словесном искусстве жанр широко рассматривается в научной литературе. В современной казахской поэзии широко представлены *тюркские мотивы*. Образ кокбори (волка) стал общенациональным концептом. Он воплощен в творчестве Т. Медетбека, С. Аксункарулы, Т. Абиакимулы. Тенгрианские мотивы, образ кокбори, тотемистические знаки, ми-

фическое восприятие, тюркская цивилизация, общенациональный дух – лейтмотивы прозы М. Магауина, К. Жумадилова, Т. Закенулы, Р. Отарбаева, Т. Мамесеитова, Г. Кулахметова, А. Алтая, Д. Рамазана, Д. Амантая, С. Сагинтая и других.

Сохранение национального сознания в условиях глобализации является одним из ключевых вопросов. Рассматривая художественное своеобразие современной казахской литературы с позиции формирования общенациональной идеи, можно заметить, что особое внимание уделяется возрождению самобытной казахской культуры и духовности, ментальности и мировосприятия.

«Историзм социально-нравственных аспектов характера требует от художников слова вариативности ракурса в интерпретации как современной эпохи, так и исторической действительности. Писатель, как этно-культурный феномен в мире, полном разногласий и противоречий, не может максимально замаскировать свою мировоззренческую позицию, и четко настроенная «душа автора» не просто спокойно созерцает и фиксирует многомерные явления бытия, оставаясь хладнокровной в оценке очевидных фактов мировой реальности, – считал известный теоретик литературы Б. К. Майтанов: «Правдивость, убедительность образов достигается не только логикой саморазвития характеров, но и различными проявлениями авторско-личностного зачина, который органично сливается с идейно-эстетическим концептом произведения, что не проходит бесследно в истории культуры. Ибо именно в этом заключалось своеобразие литературы так называемого социалистического реализма» [3, 141-142].

Сакральные аксиологические понятия «Туған жер» (родная земля), «шаңырақ» (купол юрты), «бесік» (колыбель), «жылқы» (лошадь), «қобыз», «домбыра», унаследованные от кочевой цивилизации, в современном литературоведении осмысливаются как национальные концепты. Родина является ключевым концептуальным понятием исторических произведений, написанных на тему независимости. Целый пласт произведений посвящен теме защиты Отечества. Красной нитью в них проходит идея целостности казахского народа, казахского государства и казахской земли.

В романе Ш. Мыртазы «Луна и Айша» в эпизоде о шаңырақе как части юрты глубоко раскрыто значение семьи и важности сохранения

национальных ценностей. Это сохранение самого шаңырақа, связей с духом предков, передача нравственных ценностей и идеалов.

В рассказах З. Жуманова «Святость шаңырақа», «Святой порог» тоже через понятия шаңырақ, босаға проходят мысли о единстве и сплоченности семьи, чести рода и сохранении этих качеств у потомков.

В сохранении традиционной культуры и передаче ее из поколения в поколение огромную роль играют домбыра и қобыз. Каждый музыкальный инструмент имеет особое значение в сохранении обычаев и традиций кочевой жизни, в умении передавать в своих мелодиях звучание веков и героические подвиги батыров. Домбыра и қобыз в литературном пространстве относятся к отдельной художественной категории. К произведениям, посвященным силе и мощи искусства исполнителей кюев и раскрывающим особенную природу национальной музыки, можно отнести «Көк балақ» М. Мағауина, «Тал түс» Т. Асемкулова, «Домбыра» Т. Шапая, «Қобыз мұны» К. Туменбая и ряд произведений других авторов. В этих произведениях домбыра и қобыз представляются как святыни искусства, а игра на них – дар избранных.

В национальной литературе конь с ассоциативных позиций является символом кочевой цивилизации. Связанные с лошадьми многочисленные пословицы и поговорки, рассказы и легенды, поверья, обычаи и традиции очень близки и тесно связаны с близостью тулпаров национальному сознанию и мировоззрению, что находит отражение в произведениях А. Тарази, Ж. Кайранбайұлы, Н. Ораза, Н. Даутайұлы, А. Алтая, Ж. Шаштайұлы и других авторов, которые через концепт коня поднимают общечеловеческие и национальные вопросы. В реалистических, а иногда фантастических произведениях на основе описания качеств этих животных, противопоставления их «человечности» холодной суровости общества раскрываются исторические, общественно-политические и духовно-нравственные проблемы.

Названные выше художественные концепты в целом отражают сформировавшиеся на протяжении веков ценности, характерные для народа, природу мышления, словесность и ментальность, раскрывая картину его мира и культурный феномен.

5. Жанровая трансформация казахского романа. В жанре роман, сформировавшемся на протяжении XX и XXI вв., подверглась зна-

чительному изменению поэтика, и в целом возросло художественно-эстетическое, критическое и научно-теоретическое содержание произведений крупной формы. Появились противоречащие друг другу теоретические концепции. Происходит жанровая трансформация романа. В современной отечественной литературе формируются новые художественные формы и продолжатся их поиски, хотя они не относятся к конкретному литературному течению, общее для них – стремление не повторять прежнего и выбрать лучший путь.

Среди произведений казахской прозы, рожденных на волне жанрово-стилистических экспериментов поиска формы, можно назвать романы Х. Адибаева «Созвездие близнецов», А. Жаксылыкова «Сны окаянных», А. Кемелбаевой «Мұнара», Д. Амантая «Цветы и книги», М. Омаровой «Ана ғұмыр». Главное отличие этих произведений от традиционной прозы заключается в том, что истина и естество значения жизни рассматриваются казахскими прозаиками с новых позиций. Герои романа стремятся познать и раскрыть себя как личность.

В романе нового века не обязательно растягивать сюжет жизни персонажей. Современный герой всматривается в самого себя и в свою душу, думает об окружающей среде и о своей причастности к эпохе. Даже для того, чтобы найти генеалогические корни, обращается к прошедшей истории нации, стремится разобраться в ее верованиях. Испытавший на себе все последствия глобализации человек XXI в. ищет среди аксиологических и гносеологических вопросов ответ на вопрос: «Кто я?».

В романах последних лет авторы в тексте и сюжетах наряду с авторскими решениями архитектоники и творческими поисками предпринимают новые шаги в дальнейшем становлении и развитии национальной прозы. Уже достаточно оснований для того, чтобы назвать следующие направления развития жанра романа.

А) В годы независимости в результате трансформационных изменений в жанре романа занял свое место процесс минимизации. Быстротечность общественной жизни, уменьшение внимания духовной культуре, интенсивное развитие информационных технологий увеличили спрос на небольшие по объему жанры.

Последние новые течения мировой литературы в национальной прозе в виде экспериментов проявились в книгах малого объема К. Кемелбаевой, Д. Амантая, М. Омаровой. Что касается стилевых творческих поисков, придания особого внимания сжатости мысли, отказа от системного громоздкого сюжета, то все это по-разному проявляется в творчестве писателей.

Б) Дух нового времени проник и в недра словесного искусства, которое занято поисками соответствующих художественных форм. В сменяющих друг друга исторических периодах видны свои поиски и грани новых направлений. Рожденные в мировом духовном пространстве разнообразные идеи, желаем мы того или нет, начали пускать корни в казахской литературе. Среди сегодняшних молодых писателей в желании войти в литературу с особым писательским стилем чувствуется больше стремления к креативной новизне, чем следование традициям.

Новое всегда кажется лучшим и непревзойденным и, вероятно, рождает интерес и привлекает своей редкостью и неожиданностью.

Источники и литература:

1. Генис А. Комментарий к одному изобретению // Иностранная литература. – 1990. – № 10. – С. 90-98.

2. Елеукенов Ш. Р. Казахская литература // Литература народа Казахстана / Отв. редактор С. В. Ананьева. Изд. второе, дополненное. – Алматы : КАЗАКПАРАТ, 2014. – С. 14-42.

3. Майтанов Б. К. Поэтика образа автора // Майтанов Б. Өнегелі өмір. – Алматы : Қазақ университеті, 2017. – С. 139-152.

Альміра Калієва

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ КАЗАХСЬКОЇ ПРОЗИ

Економічна криза, що охопила світ, і супроводжуючі її гострі соціальні проблеми значно вплинули на зміну парадигм в суспільній свідомості. На динаміку духовного розвитку людства впливає і прогрес інформа-

ційних технологій. Так, починаючи з 2000-х рр., художня література відтісняється інформаційними технічними засобами (комп'ютери, гаджети, інтернет та ін.). Внаслідок цього в суспільстві відчувається явне зниження у підростаючого покоління інтересу до інтелектуальної діяльності і до художніх творів. Вченими зазначено, що формується кліпова свідомість. Подібне явище не має глобального характеру, але воно міцно закріпилося в певних колах, особливо серед молоді. Замість самостійного читання книг прози і поезії, драматургії та публіцистики, знайомства з творчою лабораторією письменника, проникнення в світ образів дедалі ширшим стає тенденція екранного, ілюзорного сприйняття світу. Кіно- і телефільми, Інтернет звужують поле побутування художніх текстів.

Ключові слова: глобалізація, тенденції, жанр, Алаш, пам'ять, тюркські мотиви, концепт, читання, бібліотека, мережева література.

Альмира Калиева

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНЫҢ ДАМУ ТЕНДЕНЦИЯСЫ

Әлемді жаулаған экономикалық дағдарыс және оның жанама өткір әлеуметтік мәселелері қоғамдық сананың парадигмаларын бірішама өзгертті. Адамзаттың рухани дамуының серпініне ақпараттық технологиялардың алға басуы әсер етеді. 2000-шы жылдардың басынан көркем әдебиет ақпараттық технология құралдарымен (компьютерлер, гаджеттер, интернет және т.б.) ығыстырылып келеді. Осылардың салдарынан қоғамда жеткіншек ұрпақтың көркем шығармаларға және зияткерлік қызметке деген қызығушылығының бәсеңдегені байқалады. Ғалымдар клиптік сананың қалыптасқанын айтады. Бұл құбылыс жаһандық сипатқа ие болмаса да, белгілі бір ортада, әсіресе жастардың арасында берік бекіген. Өз бетімен проза мен поэзия, драматургия мен публицистика сияқты кітаптарды оқудың, жазушының шығармашылық зертханасымен танысудың, бейнелер әлеміне енудің орнына, экрандық, иллюзиялық қабылдау үрдісі кеңірек етек жайып келеді; кино – және телефильмдер, Интернет көркем мәтіндердің өрісін тарылтуда.

Түйін сөздер: жаһандану, үрдістер, жанр, Алаш, жады, түркі сарындары, концепт, кітап оқу, кітапхана, желілік әдебиет.

DEVELOPMENT TRENDS OF MODERN KAZAKH PROSE

The economic crisis that gripped the world and the acute social problems that accompanied it significantly shifted paradigms in the public consciousness. The progress of information technologies also influences the spiritual development of mankind. So, since the 2000s, fiction has been pushed aside by information technology tools (computers, gadgets, the Internet, etc.). As a result, there is a clear decline of interest in reading of the artistic works among the younger generation. Scientists noted that the clip consciousness is being formed. This phenomenon is not universal in nature, but it is firmly entrenched in certain social circles, especially among young people. Instead of self-reading of books of prose and poetry, drama and journalism, acquainting oneself with the creative laboratory of the writer, there is a trend of on-screen, illusory perception of the world. Television series and the Internet usage narrows the field of existence of artistic texts.

Key words: globalization, trends, genre, Alash, memory, Turkic motives, concept, reading, library, online literature.

ДНЕВНИКИ ХУДОЖНИКОВ КАЗАХСТАНА 1940–1950-Х ГОДОВ КАК ФОРМА ПРОТИВОСТОЯНИЯ ОФИЦИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЕ. РЕГИНА ВЕЛИКАНОВА

Статья посвящена проблемам интерпретации тоталитарной культуры на материале творчества графика Р. Великановой. В центре внимания находится дневник художницы и прослеживается эволюция интересов на протяжении 1940–1950-х гг. и ее отражение в дневнике.

Ключевые слова: дневник художника, сталинизм, пейзаж, графика, Р. Великанова, Алма-Ата.

В статье ставится задача рассмотреть дневниковые записи графика Регины Васильевны Великановой 1940–1950-х гг. как своего рода феномен противостояния идеологии позднего сталинизма. В период нивелирования частного, личного высказывания, обязательного полного растворения личности в общественном повседневные краткие записки становятся территорией свободы, нишей, в которой творец продолжает черпать силы противостояния официозу.

Регина Васильевна Великанова родилась в Луганске в 1894 г. В семнадцать лет поступила в Школу общества поощрения художеств в Петербурге. Потом забросила учебу, намереваясь стать врачом и лечить крестьянских детей. Все же увлечение живописью победило. В 1916 г. познакомилась с К. Петровым-Водкиным. В 1921 г. поступила к нему в Академию Художеств. В 1925 г. посещала занятия экспериментального отдела ГИНХУКа под руководством К. Малевича. С 1929 г. занималась книжной графикой в Детгизе. В 1942 г. была эвакуирована из блокадного Ленинграда в Алма-Ату.

Дневник художница начала вести через год после приезда в Казахстан. Первые записи сделаны в марте 1943 г. убористым почерком на маленьких кусочках бумаги. В 1972 г., незадолго до кончины Великанова передала свой личный фонд в Центральный государственный архив Казахстана.

После своего приезда в Алма-Ату художник не могла долгое время работать в полную силу. Быту отдавала все силы. Ежедневно она пишет несколько строк, которые позже назовет «Скучными записками». Это – пример горьких наблюдений о самой сложной для нее поре жизни, о постоянной угрозе голода, о многочисленных очередях, о поисках дров.

В начале дневника она подводит итог 1942 г.: «Пять акварелей, пять рисунков, пять эскизов на современные темы, десять набросков – портреты раненых» [4, 1]. Этот минимальный итог – результат военной обыденности, в которой основное время занимает «хождение за завтраком и обедом (расстояние туда от дома – 4 км, ходьбы 45 мин. – 1. 30 мин. в зависимости от состояния дороги и количества одежды), стояние в очереди за обедом, хлебом, справками, газетами, солью, спичками, 450 дровами, уборка жилища, разжигание костра на дворе, стирка, шитье и починка одежды и обуви, рубка дров и т. д. [4, 1].

Каждый день абсолютно похож на другой. Вечная зима, холод, заботы о пропитании: «25 марта. Постепенно разъяснило. Холодно. Рисовала портрет пять-шесть ч. – купила четыре яйца по десять руб. и одну чайную ложечку соды за десять руб. – маме от изжоги. Весь день носила коробку спичек на животе, поэтому зажгла коптилку первой же спичкой, а не десятой. Воду согрела у соседки» [4, 2].

Одновременно с заметками о ежедневных тяготах в дневнике начинают появляться первые впечатления об Алма-Ате, а потом и планы работ, отрывистые мысли о своем будущем пути. Она словно внезапно очнулась от зимней спячки и увидела удивительный южный свет, сияние горных вершин, тосканскую дымку в алма-атинских сумерках, «бесконечную ласковость» карагачей и ампирную строгость тополя.

Вопреки всем бытовым трудностям и болезням дух творцов оказался не сломен. Как замечательно написала киновед Нея Зоркая: «По количеству пышных имен, по напору таланта и интеллекта, обрушившихся на город, Алма-Ата начала 1940-х гг. могла бы сравниться, наверное, только с Одессой или Ялтой послеоктябрьских лет, где надеялся спастись от революции цвет русской культуры» [1, 127]. Этот напор творческой энергии, преобразив до неузнаваемости культурный ландшафт Алма-Аты, дал мощный толчок к дальнейшему развитию художественной жизни Казахстана.

Благодаря усилиям знаменитого ленинградского театрального художника и режиссера М. Левина Союз советских художников Казахстана (ССХК) жил полноценной и активной жизнью. На обсуждениях происходило активное общение художников разных направлений и школ. Противостояние невзгодам спланировало представителей разных слоев интеллигенции. Союз в годы войны превратился в дом для «отверженных», для тех, кого стремился уничтожить политический режим. Война и 5 тысяч километров, отделяющих от Москвы, позволяли включить в художественную систему опальных художников. Осужденный в конце 1920-х гг. татарский художник Баки Урманче, находящийся в Казахстане с 1941 г., занимал пост заместителя председателя ССХК. Лидером живописцев, мэтром был эвакуированный из Киева Абрам Маркович Черкасский, который в первый раз оказался в Казахстане в 1937 г., когда был сослан в Карлаг как польский шпион. Владимир Стерлигов, прошедший Карлаг в 1935-1938 гг., сразу же становится кандидатом в члены Союза советских художников Казахстана.

Изо дня в день Р. Великанова вместе с другими художниками-ленинградцами – Д. Митрохиным, В. Воиновым, В. Стерлиговым, Т. Глебовой, писали один и тот же скромный пейзаж, тоненькую полоску человеческого мира, почти неразличимую посреди подступающих вплотную горных пиков. Эти небольшие, часто в размер карманного блокнота работы перерастают быт, голодную неустроенность и скудость впечатлений, превращаясь в некий философский трактат о великолепии бытия. Идеал и внутренняя осмысленность, которую они нашли в природе, помогали противостоять хаосу и унижительной ситуации физического выживания.

С середины 1940-х гг. ситуация кардинально меняется. К власти приходят новые люди. Тема, которая волнует Великанову в это время, – это поиск своей линии в искусстве. Она хочет продолжить заниматься графикой. В Центральном государственном архиве Казахстана хранятся ее наброски к казахским сказкам, произведениям Абая.

В годы войны Великанова страстно желала писать портреты, чтобы дать собирательный образ народа, выдержавшего столь страшные испытания. Об этом она много пишет в дневнике. Свою мечту художник осуществила позже, в 1950 г. Ее портрет «Шеше»

(«Мать») – достоверный документ о матерях тыла, ждущих своих сыновей. Великанова сумела за внешним обликом увидеть внутренний конфликт, разглядеть скрытую тревогу. Тот высокой духовный регистр, в котором пребывает героиня, позволяют трансформировать портретное изображение в историческую картину, в которой отражен воздух времени.

Однако ни графикой, ни портретным жанром полностью ей заняться не удалось. Этому мы тоже находим объяснение в личных записках. И портреты крупных деятелей Казахстана, и иллюстрирование казахского фольклора стали привилегией верхушки Союза художников. Великанова не только сетует в дневнике на корпоративную этику этой организации, но и спокойно выявляет главное зло советской художественной системы – контрактацию, т. е. получение заказов через Союз, которая стала источником материальных благ для одних и отсутствия оных для других. «Прочим, – с горечью пишет Регина Васильевна, – достается инициативная работа для внутреннего совершенствования» [3, 127]. Ее слова о наглом отношении чиновников к художникам, о трансформации заказа в средство манипулирования мастерами, утрате деятелями культурных институций своей высокой социальной миссии актуальны и сегодня.

В 1947 г. с облегчением она пишет в своем дневнике: «В результате сомнений и метаний я пришла к убеждению делать только пейзаж, то есть то, что умею и чувствую больше всего и что нужно не меньше, чем тематическая, верная сюжету картина. Одни зрители ищут в изобразительном искусстве рассказа, другие – образы человека и природы <...> Нужно идти навстречу всем потребностям человеческого духа» [3, 41].

В 1948 г. имя Великановой попало в список тех, кто должен стать объектом проработки за формализм и импрессионизм. Компания против уважаемых крупных живописцев вызывает огромную сердечную боль. Она отмечает, что «серость» душит ярких людей. За борьбой против формализма и космополитизма Великанова видит одно – соприкосновение ничтожества и Мастера. И главным в любом художнике, хотя это оговаривается в дневнике достаточно осторожно, является не идейная правильность, а масштаб личности.

Все это пишется с большой долей опаски. Великанова ведет свой дневник, будучи взрослым, состоявшимся человеком. Она, к примеру, нигде: ни в дневнике, ни в письмах не упоминает о своей коллеге по Детгизу и подруге Вере Ермолаевой. От своего близкого друга В. Стерлигова график знала, что та сидит в Карлаге. Не знала лишь, что Ермолаева была расстреляна в 1937 г. В письмах искусствоведа Е. Ковтуну она пишет об учебе у Малевича, абсолютно дистанцируясь от великого авангардиста и его учения. Однако чистки 1948-1949 гг. заставляют ее писать без боязни о важности формы, сделанности композиции в искусстве, борьбе с неряшливостью, грязью и неопределенности в колорите, не боясь вспомнить достижения западных мастеров, в частности, Веласкеса [3, 60].

Пример дневниковых записей Р. Великановой – показатель того, что в самый сложный период давления тоталитарной системы художник ощущал себя частью другой общности, другого братства. Ее круг общения не замыкался провинциальными мастерами, она рассуждала о творчестве Рембрандта и Гойи, о народной игрушке и возможностях пейзажной живописи. «Нужно добиться одного – избавиться от ощущения страха и тошноты, забронироваться от внешних впечатлений и непрерывно работать. Плевать на все», – пишет она в 1949 г. [3, 76].

В дневнике Р. Великанова дает высокую оценку первому казахскому живописцу Абылхану Кастееву. Он отмечен ею уже на выставке «30 лет Советской власти» 1947 г.: «Лучше всех – Кастеев» [3, 51]. Когда же Кастеева стали обвинять в безыдейности, она посвящает ему отдельный отрывок, в котором рассуждает о необходимости в пейзаже не только реализма, но и отражения народной души. В чем оказался виноват художник-пейзажист? «Я знаю некоторые картины Кастеева, – говорил с трибуны III съезда художников Казахстана заведующий отделом литературы и искусства ЦК КП Казахстана Байгалиев, – есть ли там современная <...> механизированная база животноводства? Нет. Есть ли там процесс электрификации, механизации трудоемких процессов в сельском хозяйстве? Нет этого. Есть ли показ хороших культурных объектов в колхозе? Нет. Нарисовано пастбище, и около него стоят один или два человека. Если только не считать, что это нарисовано нашим советским художником, то можно

сказать, что эти работы сделаны очень давно. Глядя на эти работы, трудно сказать, что это современная советская живопись. В старые времена такие пастбища тоже бывали» [2, 199-200].

А. Кастеев «ускользал» от догмы, преломляя ее через призму национального художественного сознания, творившего особый Универсум, абсолютно далекий от навязываемых духовных параметров. Казахстан, изображенный художником, парадоксальным образом (учитывая активное желание автора соответствовать всем параметрам советского творца), оборачивался заповедником прежней жизни в смутное время грандиозных перемен. Образы социально-природной гармонии показывались художником как абсолюты, никак не связанные с историческим контекстом.

Великанова, акцентируя внимание на то, что она не пишет рассказы в красках, выступает в этом случае против нарративности – обязательного правила игры для советской живописи, которое привело к утрате своего специфического языка. Любое произведение способно было прочитываться и иллюстрировать тот или иной советский лозунг. «Я беру пейзаж в реальном состоянии природы», – провозглашает мастер свое реалистическое кредо [5, 50].

В качестве результатов беглого анализа дневников казахской художницы Регины Великановой мы можем сделать следующие выводы.

Во-первых, эти записи-рассуждения являются бесценным источником для воссоздания воздуха времени, понимания контекста эпохи. Многие замечания и наблюдения мастера о коллегах по цеху идут вразрез с устоявшейся официальной историей изобразительного искусства Казахстана. Для нового поколения исследователей они обладают свежестью и нестандартностью взгляда, непосредственностью отклика и умением выявить нутро художника.

Во-вторых, дневниковые записки графика показывают, что в любое время творец создает себе нишу, в которой может реализовать личные замыслы. Дневниковые заметки стали для Р. Великановой не только успокоительной отдушиной. Как и природа, которую она превратила в средоточие идеального и разумного, так и текст, стали основой для «исправления» реальной жизни и противостояния хаосу тоталитарного мира.

Источники и литература:

1. Зоркая Н. М. Вещие сны Алма-Аты // Искусство кино. – 1999. – № 7.
2. Стенограмма III съезда художников // Центральный государственный архив Республики Казахстан (ЦГА РК). – Ф. 1736. – Оп. 1. – Д. 461. – 260 л.
3. ЦГА РК. – Ф. 1760. – Оп. 1 доп. – Д. 122. – 167 л.
4. ЦГА РК. – Ф. 1760. – Оп. 1 доп. – Д. 127. – 75 л.
5. ЦГА РК. – Ф. 1760. – Оп. 1 доп. – Д. 128. – 50 л.

Диляра Шаріпова

ЩОДЕННИКИ ХУДОЖНИКІВ КАЗАХСТАНУ 1940–1950-Х РОКІВ ЯК ФОРМА ПРОТИСТОЯННЯ ОФІЦІЙНІЙ КУЛЬТУРИ. РЕГІНА ВЕЛИКАНОВА

Стаття присвячена проблемам інтерпретації тоталітарної культури на матеріалі творчості графіка Р. Великанової. У центрі уваги знаходиться щоденник художниці і простежується еволюція інтересів протягом 1940-1950-х рр. і її відображення в щоденнику.

Ключові слова: щоденник художника, сталінізм, пейзаж, графіка, Р. Великанова, Алма-Ата.

Диляра Шарипова

1940-50-ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН СУРЕТШІЛЕРІНІҢ КҮНДЕЛІКТЕРІ РЕСМИ МӘДЕНИЕТІНЕ ҚАРСЫ КҮРЕС РЕТІНДЕ

Мақалада Р. Великанованың графикалық шығармашылығында тоталитарлы мәдениетті түсіндіру қарастырылған. Басты назар 1940-1950 жылдардағы суретшінің жүргізілген күнделігіне, осы аталған жылдардың суретші күнделігіне тигізген әсері, қызығушылығының эволюциясы қаралған.

Кілт сөздер: суретші күнделігі, сталинизм, пейзаж, графика, Р. Великанова, Алма-Ата.

**THE DIARIES OF ARTISTS OF KAZAKHSTAN
1940-50-IES AS A FORM OF OPPOSITION TO OFFICIAL
CULTURE. REGINA VELIKANOVA**

The article addresses the problem of interpreting totalitarian culture through the work of the etchings maker R. Velikanova. The focus is on the artist's diary and the artist's interests during the 1940s-1950s and its reflection the evolution of in the diary are traced.

Key words: artist's diary, Stalinism, landscape, graphics, R. Velikanova, Alma-Ata.

Стаття присвячена проблемам інтерпретації тоталітарної культури на матеріалі творчості графіка Р. Великанової. У центрі уваги знаходиться щоденник художниці і простежується еволюція інтересів протягом 1940-1950-х рр. і її відображення в щоденнику.

Шості Міжнародні Шевченківські читання «Історичний досвід та сучасний стан вивчення Журналу (Щоденника) Тараса Шевченка (до 160-річчя написання автобіографічного документа)».

13 вересня 2018 р., Шевченківський національний заповідник, конференц-зал музею Т. Г. Шевченка. Канів

УХВАЛА

Шостих Міжнародних Шевченківських читань «ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ТА СУЧАСНИЙ СТАН ВИВЧЕННЯ ЖУРНАЛУ (ЩОДЕННИКА) ТАРАСА ШЕВЧЕНКА»

(до 160-річчя написання автобіографічного документа)

2018 року виповнилося 160-років, від часу як Тарас Шевченко завершив роботу над написанням свого Журналу (Щоденника), який почав вести в Новопетровському укріпленні в останні місяці солдатського заслання, коли чекав офіційного повідомлення про своє звільнення.

Журнал (Щоденник) посідає особливе місце в історії української літератури. Це не лише автобіографічний документ із 102 аркушів, з якого ми дізнаємося про життя митця з 12 червня 1857 року по 13 липня 1858 року. Нотатки Шевченка – це згусток баченого і пережитого, глибокі роздуми про різноманітні явища життя. Поет підняв на сторінках Щоденника багато важливих суспільних питань. Прочитання цього твору, безумовно, сприяє розумінню Шевченкової літературної й мистецької спадщини, його світогляду, філософських і політичних переконань.

Серцю Шевченка близьке усе, що пов'язане з українцями й Україною, зі волею як соціальною свободою. За десять років солдатчини поет не втратив ні віри в людей, ні віри у себе. Із великою любов'ю він занотовує, детально і старанно, все, що пов'язане з досягненнями людської думки, з виявами добрих почуттів, подумки витає в Україні й згадує кращі часи, коли перебував на батьківщині серед рідних і близьких йому людей. Видатні твори мистецтва, краса природи, зустрічі з простими і шляхетними людьми – усе це приваблює до себе увагу митця, дарує радість, заповнює його щиру душу.

Саме з огляду на це 13 вересня 2018 року в Шевченківському національному заповіднику (Канів, Україна) спільно з Інститутом літератури та мистецтв імені М. О. Ауезова Комітету науки Міністерства освіти і науки Республіки Казахстан, Українським центром науки і культури при РОЮО «Рада українців Казахстану» (Астана,

Республіка Казахстан), Громадським науково-просвітницьким «Інститутом Тараса Шевченка» (Уфа, Республіка Башкортостан, РФ) було організовано і проведено Шості Міжнародні Шевченківські читання «Історичний досвід та сучасний стан вивчення Журналу (Щоденника) Тараса Шевченка» (до 160-річчя написання автобіографічного документа).

У роботі міжнародної конференції взяли участь науковці, педагоги, видавці, письменники, музейні співробітники з України (Київ, Канів, Черкаси, Одеса, Запоріжжя, Полтавська область), Республіки Казахстан (Астана, Алмати), Республіки Башкортостан (РФ) (Уфа), Російської Федерації (Оренбург), котрі вивчають життя і творчість Тараса Шевченка. Тим більше, що у деяких вищеназваних місцях письменник бував, довгий час жив і залишив про них свої спогади.

Учасники конференції окреслили історіографічні та світоглядні засади вивчення Шевченкового Журналу (Щоденника). Звернули увагу на події та оточення Тараса Шевченка у 1857-1858 роках, що висвітлені письменником на сторінках Журналу (Щоденника). Проаналізували видання Журналу (Щоденника) в музейних колекціях і бібліотечних фондах за різні роки, роль і місце цього видання в сучасній гуманітаристиці та українознавстві. Окремо було приділено увагу щоденникам інших письменників та митців як літературним пам'ятникам, що значно розширило сферу наукового інтересу до таких писемних документів.

Учасники читань ухвалили:

1. Провести 2021 року на базі Шевченківського національного заповідника Міжнародні Шевченківські читання «Про створення нової «Біографії» Тараса Шевченка: концептуальні підходи та загальнонаціональна значущість роботи» (до 160-річчя смерті Тараса Шевченка).

2. Видати матеріали Шостих Шевченківських читань у форматі збірника наукових праць.

МІЖНАРОДНІ ШЕВЧЕНКІВСЬКІ ЧИТАННЯ

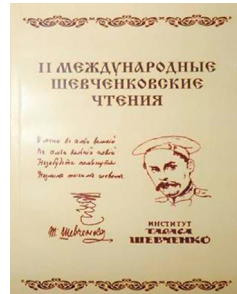
Перші – березень 2012 року, Астана (Республіка Казахстан) – на базі Євразійського національного університету імені Льва Гумільова, за особистого сприяння **Олега Олексійовича Дьоміна**, Надзвичайного і Повноважного Посла України у Російській Федерації (2006-2008), у Республіці Казахстан (2010-2013). у Китайській Народній Республіці (2013); кандидата економічних наук (2004).

У рамках Перших Читань відбувся «круглий стіл» за темою *«Українська східна діаспора у контексті сучасних культурно-історичних та суспільно-політичних процесів у пострадянських державах»*.

Другі – березень 2013 року, Оренбург (Російська Федерація) – на базі Обласної наукової бібліотеки.

Читання були присвячені 20-літтю від часу створення відомого дослідницького центру «Інститут Тараса Шевченка» під керівництвом **Леоніда Большакова** (1924-2004) – письменника, літературознавця, краєзнавця, лауреата Державної премії України імені Т. Г. Шевченка.

У вересні 2013 року Інститутом Тараса Шевченка проведено міжнародну експедицію до Аральського моря за маршрутом Оренбург – Орськ – Карабутак – Іргиз – Аральськ – Кос-Арал, присвячені 165-літтю Аральського походу (1848-1849 рр.) за участю Тараса Шевченка.

Треті – квітень 2014 року, Астана (Республіка Казахстан) – на базі Євразійського національного університету імені Льва Гумільова, за темою *«Шевченко – символ духовного зв'язку українського і казахського народів»* у рамках всесвітнього відзначення 200-ліття народження Тараса Шевченка.

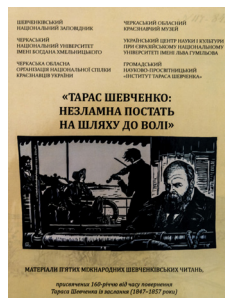
Четверті – квітень 2015 року, Канів (Україна) – на базі Шевченківського національного заповідника за темою *«Доля Тараса Шевченка на засланні»*, присвячені 165-річчю від часу переведення Т. Г. Шевченка на службу в Новопетровське укріплення.

У рамках Читань працював «круглий стіл» за темою *«Шевченкознавство на Південному Уралі й Казахстані у XX – XXI століттях»*

П'яті – вересень 2017, Канів (Україна) – на базі Шевченківського національного заповідника за темою *«Тарас Шевченко: незламна постать на шляху до волі»* присвячені 160-річчю від часу повернення Тараса Шевченка із заслання (1847-1857 рр.).

У рамках Читань працював «круглий стіл» за темою *«Шевченкознавство за межами України: досвід минулого та сучасний стан»*.

Шості – вересень 2018 року, Канів (Україна) на базі Шевченківського національного заповідника за темою *«Історичний досвід та сучасний стан вивчення Журналу (Щоденника) Тараса Шевченка»* (до 160-річчя написання автобіографічного документа).

Сьомі – квітень 2018 року, Астана (Республіка Казахстан) – на базі Євразійського національного університету імені Льва Гумільова за темою *«Творчість Тараса Шевченка і народні традиції»*, з нагоди 204-ї річниці від дня народження Тараса Шевченка.

Географія науковців і аматорів, котрі взяли участь у Міжнародних Шевченківських Читаннях (2012 – 2015, 2017 – 2018):

Казахстан, Україна, Росія, Грузія,
Вірменія, Киргизстан, Туркменістан

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Ананьева Светлана Викторовна, заведующая отделом аналитики и внешних литературных связей Института литературы и искусства имени М. О. Ауэзова Комитета науки Министерства образования и науки РК, член Правления Союза писателей Казахстана, доцент, кандидат филологических наук (Алматы, Республика Казахстан)

Апальков Олександр Володимирович, видавець, письменник, редактор міжнародного літературно-мистецького журналу «Склянка Часу*Zeitglas» (Канів, Україна)

Артеменко Раїса Іванівна, вчитель української мови і літератури Васильківської загальноосвітньої школи І–ІІІ ступенів, відмінник освіти України (с. Васильківка, Чутівський р-н, Полтавська обл. Україна)

Батеровська Ірина Миколаївна, завідувач сектору книги науково-дослідного відділу фондової роботи Шевченківського національного заповідника (Канів, Україна)

Большакова Татьяна Леонидовна, педагог, публицист, член Союза жур-налистов России (Оренбург, РФ)

Брижицька Світлана Анатоліївна, *співголова* Оргкомітету читань, заступник генерального директора Шевченківського національного заповідника з наукової роботи, кандидат історичних наук (Канів, Україна)

Калиева Альмира Кайыртаевна, заместитель директора по науке Института литературы и искусства имени М. О. Ауэзова Комитета науки Министерства образования и науки РК, кандидат филологических наук (Алматы, Республика Казахстан)

Калижанов Уалихан Калижанович, директор Института литературы и искусства имени М. О. Ауэзова Комитета науки Минис-

терства образования и науки РК, член-корреспондент НАН Республики Казахстан, доктор филологических наук (Алматы, Республика Казахстан)

Камскова Татьяна Александровна, заведующая редакционно-издательским отделом Оренбургской областной универсальной научной библиотеки имени Н. К. Крупской; доцент кафедры библиотечно-информационной деятельности Оренбургского государственного института искусств имени Л. и М. Ростроповичей, кандидат педагогических наук (Оренбург, РФ)

Кислий Олександр Євгенович, професор Інституту соціології, психології та управління Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, доктор історичних наук (Київ, Україна)

Лебідь-Гребенюк Євгенія Михайлівна, науковий співробітник відділу шевченкознавства Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України, кандидат філологічних наук (Київ, Україна)

Мельниченко Володимир Юхимович, лауреат Національної премії України імені Тараса Шевченка, академік Національної Академії педагогічних наук України, почесний академік Національної Академії мистецтв України, Заслужений діяч науки України, член Національної спілки письменників України, доктор історичних наук (Київ, Україна)

Моїсеєнко Світлана Петрівна, старший науковий співробітник Національного заповідника «Хортиця» (Запоріжжя, Україна)

Нестеренко Валентина Іванівна, член Національної спілки краєзнавців України (Черкаси, Україна)

Орда Гулжахан Жумабердиевна, главный научный сотрудник Института литературы и искусства имени М. О. Ауэзова Комитета науки Министерства образования и науки РК, доцент, доктор филологических наук (Алматы, Республика Казахстан)

Поліщук Володимир Трохимович, завідувач кафедри української літератури та компаративістики Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, професор, доктор філологічних наук (Черкаси, Україна)

Ромащенко Людмила Іванівна, професор кафедри української літератури та компаративістики Інституту української філології і соціальних комунікацій Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, доктор філологічних наук (Черкаси, Україна)

Соколюк Юлія Іванівна, молодший науковий співробітник відділу історії української літератури Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України (Київ, Україна)

Тимошенко Юрій Євгенєвич, депутат Мажиліса Парламенту Республіки Казахстан, Председатель Республиканского объединения юридических лиц «Рада украинцев Казахстана» (Астана, Республіка Казахстан)

Третьяков Олександр Миколайович, видавець (Черкаси, Україна).

Хамраєв Алимжан Тиликович, главный научный сотрудник Института литературы и искусства имени М. О. Ауэзова Комитета науки Министерства образования и науки РК, доктор филологических наук (Алматы, Республика Казахстан)

Шарипова Диляра Сафаргалиевна, заведующая отделом изобразительного искусства Института литературы и искусства имени М. О. Ауэзова Комитета науки Министерства образования и науки РК, кандидат искусствоведения (Алматы, Республика Казахстан)

Шупта-В'язовська Оксана Григорівна, завідувач кафедри української літератури Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, доцент, кандидат філологічних наук (Одеса, Україна)

Наукове видання

МАТЕРІАЛИ

Шостих Міжнародних Шевченківських читань «ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ТА СУЧАСНИЙ СТАН ВИВЧЕННЯ ЖУРНАЛУ (ЩОДЕННИКА) ТАРАСА ШЕВЧЕНКА»

Друкується в авторській редакції.

Думка авторів може не співпадати з думкою редакторів.

Відповідальність за достовірність фактів, цитат, власних імен,
посилань на літературні джерела та інші відомості
несуть автори публікацій.

Упорядники:

Світлана Брижицька,

Денис Чернієнко

Коректура українською мовою:

Світлана Брижицька,

Коректура англійською мовою:

Олександр Близнюк

Технічна обробка матеріалів:

Світлана Брижицька

Фото: *Юрій Кардаш*

Технічний редактор:

Ольга Вовчок

На обкладинці використано ілюстрації:

Тарас Шевченко. Автопортрет.

Тонований папір, італійський та білий олівець. 1858. [Н. п. 4 січня. Нижній Новгород]. — Подано за виданням: Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів: У 12 т. / Редкол. : М.Г. Жулинський (глова) та ін. — К. : Наук. думка, 2014. — Т. 11.

Фото автографа «Журналу» Тараса Шевченка, що оправлений у коричневий сап'ян та перша сторінка рукопису.

Підп. до друку 22.04.2019.

Формат 60x84/16. Папір офсетний.

Гарнітура Minion. Умовн. друк. арк. 14.88.

Вид. № 3-19. Тираж 300 прим.

Видавець Третьяков О.М.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців.

Серія ДК № 4862 від 11.03.2015 р.

Україна, 18001, м. Черкаси, вул. Слави, 1, к. 24.

Тел.: 067 4701314. E-mail: book_brama@ukr.net